

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БУЗА КАТЕРИНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 327(560):[323-043.2+327.8(1-622)НАТО+(4
-672ЄС)+(470+571)+(73)](043.5)

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У КОНТЕКСТІ
ВНУТРІШНІХ ТА ЗОВНІШНІХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ**

23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку
29 - міжнародні відносини

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

К. А. Буза

Науковий керівник: Брусиловська Ольга Іллівна, доктор політичних наук,
професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Буза К. А. Зовнішня політика Турецької Республіки у контексті внутрішніх та зовнішніх взаємовпливів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, МОН України, 2021. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України, 2021.

У дисертації здійснено дослідження внутрішніх та зовнішніх чинників зовнішньої політики Турецької Республіки.

Вибір теми було зумовлено тим, що після активізації турецької зовнішньої політики за Р. Т. Ердогана змінюється регіональна та глобальна динаміка міжнародних відносин, й це стосується кожного, у тому числі України, для якої Туреччина є одним з найбільш важливих сусідів та стратегічних партнерів. Однак, попри підвищену увагу до політики Турецької Республіки у міжнародних відносинах, узагальнюючі праці з цієї проблематики в Україні відсутні, оскільки її динаміка постійно змінюється.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на підставі опрацювання джерельно-документальної бази, досліджень та аналітичних матеріалів вітчизняних і зарубіжних науковців вперше проведено цілісне дослідження зовнішньої політики Туреччини з 2002 р. до сьогодення, в якому виявлено взаємовплив внутрішніх та зовнішніх чинників. За результатами дисертаційної роботи сформульовано авторські основні положення, що виносяться на захист і містять елементи наукової новизни. Основними з них є такі:

Уперше: запропоновано комплексний підхід до дослідження сутності взаємовпливу зовнішніх та внутрішніх чинників у зовнішній політиці Туреччини; системно проаналізовано роль США, РФ, ЄС у зовнішній політиці турецької держави; виявлено спільні та відмінні риси у стратегічних інтересах

великих держав та регіональних лідерів, залучених у регіональні конфлікти за участю Турецької Республіки; проаналізовано залучення Туреччини у сирійську війну як проблему, пов'язану для країни з курдським питанням, та проблему окупованого Криму, пов'язану з кримськотатарським питанням; розглянуто розвиток сучасної ролі Туреччини у міжнародних відносинах, що дозволило визначити особливі риси феномену внутрішньо-зовнішнього «кордону»; досліджено основні тенденції еволюції зовнішньої політики Турецької Республіки у XXI ст., що надало підстави для прогнозування її подальшого розвитку.

Набули подальшого розвитку: наукове тлумачення засад зовнішньої політики Туреччини, що є необхідним для розуміння глобалізованих політичних процесів та світової політики; дослідження реалій турецького політичного життя після 2002 р., без чого неможливо зрозуміти специфіку, сучасний стан та перспективи розвитку зовнішньої політики Турецької Республіки; дослідження специфіки ідеологічних засад та практичної діяльності Партії справедливості та розвитку; виявлення інтересів меншин у Туреччині (на прикладі курдів); дослідження ходу міжнародних перемовин за участю турецької держави із вирішення регіональних проблем (на прикладі кіпрської, курдської, сирійської та кримської проблем); аналіз міжнародної реакції на новий феномен – військові операції Туреччини у XXI ст.

Уточнено: поняття «державо-центричний світ», «мульти-центричний світ», «суверенітет», «неоосманізм», «туркоцентричність».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані у науково-дослідній сфері, оскільки наукові положення, сформульовані в роботі, уможливають подальше вивчення стратегії й тактики зовнішньої політики як великих держав, так і лідерів Близького Сходу; практичні висновки та рекомендації дисертації можуть бути використані у діяльності Ради національної безпеки й оборони України, Міністерства закордонних справ України, інших органів державної влади при розробці та впровадженні зовнішньої політики України, двосторонніх відносин

з Турецькою Республікою, ЄС, РФ та США. Деякі висновки, зроблені автором дослідження, можуть бути враховані у процесі врегулювання найбільш складних протиріч сучасних міжнародних відносин.

Теоретична база поданого дослідження базується насамперед на ідеях Дж. Розенау, який увів у науковий обіг поняття умовного «внутрішньо-зовнішнього кордону», що наразі визначається як «пористий», тобто звичні географічні, соціальні, культурні, економічні чи політичні кордони набули характеру взаємопроникності. Запропонована дослідником модель турбулентності, що має властивість фокусуватись одночасно на внутрішніх та міжнародних вимірах політичних процесів сьогодення, застосовується для висвітлення наслідків виборів для країн, в яких вони проводяться, навіть якщо вона концентрується на них як на прикладах глобальних динамік. За Дж. Розенау, це потреба національних держав у зосередженні на внутрішній політиці, тоді як регіональні держави (як Туреччина) концентруються на світовій економіці.

У формуванні та реалізації зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки особливу роль відіграють ідейно-політичний, релігійний та курдський чинники. По-перше, в ХХІ ст. відбувається посилення впливу ідейно-політичного чинника у світовій політиці. За правління Партії справедливості і розвитку на чолі з чинним президентом Турецької Республіки Р. Т. Ердоганом країна почала поступовий перехід від кемалізму, що містить в собі світськість, прозахідні демократичні цінності і поступовий відхід від османської спадщини, до більш консервативного внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу, що характеризується посиленням ісламістських і націоналістичних настроїв, а також переходом до політики «неоосманізму» та «неопантюркізму». По-друге, розгляд ролі ісламу як основного прискорювача зовнішньої політики Партії справедливості і розвитку буде надмірним спрощенням зовнішньої політики Анкари, що призведе до неправильного трактування відносин із Заходом, Ізраїлем, Росією та мусульманським світом. По-третє, курдське питання є суттю пошуків Туреччиною внутрішньої безпеки,

крім того, воно конфліктує як з доктриною пантюркізму, так і з доктриною неоосманізму. Антикурдська політика Анкари стала головною причиною втягування Туреччини в сирійську війну, а також опосередковано вплинула на роль держави в усіх інших регіональних конфліктах, а також на відносини з міжнародними акторами. Таким чином, курдський чинник є одним з найсуттєвіших компонентів формування зовнішньої політики Туреччини.

США не прагнули до створення незалежного Курдистану, плануючи війну в Іраку, але можливість його виникнення на відміну від Туреччини політично сприймалася Америкою. Не враховуючи реальні інтереси свого «стратегічного партнера» та не розуміючи настрої у суспільстві і в правлячих колах, Сполучені Штати вдалися до своєї традиційної політики «батога і пряника». Таким чином, чергова «криза довіри» в американо-турецьких відносинах змусила Туреччину відповісти для себе на питання, чи є США дійсно надійним партнером або ж загрозою для національної безпеки в умовах нового світового порядку. Існує широке коло проблем, які можуть довго ігноруватися обома сторонами, проте у момент кризи довіри вийти на перший план і погіршити й без того нестійкі відносини до критичного стану (так зване «вірменське питання» щодо визнання масових вбивства вірмен у часи Першої світової війни геноцидом з боку турецької влади; курдське питання; закупівля російського ракетного комплексу С-400; проблема прав людини, проблема Чорноморських протоків). Спроба «державного перевороту» 15 липня 2016 р. створила сприятливий ґрунт для погіршення відносин Турецької Республіки та США.

Відносини між Туреччиною та Росією можуть характеризуватися як «дружба-ворожнеча». З одного боку, поділ економічних та політичних відносин став центральним для турецько-російських відносин. Відмежування економічної співпраці від політичних питань дозволило партнерству поширитися на стратегічні сектори економіки, зокрема на енергетичний сектор. Важливі геополітичні кризи, особливо війна в Сирії, також визначають хід турецько-російських відносин. Росія використовує стурбованість Туреччини

курдською проблемою і постійно досягає важливих поступок від Анкари, що чітко вказує на слабкість позиції останньої.

Аналіз трансформації зовнішньополітичного курсу Туреччини в рамках ключових геополітичних процесів XXI ст. з урахуванням посилення ролі регіональних акторів у прийнятті ключових геополітичних рішень, визначення тактик і механізмів їх впливу на світове політичне середовище є необхідним для прогнозування подальшої трансформації міжнародної системи і вибудовування зовнішньополітичної стратегії України щодо Турецької Республіки. Беручи до уваги налагодження політичного діалогу між двома країнами, вбачається необхідним окреслення основних ідей і цінностей, які поширюються керівництвом Туреччини, для їх вивчення та подальшої нейтралізації. Також важливим аспектом дослідження є спроба визначити, які з вищезгаданих чинників є більш впливовими для формування зовнішньої політики Анкари та прогнозування дій Туреччини у дво - та багатосторонніх відносинах. Для України сучасний стан турецько-російських відносин має в основному негативний вимір. Хоча Туреччина заявляє, що підтримує територіальну цілісність України і не визнає анексію Криму, вона відмовилася за прикладом західних країн уводити санкції проти Росії. Більш того, Анкара скористалася українською кризою та домовилася про будівництво TurkStream, що підриває позицію України як транзитної держави. Туреччина вдається до риторики підтримки України здебільшого у періоди, коли турецько-російські відносини переживають кризу, тому вона лише використовує українське питання як важіль дій проти Росії і цим ставить під сумнів надійність Туреччини як партнера для України.

Ключові слова: Турецька Республіка, зовнішня політика, курдський чинник, РФ, США, ЄС.

SUMMARY

Buza K. Foreign policy of the Republic of Turkey in the context of internal and external interactions. Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of political sciences on a specialty 23.00.04 – Political problems of the international systems and global development. - Odessa National I.I. Mechnikov University, MES of Ukraine, 2021. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, MES of Ukraine. – Kyiv, 2021.

In the dissertation the research of internal and external factors of foreign policy of the Republic of Turkey is carried out.

The choice of topic was due to the fact that after the intensification of Turkish foreign policy under R. T. Erdogan, the regional and global dynamics of international relations are changing and this applies to everyone, including Ukraine, for which Turkey is one of the most important neighbors and strategic partners. However, despite increased attention to TR, there is no summarizing works of this issue in Ukraine as its dynamics is constantly changing.

The scientific *novelty of the obtained results* is as follows. *For the first time*, a comprehensive approach to the research of the essence of the interaction of external and internal factors in the foreign policy of the TR; the role of the USA, the Russian Federation, and the EU in the foreign policy of the TR was systematically analyzed; common and distinctive features in the strategic interests of great powers and regional leaders involved in regional conflicts involving TR were identified; the involvement of Turkey in the Syrian war as a problem related to the TR with the Kurdish issue, and the problem of the occupied Crimea as related to the Crimean Tatar issue; the development of the modern role of TR in international relations is considered, which allowed to determine by example the special features of the phenomenon of domestic - foreign "Frontier"; the main tendencies of evolution of foreign policy of TR in the XXI century are investigated, which provided grounds for forecasting its further development. *Further developed*: scientific interpretation of the principles of foreign policy of the TR, which is necessary for understanding globalized political processes and world politics; study of the realities of Turkish political life after 2002, without which it is impossible to understand the specifics, current state and prospects of the development of foreign policy of the TR; study of

the specifics of ideological principles and practical activities of the Justice and Development Party; identification of minority interests in TR (on the example of the Kurds); research of the development of international negotiations involving TR to solve regional problems (for example, Cyprus, Kurdish, Syrian and Crimean problems); analysis of the international reaction to a new phenomenon – military operations of the TR of the XXI century. *Specified*: the concept of "state-centric world", "multi-centric world", "sovereignty", "neo-ottomanism", "turcocentricity".

The practical significance of the achieved results is that they can be used in the following areas: 1) research: scientific provisions set forth in the work offer opportunities for further study of strategy and tactics of foreign policy of both great powers and also leaders of the Middle East; 2) applied: practical conclusions and recommendations of the dissertation can be used in the activities of the National Security and Defense Council of Ukraine, the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, other public authorities in developing and implementing foreign policy of Ukraine, bilateral relations with TR, EU, Russia and USA.

Some of the *conclusions* made by the author of the study can be taken into account in the process of resolving the most complex contradictions of modern international relations.

The theoretical basis of this study is based primarily on the ideas of J. Rosenau. Rosenau is particularly important in the context of the study of the interaction of internal and external factors in Turkish politics. First, he introduced the concept of a conditional "domestic-foreign Frontier", which in our time has become "porous", i.e. the usual geographical, social, cultural, economic or political borders are interpenetrating. The second issue is related to his model of turbulence, which tends to focus on both domestic and international dimensions of today's political processes. It highlights the implications of elections for the countries in which they are held, even if it focuses on them as on examples of global dynamics. The third issue that Rosenau raises is the need for nation states to focus on domestic politics, while regional states (like TR) focus on the world economy. Forced by need to increase its influence both at home and abroad, appealing for support to their colleagues through

"Frontier", actors often form coalitions, which then set new rules for the pooling of resources and to achieving their goals. All this may serve to reveal the peculiarities of Turkey's foreign policy.

In the formation and implementation of foreign policy course of Turkey an important role play ideological, religious and Kurdish factor. Firstly, in the XXI century there is an increasing influence of ideological factor in world politics. In the reign of the Justice and Development Party, headed with the current president of the Turkish Republic R. T. Erdogan country started gradual transition from Kemalism that includes secularism, pro-Western democratic values and gradual deviation from Ottoman heritage, to a more conservative domestic and foreign policy course, which is characterized by increasing Islamist and nationalist sentiment as well as transition to the policy of "neo-Ottomanism" and "neo-Pan-Turkism". Secondly, as for the role of Islam, consideration of Islam as the main accelerator of the foreign policy of JDP would be an oversimplification of foreign policy of Ankara, which also leads to an incorrect reading of relations with the West, Israel, Russia and the Muslim world. Thirdly, with regard to the Kurdish factor, it influences the formation of Turkey's foreign policy directly and to a very significant extent. In general, the Kurdish issue is at the heart of Turkey's search for internal security, and it conflicts with both the doctrine of Pan-Turkism and the doctrine of neo-Ottomanism. Ankara's anti-Kurdish policy has been a major cause of TR's involvement in the Syrian war, and has also indirectly affected TR's role in all other regional conflicts, as well as TR's relations with international actors. Thus, the Kurdish factor is one of the most important components of the formation of Turkey's foreign policy.

The United States did not seek to create an independent Kurdistan by planning a war in Iraq. But the possibility of its creation did not frighten America in contrast to Turkey. Not taking into account the real interests of its "strategic partner" and not understanding the moods in society and in ruling circles, the United States resorted to its traditional "whip and gingerbread" policy. Thus, another "crisis of confidence" in US-Turkish relations has forced Turkey to answer the question of whether the United States is really a reliable partner or a threat to national security in

the conditions of new world order. There is a wide range of problems that can be ignored for a long period by both sides, but at the time of the crisis of confidence come to the fore and worsen the already uneasy relationship to the critical state (so-called "Armenian issue" related to the recognition of mass murder of Armenians during the First World war as a genocide by Turkish government; the Kurdish issue; purchase of Russian missile complex C-400; human rights problem; problem of Black Sea Straits). US support for the PYD in Syria, as well as a reluctance to extradite F. Gulen, whom Turkey accuses of plotting of a state coup attempt in 2016, have created a distance between the two traditional NATO allies.

Relations between Turkey and Russia can be characterized as the "friendship-enmity". On the one hand, the division of economic and political relations became central to Turkish-Russian relations. The separation of economic cooperation from political issues has allowed the partnership to extend to strategic sectors of the economy, such as the energy sector. Syria has become a clash of vital interests between Russia and Turkey, and this crisis has shown that the two countries' regional and global goals are largely incompatible. Russia has proven to be the most powerful actor in Syria, and it has also become clear that Turkey is not strong enough to stand up to Russia on its own, for this reason after their reconciliation in 2016 Turkey increasingly has to make big concessions to protect itself from security threats. Russia skillfully exploits Turkey's concerns about the Kurdish problem and constantly withdraws important concessions from Ankara, which clearly indicates the weakness of the latter's position.

Analysis of the transformation of Turkey's foreign policy in the framework of key geopolitical processes of the XXI century given the strengthening of the role of regional actors in making key geopolitical decisions, determining tactics and mechanisms of their impact on the world political environment that is necessary to predict further transformation of the international system and building Ukraine's foreign policy strategy for the Republic of Turkey. Given the establishment of a political dialogue between the two countries, it is necessary to outline the main ideas and values that are spread by the Turkish leadership for their study and further

neutralization. Another important aspect of the study is to determine which of the above factors are more influential in shaping Ankara's foreign policy and forecasting Turkey's actions in bilateral and multilateral relations. For Ukraine, the current state of Turkish-Russian relations has a mostly negative dimension. Although Turkey says it supports Ukraine's territorial integrity and does not recognize the annexation of Crimea, it has refused to impose sanctions on Russia as Western countries do. Moreover, Ankara took advantage of the Ukrainian crisis and agreed to build TurkStream which undermines Ukraine's position as a transit state. Turkey has resorted to rhetoric in support of Ukraine mostly in times when Turkish-Russian relations are experiencing a crisis, so it only uses the Ukrainian issue as a lever of action against Russia and thus calls into question Turkey's credibility as a partner for Ukraine.

Key words: Turkish Republic, foreign policy, Kurdish factor, Russia, the USA, the EU.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Паюк К. А. (2014). Україна і Туреччина: на шляху до реалізації стратегічного партнерства. Вісник ОНУ. 19:1: 111 – 117.
2. Паюк К. А. (2016). Україна і Туреччина: співпраця у розвитку стратегічного союзництва. Вісник ОНУ. 21:2: 43 – 54.
3. Паюк К. А. (2019). Взаємовплив «м'якої сили» Туреччини та Російської Федерації на початку ХХІ ст. Політичне життя. 4: 123-129.
4. Паюк К. А. (2019). Популізм у зовнішній політиці Туреччини у ХХІ ст. Міжнародні відносини. 20. Доступ 18 грудня 2020 р. http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3894/3549

Статті в іноземних виданнях:

5. Паюк К. А. (2021). Чинники ЄС та США у турецькій зовнішньополітичній стратегії. Evropský politický a právní diskurz. 8:1: 17-23. DOI: 10.46340/eppd.2021.8.1.3

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Паюк К. А. (2015). Україна і Туреччина: нові кроки на шляху реалізації стратегічного партнерства. Вісник ОНУ. 20:1: 96 - 101.
7. Paiuk K. A. (2015). Changing Turkey: Political Paradigm. Вісник ОНУ. 20:2: 118 – 123.
8. Paiuk K. (2017). Post-Crimea Black Sea: Changing Geo-Politics and Strategies. In V International Blue Black Sea Congress Proceeding / Eds. Aleaddin Yalcinkaya, Arzu Al, Hakan Mehmetcik. Marmara University Press: 383-386. E-ISBN: 978-975-400-407-6.
9. Паюк К. (2015). Роль пропаганди в умовах інформаційних війн на початку XXI століття: вимір Турецької Республіки. В Комунікація і дискомунікація в умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук-практ. конф. 24 квітня 2015 р., м. Чернівці / Відп. ред. В. П. Фісанов. Чернівці: Чернівецький національний університет: 174 - 177.
10. Паюк К. (2019). Міграційна політика Туреччини в контексті світової міграційної кризи. Альманах науки. 3:6: 16-17.
11. Paiuk K. (2017). Refugee crisis in Turkey: issues to be addressed. In XIV European Conference on Social and Behavioral Sciences. Abstract book / Eds. Hasan Arslan, Mehmet Ali Icbay, Mehmet Ulutas. Çanakkale: International Association of Social Science Research: 153.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	22
1.1. Основні підходи школи глобалістів-трансформістів до дослідження зовнішньої політики	22
1.2. Поняттєво-категоріальний апарат дослідження	42
1.3. Джерельно-документальна база дисертаційної роботи.....	49
Висновки до Розділу 1.....	68
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ТУРЕЧЧИНИ.....	70
2.1. Політико-ідеологічний чинник зміни зовнішньополітичної стратегії Турецької Республіки.....	70
2.2. Релігійний чинник у суспільно-політичному житті Туреччини.....	89
2.3. Роль і місце курдського питання в еволюції турецької політики.....	103
Висновки до Розділу 2.....	120
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА ПОЛІТИКУ ТУРЕЧЧИНИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ.....	123
3.1. Регіональні конфлікти як каталізатор зовнішньополітичної активності Турецької Республіки.....	123
3.2. Чинник ЄС у турецькій зовнішньополітичній стратегії.....	140
3.3. Відносини Туреччини зі США та НАТО.....	151
3.4. Російський чинник у зовнішній політиці турецької держави.....	165
Висновки до Розділу 3	176
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
ДОДАТКИ.....	233

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВПС – Воєнно-повітряні сили

ЗНО – Загони народної оборони

ЄС – Європейський Союз

ІД – Ісламська Держава

ІДІЛ – Ісламська Держава Іраку та Леванту (до 29 червня 2014 року)

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

НРП – Народно-республіканська партія

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОЧЕС – Організація чорноморського економічного співробітництва

ПДН – Партія демократії народів

ПДС-НЗ – Партія демократичного союзу - Народний захист

ПНР – Партія націоналістичного руху

ПСР – Партія справедливості і розвитку

РПК – Робітнича партія Курдистану

РСТК – Рада співробітництва тюркомовних країн

РФ – Російська Федерація

США – Сполучені Штати Америки

ТІКА – Турецьке агентство зі співробітництва та розвитку

ТРПК – Турецька Республіка Північного Кіпру

ТЮРКСОЙ – Міжнародна організація тюркської культури

ВСТУП

Обґрунтування теми дисертаційної роботи визначається новими підходами до дослідження зовнішньої політики Турецької Республіки, у контексті внутрішніх і зовнішніх взаємовпливів, зважаючи на позиції Партії справедливості та розвитку (ПСР), що у 2002 р. прийшла до влади і стимулювала пошук нових моделей та інструментів забезпечення національних інтересів держави. «Турецька модель» демократії, що широко пропагувалася Сполученими Штатами Америки у мусульманському світі, зазнала значних трансформацій, які вплинули на регіональну безпеку, оскільки ісламський фундаменталізм та «Арабська весна» не зробили Великий Близький Схід більш стабільним. У цілому розташування сил на світовій арені після активізації турецької зовнішньої політики за Р. Т. Ердогана ситуативно змінюється, й це стосується кожного міжнародного актора, у тому числі й України, для якої Туреччина є одним з найбільш важливих сусідів та стратегічних партнерів.

Зовнішня політика Турецької Республіки за правління Партії справедливості та розвитку характеризується як новий етап в еволюції зовнішньої політики турецької держави. Прихід політичної сили, що раніше не брала активної участі в політичному житті країни, спричинив створення нової внутрішньополітичної обстановки в державі, застосування на практиці нових підходів та реалізації зовнішньої політики у новому руслі. При цьому вбачається доцільним простежити, що саме містить у собі і які зміни у зовнішню політику привнесла нова теоретична база, але й як вона сама змінилася і трансформувалася з часом. Вагомою вважається і практична реалізація нової теоретичної бази Партії справедливості та розвитку. У першу чергу, акцент робиться на тому, що реалізація зовнішньополітичної програми тісно пов'язана з урахуванням зовнішніх чинників, які значно впливають як на сам процес її реалізації, так і на отриманий результат. Проблема реалізації поставлених завдань або невдоволення отриманими наслідками впливає на внутрішньополітичні процеси в державі, створює передумови для зміни

теоретичної бази зовнішньополітичної програми Турецької Республіки, що свідчить про взаємовплив теорії й практики. Необхідність такого роду дослідження полягає і в тому, що у вивченні зовнішніх чинників прослідковується їхня спільність для різних регіонів, що уможлиблює з'ясування взаємозв'язку стратегій реалізації зовнішньополітичних інтересів держави для кожного окремо взятого регіону, цілісність зовнішньополітичної програми, її мінливість під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Дослідження характеру й ступеня впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на зовнішню політику турецької держави дає змогу виявити мотивацію ухвалення тих чи інших політичних рішень та спрогнозувати їх наслідки. Однак, попри підвищену увагу до міжнародної і регіональної діяльності Туреччини, узагальнюючі праці з цієї проблематики в Україні відсутні, адже динаміка зовнішньої політики держави постійно змінюється, що модернізує її теоретичне обґрунтування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у межах наукових програм кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвячених дослідженню зовнішньої політики ісламізму як значущого елементу системи міжнародної безпеки, зокрема наукової теми «Міжнародні відносини й політика держав в умовах глобальних трансформацій: концептуальні виміри та зовнішньополітична практика» (державна реєстрація № 0107U012509), що була зорієнтована на науково-аналітичне забезпечення діяльності урядових і неурядових організацій української держави.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення специфічних рис, притаманних зовнішній політиці Турецької Республіки під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань:

- розглянути концептуальні засади зовнішньої політики держав в добу глобалізації, що дозволяє адекватно дослідити проблему турецької специфіки;
- проаналізувати сучасний стан вивченості проблеми зовнішньої політики Турецької Республіки після 2002 року під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників;
- охарактеризувати такі внутрішні чинники трансформації турецької держави як ідеологічний, релігійний та внутрішньої безпеки;
- виявити інтереси зовнішніх акторів у трансформації зовнішньої політики Туреччини після 2002 року та з'ясувати причини міжнародної активності держави;
- визначити особливості відносин Турецької Республіки з ЄС, РФ, США та НАТО;
- дослідити причини та ступінь залучення Туреччини в регіональні конфлікти XXI ст.;
- здійснити прогнозування розвитку зовнішньої політики турецької держави у середньостроковій перспективі;
- запропонувати рекомендації щодо наслідків активізації зовнішньої політики Турецької Республіки для України.

Згідно із зазначеною метою і завданнями *об'єктом* дослідження є діяльність Турецької Республіки в умовах трансформування системи міжнародних відносин, а *предметом* дослідження є зовнішня політика Турецької Республіки у контексті внутрішніх та зовнішніх взаємовпливів.

Методи дослідження. Для вирішення завдань, поставлених у дисертаційній роботі, було використано загальнонаукові, загальнологічні та спеціальні методи дослідження, які уможливили цілісне бачення зовнішньої і внутрішньої політики Турецької Республіки у міжнародній взаємодії. Основним методом дослідження став системний підхід, який дозволив розглядати Туреччину у зовнішньому середовищі, пояснити зв'язки між внутрішніми та зовнішніми чинниками активізації зовнішньої політики держави. Серед інших методів можна зазначити такі: за допомогою структурно-функціонального підходу досліджено

вплив неоосманізму та пантюркізму на стан безпеки на національному та регіональному рівнях; критичний підхід дозволив визначити ступінь відповідності зовнішньополітичних практик великих держав та регіональних лідерів офіційно задекларованим принципам та цілям щодо турецької держави; історичний метод дозволив виявити еволюцію зовнішньої політики Туреччини з приходу до влади Партії справедливості та розвитку до сьогодні; аналітичний метод надав можливість оцінити дискусійні питання концептуального визначення зовнішньої політики держав в умовах глобалізації, насамперед у турецькій та американській політичній думці.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на підставі опрацювання джерельно-документальної бази, досліджень та аналітичних матеріалів вітчизняних і зарубіжних науковців вперше проведено цілісне дослідження зовнішньої політики Турецької Республіки з 2002 року до сьогодні, у якому виявлено взаємовплив внутрішніх та зовнішніх чинників. За результатами дисертаційної роботи сформульовано авторські основні положення, що виносяться на захист і містять елементи наукової новизни. Основними з них є такі:

Уперше:

- запропоновано комплексний підхід до дослідження сутності взаємовпливу зовнішніх та внутрішніх чинників у зовнішній політиці Туреччини;
- системно проаналізовано роль США, РФ, ЄС у зовнішній політиці турецької держави;
- виявлено спільні та відмінні риси у стратегічних інтересах великих держав та регіональних лідерів, залучених у регіональні конфлікти за участю Турецької Республіки;
- проаналізовано залучення Туреччини у сирійську війну як проблему, пов'язану для країни з курдським питанням, та проблему окупованого Криму, пов'язану з кримськотатарським питанням;

- розглянуто розвиток сучасної ролі Туреччини у міжнародних відносинах, що дозволило визначити особливі риси феномену внутрішньо-зовнішнього «кордону»;
- досліджено основні тенденції еволюції зовнішньої політики Турецької Республіки у XXI ст., що надало підстави для прогнозування її подальшого розвитку;

Набули подальшого розвитку:

- наукове тлумачення засад зовнішньої політики Туреччини, що є необхідним для розуміння глобалізованих політичних процесів та світової політики;
- дослідження реалій турецького політичного життя після 2002 р., без чого неможливо зрозуміти специфіку, сучасний стан та перспективи розвитку зовнішньої політики Турецької Республіки;
- дослідження специфіки ідеологічних засад та практичної діяльності Партії справедливості та розвитку;
- виявлення інтересів меншин у Туреччині (на прикладі курдів);
- дослідження ходу міжнародних перемовин за участю турецької держави із вирішення регіональних проблем (на прикладі кіпрської, курдської, сирійської та кримської проблем);
- аналіз міжнародної реакції на новий феномен – військові операції Туреччини у XXI ст.;

Уточнено:

- поняття «державо-центричний світ», «мульти-центричний світ», «суверенітет», «неоосманізм», «туркоцентричність».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані у науково-дослідній сфері, оскільки наукові положення, сформульовані в роботі, уможливають подальше вивчення стратегії й тактики зовнішньої політики як великих держав, так і лідерів регіону Великий Близький Схід; практичні висновки та рекомендації дисертації можуть бути використані у діяльності Ради національної безпеки й оборони України, Міністерства закордонних справ України, інших органів державної влади при

розробці та впровадженні зовнішньої політики України, двосторонніх відносин з Турецькою Республікою, ЄС, РФ та США. Деякі висновки, зроблені автором дослідження, можуть бути враховані у процесі врегулювання найбільш складних протиріч сучасних міжнародних відносин.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота і 11 опублікованих наукових праць, в яких викладені основні положення дисертації, виконані дисертанткою самостійно.

Апробація результатів дослідження була здійснена під час участі у міжнародних наукових та загальноукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, зокрема: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Комунікація і дисконунікація в умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства» (Чернівці, 2015); Літній школі політичних наук та міжнародних відносин «Olympia Summer Academy 2016» (Нафпліон, 2016); V Blue Black Sea International Congress: The Black Sea Political Economy and Regional Security (Стамбул, 2016); Школі міжнародної аналітики «UA: Ukraine Analytica» (Одеса, 2017); 7th International Neighbourhood Symposium on the “Changemakers in the Eastern Neighbourhood and the Mediterranean South” (Одеса, 2017); Літній школі «Безпека в небезпеці» (Київ, 2017); XIV European Conference on Social and Behavioral Sciences (Одеса, 2017); Summer University for Young Professionals 2018 (Банска Бистриця, 2018); International Congress of Science, Education and Research (Одеса, 2018), а також на засіданнях кафедри міжнародних відносин ОНУ імені І. І. Мечникова.

Публікації. Основні аспекти дослідження відображено в 11 публікаціях загальним обсягом 9,5 д.а., які належать особисто автору: 5 наукових статей (4,9 д.а.), з яких 4 – у фахових виданнях України, 1 стаття – в іноземному науковому виданні; 6 публікацій, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 233

сторінки, з яких обсяг основного тексту становить 175 сторінок. Список використаних джерел містить 408 найменувань (42 сторінки).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

1.1. Основні підходи школи глобалістів-трансформістів до дослідження зовнішньої політики

Однією зі шкіл глобалізації, за характеристикою З. Баумана, є школа трансформістів (Е. Гідденс, У. Бек, Дж. Розенау) [6, с.14], які розглядають глобалізацію як головний чинник трансформацій у всіх сферах суспільно-політичного життя сучасності [7, с. 26]. Провідний представник школи трансформістів Е. Гідденс у монографії «Третій шлях: оновлення соціальної демократії» (1998) відзначав, що нещодавно поняття «глобалізація» не фігурувало у наукових дискурсах, проте наразі воно зустрічається постійно й у всіх контекстах [203, с. 28]. Не менш знаний представник сучасної глобалістики У. Бек вважає, що глобалізація є дефініцією, якою дуже часто зловживають, але яка є найменш транспарентною, й, на його думку, такою залишатиметься ще певний час [8, с. 40]. Поняття «глобалізація» трактується як «перехід до глобальності», тобто до взаємопов'язаної світової системи, в якій взаємозалежні мережі та потоки долають традиційні кордони. Таким чином, глобалізація означає «занурення в транснаціональні форми життя» [8, с. 43].

Трансформісти визнають глобалізацію ключовим феноменом сучасного світу, однак доводять, що глобалізація вважається суперечливим і неоднозначним процесом, який є тривалим, і, за Г. Тербоном, на його розвиток впливає достатньо велика група різних чинників [60, с. 41]. Особливу роль у дослідженні цих аспектів глобалізації відіграла наукова розвідка Р. Робертсона та Х. Хондкера «Діскурси глобалізації: попередні підсумки» [316].

На відміну від школи гіперглобалізму, для трансформістів кінця ХХ – початку ХХІ ст. глобальна система не є глобальним громадським суспільством або глобальним ринком без кордонів. У середині цієї глобальної системи існує

достатньо сильне розмежування: глобалізація та фрагментація, глобалізація та глокалізація, що відображають різні параметри глобального розвитку. Традиційний розподіл на центр і периферію, північ і південь, перший і третій світ наразі вважається не географічним або геополітичним, він окреслюється як соціальний. Глобалізація трансформує традиційні моделі включення і виключення між країнами, формує нову ієрархію, яка не пов'язана з географічною територією, а проникає в усі співтовариства та регіони світу і є для них одним із основних форматів глокалізації, гібридизації та детериторизації (У. Ханнерц, М. Елброу) [60, с. 41]. Натомість Д. Гелд та Е. Мак-Грю фокусуються у своїх працях [30; 31] на таких викликах глобалізації, як антиглобалістські рухи, а також на впливові глобалізації на різні сфери суспільно-політичного життя, зокрема економіку, політику та культуру; саме культурні аспекти глобалізації аналізуються у дослідженні Дж. Томлінсона [351]. Р. Робертсон, досліджуючи співвідношення «глобалізація – глокалізація», вважає її віссю світового розвитку [317]. Варто зауважити, що всі згадані праці є взаємодоповнюючими й сумісними в якості теоретичних підвалин даного дослідження.

Головним представником школи трансформістів в Україні вважають О. Білоруса [11; 12], у монографії якого «Глобалізація і безпека розвитку» (2001) наведено наступне визначення глобалізації - «це об'єктивний соціальний процес, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок та взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур та навколишнього середовища» [33]. На думку науковця, існують дві головні тенденції сучасного процесу глобалізації: безпрецедентно щільна взаємопов'язаність новітніх соціально-економічних явищ та процесів (глобалізація економічного розвитку, глобальний характер екологічних проблем) та національний (локальний) характер інших соціальних явищ і процесів (політичні системи, культурна специфічність), що визначають характер глобальних трансформацій, породжують суперечності світового розвитку, подолання яких можливе лише за умови ефективного і справедливого

використання великими і малими країнами всіх наявних у людства ресурсів [11, с. 18].

Глобалізація має складну динаміку та численні загальносвітові, регіональні, національні та локальні складові, що знаходяться в тісній взаємодії. У системі поглядів відомого американського теоретика Дж. Розенау це означає, що людство накопичило великий досвід міжнародної політики, коли головним актором міжнародних відносин були держави. Але сьогодення визначається пост-інтернаціональною політикою, коли національно-державні органи змушені ділити глобальну владу з інтернаціональними організаціями, транснаціональними корпораціями і транснаціональними політичними рухами. На думку Дж. Розенау, взаємозалежність між локальними, національними й інтернаціональними суспільствами у масштабах, не знаних раніше, посилили сучасні інноваційні технології [11, с. 19].

Теоретична база поданого дослідження базується насамперед на ідеях Дж. Розенау, а саме на положеннях його монографії «Уздовж внутрішньо-зовнішнього кордону: досліджуючи владу в турбулентному світі», яка в Україні поки що залишається поза увагою політологів-практиків. Слід підкреслити, що вона була обрана як теоретичне підґрунтя дослідження, тому що головною ідеєю дисертаційної роботи є виявлення взаємовпливу «внутрішньо-зовнішнього» чинників еволюції зовнішньої політики Турецької Республіки після 2002 р., тобто після приходу до влади Партії справедливості та розвитку, яка обумовила «турбулентний» період у міжнародній діяльності країни.

Зазначимо, що Дж. Розенау у своїй праці наголошує на тому, що у сучасному світі диференціацію національних та наднаціональних, внутрішніх та міжнародних відносин можна вважати сумнівним, оскільки «внутрішні та зовнішні справи завжди формували єдину мережу, яку потрібно розглядати саме так у добу великих трансформацій. Науковець наголошує, що «..ми не повинні дозволити умовному внутрішньо-зовнішньому кордону зруйнувати наше розуміння світових справ, натомість ми повинні дивитися глибше» [319, с. 4-5]. Таким чином, на погляд фахівця, виникає необхідність розвивати новий

світогляд (онтологію, парадигму та теорію), який має підкреслити пористість кордонів, «визнати, що мережеві організації стали такими ж важливими, як і ієрархічні структури, та вважати зміщення влади до субнаціональних, транснаціональних та неурядових рівнів нормальним явищем» [319, с. 29].

Для теоретичної основи дисертаційної роботи важливим є твердження Дж. Розенау, що до «кордону» потрібно підходити як до природного джерела напруги між національними урядами та іншими видами акторів, які намагаються розширити, обійти, ігнорувати чи іншим способом порушити кордони [319, с. 148], оскільки управління вздовж «кордону» не обмежується стандартними географічними, соціальними, культурними, економічними чи політичними межами [319, с. 149]. Як наслідок, підкреслюється у науковій праці дослідника, можливо визначати «підйом у колективній спроможності управляти». При цьому світ, незважаючи на швидкий темп ще більшої складності та децентралізації, переживає «надзвичайне поширення колективної сили» - поширення, що потужно роз'єднує та розвивається нерівномірно, але, тим не менш, означає розвиток владних систем, що стали більш інтенсивними за впливом на повсякденне життя; більш стійкими з плином часу; більш екстенсивними у просторі; більшими за розмірами; ширшими у функціональному сенсі; конституційно більш різноманітними; та більш бюрократичними. На думку Дж. Розенау, «...влада перебуває в постійному процесі розвитку, коливається між порядком та безладом, подібно до того, як змінюються умови, а новоутворені властивості консолідуються і зміцнюються» [319, с. 152]. Підкреслимо, що для дослідження трансформації внутрішньої політики Туреччини таке твердження є доцільним і важливим.

Ще одним важливим постулатом дослідження Дж. Розенау є те, що вагомими для управління вздовж «кордону» є значні зміни в локалізації влади та місцезнаходження механізмів контролю на кожному континенті та в кожній країні, зміни, що яскраво виражені як в економічній та соціальній системах, так і в політичних системах. У деяких випадках важелі управління переносяться від політичної в економічну та соціальну сферу [319, с. 153], що апробовано у

дисертаційній роботі для аналізу чинників взаємовпливу внутрішньо-зовнішньому кордону сучасної політики Туреччини у міжнародних відносинах.

За Дж. Розенау, контроль, що здійснюється на глобальному рівні, залежить від участі та співпраці акторів у спільнотах на локальному рівні, оскільки, попри домовленості про співпрацю, їх реалізація та успіх загалом залежить від персоналій та організацій на національному і локальному рівнях [319, с. 213]. Водночас чисельні наслідки параметричних трансформацій, зауважує науковець, розглядаються у контексті потреби дотримання тенденцій, які спрямовують політичні процеси в глобалізаційному та локальному вимірі, і засвідчують, що люди можуть бути достатньо гнучкими для того, щоб зберігати силу правил, яких повинні дотримуватись актори. «Їх уразливість до фрагментованих умов є абсолютно очевидною», зазначає Дж. Розенау [319, с. 248]. На погляд автора, прояви внутрішньо-зовнішнього кордону спостерігаються під час виборів, коли зарубіжні спостерігачі уповноважені звітувати про процедури голосування, перетинають межі, що розділяють міжнародну й внутрішню політику, зокрема щодо місцевих та національних електоральних процесів. Насправді, «кордон» розширився до такої міри, коли багато внутрішніх виборів стають міжнародними подіями [319, с. 255]. Вибори, які знаходяться під міжнародним моніторингом, не є простими прикладами місцевих політичних систем, що вибирають своїх лідерів; вони також є прикладами світової політики, міжнародної спільноти, що перетинає суверенні кордони для того, що взяти участь у внутрішніх справах держав. Без сумніву, вибори, що знаходяться під моніторингом чи спостереженням, на погляд науковця, можна вважати неавторитарною формою участі у процесах з перетинанням кордону, але модель турбулентності передбачає, що це може бути лише іншим суттєвим відображенням існуючих тенденцій в міжнародних відносинах, прикладом зростаючої участі міжнародної спільноти в повсякденних подіях, тому очевидно є ситуація розмивання кордонів, що довго розділяли місцеві, національні та міжнародні системи [319, с. 256-257]. Водночас інтерпретації, які визначають електоральний процес як частину

глобальних динамік і наразі трансформують те, як спільноти на місцевому та національному рівнях ведуть свої справи, є обмеженими, про що свідчить модель турбулентності. Як наголошує Дж. Розенау, «... у турбулентному світі, де широкомасштабні структури знаходяться в русі, громадяни стають більш інтелектуальними. Турбулентність, що, здається, призначена рухати міжнародні відносини, в найближчому майбутньому буде сприйматися позитивно. Вона пропонує надію, що людство зможе врешті-решт змінити курс, через який влада може ефективно управляти та забезпечити порядок у політиці «кордону» [319, с. 448].

Отже, на авторський погляд, одною з головних ідей монографії «Уздовж внутрішньо-зовнішнього кордону: досліджуючи владу в турбулентному світі» є так звана «модель турбулентності» Дж. Розенау, що має властивість фокусуватись одночасно на внутрішніх та міжнародних аспектах політичних процесів сьогодення. Вона висвітлює наслідки виборчих процесів для країн, в яких вони проводяться, навіть якщо концентрується на них, як на прикладах більш всеохоплюючих глобальних динамік та відображення обставин, за якими міжнародна спільнота рухається до простору, що представляє явний «кордон» між внутрішнім та зовнішнім виміром взаємодії [319, с. 257].

На думку Т. Бельської, важливо, що Дж. Розенау звертає увагу на головне завдання влади – досягнення порядку [10, с. 73]. Якщо уряди виступають конкретними акторами, що здійснюють офіційну юрисдикцію над визначеними територіальними володіннями, підкреслюється у монографії фахівця, то правління є ширшим поняттям, що визначає сфери влади для координації діяльності. Тобто, «..влада, за Дж. Розенау, застосовує механізми для спрямування соціальних систем до своїх цілей, поняття, що набагато краще придатне для розуміння світу, в якому старі кордони стають нечіткими, нові ідентичності стають звичайним явищем, а масштаб політичної думки стає глобальним» [319, с. 8].

Влада у дослідженні Дж. Розенау розуміється на абстрактному рівні як сфера влади на всіх рівнях людської діяльності – від спільнот до міжнародних

організацій – й означає систему правил, за якою цілі досягаються через здійснення контролю. Науковець стверджує, що у взаємозалежному світі події, що відбуваються в одному місці чи на одному рівні, можуть мати наслідки для інших подій, що відбуваються в будь-якому іншому місці та на будь-якому рівні. Так, у фрагментованому світі неурядові актори виявляються надзвичайно різноманітними та численними, проте їх діяльність вважається не менш важливою, аніж політика урядів [319, с. 145].

Дж. Розенау, розглядаючи утворені владні структури, умовно виділив чотири типи сфер влади. До першого – віднесено тип, в якому ієрархічна структура міждержавної системи влади залишається по суті незмінною, а управління підтримується погодженими політиками держав. До другого – віднесено тип, коли центри влади зазнали трансформації шляхами, що були прийнятними для національних урядів та інших акторів, тобто визначаються як трансформовані центри влади, які утримують свої відмінності та пристосовуються один до одного (акомодаційні сфери влади). До третього – віднесено тип, коли центри влади сперечаються між собою до такої міри, що акомодація взагалі не вважається їх метою. До четвертого – віднесено тип, коли центр влади виявляється нез'ясованим в результаті іноземних зовнішніх ефектів («короткочасні» сфери влади) [319, с. 154].

Як вважає автор типології владних структур, найбільш розповсюджений тип короткочасних/швидкоплинних сфер влади складається з міжнародних коаліцій, викликаних короткочасними проблемами, що пов'язують субнаціональні сусідні спільноти [319, с. 171], проте це не означає, що головними центрами контролю в процесах управління залишаються саме національні уряди та держави [319, с. 172].

Оскільки правила, норми, принципи та процедури багатьох режимів включають у себе розподіл влади між транснаціональними корпораціями та національними урядами, йдеться у науковій праці дослідника, окремі режими, міжурядові організації стають більш інституціоналізованими і отримують офіційні владні компетенції щодо прийняття рішень. Водночас офіційні

консультаційні ролі транснаціональних корпорацій принаймні узгоджуються [319, с. 160].

Чотири виклики, за Дж. Розенау, вбачаються особливо важливими для владних процесів. Один з викликів – наслідки швидкості, з якою робиться нормативний вибір [319, с. 175]. Другий виклик – імовірність того, що напруга, притаманна фрагмеграції, може представляти традиційні заповіді західної цивілізації ненадійними для поведінки індивіда та поведінки групи. Третій виклик – наслідки деяких загальноцивілізаційних норм, що можуть розрізнятися у державо-центричному та і в мульти-центричному світах. Четвертий виклик стосується тих дій, розбіжності щодо яких можуть бути такими глибокими, що перешкоджатимуть розвитку широко розповсюджених норм [319, с. 178].

Варто зазначити, що концепція Дж. Розенау щодо внутрішньо-зовнішнього кордону у проведенні політики владними структурами вбачається доцільною для дослідження регіональної політики Туреччини, особливо щодо аналізу кризових ситуацій, і водночас дає можливість спрогнозувати подальший розвиток системи міжнародних відносин. Так, фахівець підкреслює, що динаміка фрагмеграції та вплив телебачення мають принаймні одну спільну рису: вони викликають стурбованість та створюють норми. Міжнародна спільнота змушує зосереджувати увагу на певній ситуації: чи вона стурбована серією подій, чи відчуває потребу діяти [319, с. 181].

Перша група таких ситуацій – це гуманітарні питання (голод, хвороби, геноцид). Другою групою є ситуації з правами людини. Поки держави сперечаються, виникають міжнародні норми щодо основних прав людини. Держави відчувають себе зобов'язаними говорити про фундаментальні права і захищати свої офіційні висловлювання про їх забезпечення, що безумовно є індикатором того, що ці питання мають законність для всього міжнародного співтовариства (с.183). Проблема полягає в тому, коли, як і під егідою чого міжнародні спільноти повинні втручатись в міжнародні конфлікти [319, с. 186].

Третя група стосується недоторканності демократичних установ. Четверта включає в себе цінності, що мають відношення до агресії військовими силами держав. У п'ятій групі навколишнє середовище викликає турботу міжнародної спільноти (ця група може стати головною у майбутньому). Саме остання група викликів імовірно вплине на виникнення у майбутньому такої системи управління, що складатиметься з міжнародних режимів, агентств ООН, неурядових організацій та інших значних акторів, що досягли активного контролю над дійсно глобальними ситуаціями, такими як руйнування озонового шару, забруднення океанів, втрата біорізноманіття та потенційно руйнівні зміни клімату [319, с. 182]. У той час, коли держави можуть ігнорувати вимоги міжнародних організацій, тиск інших держав чи вимоги неурядових організацій, Головний Секретар ООН використовує, наприклад, «політику сорому», щоб досягти уваги з боку держав-членів [319, с. 209].

Слід підкреслити, що Дж. Розенау у своїй науковій праці виокремлює й критично аналізує таку важливу проблему, як роль недержавних акторів сучасної міжнародної системи. Значна кількість неурядових організацій, таких як Рада вільно обраних голів уряду, Національні демократичні та республіканські інститути, Міжнародна юридична група щодо захисту прав людини, Католицька церква та багато інших, зазначається в дослідженні, слугують не тільки як спостерігачі на виборах, але й як захисники та гаранті демократії та громадських інституцій. Відтак практика неурядових організацій стала такою поширеною, що більшість команд спостерігачів під час виборчих процесів складають представники саме неформальних об'єднань [319, с. 265]. Зокрема, за даними одного з проведених досліджень було ідентифіковано 16 видів колективних акторів – міжнародні універсальні організації та спеціалізовані установи системи ООН, регіональні міжнародні організації, США та інші зацікавлені уряди, неурядові організації, міжнародні особистості, групи зовнішніх спостерігачів, групи місцевих спостерігачів, виборці, приймаючі уряди, військові еліти, опозиційні фракції, виборчі бюрократії, дослідники, комп'ютерні спеціалісти та медіа [319, с. 266].

На думку Дж. Розенау, вибори, що підлягають моніторингу командами різних іноземних спостерігачів, є невід'ємною частиною процесів глобалізації, що розширюють «внутрішньо-зовнішньополітичні кордони», стають частиною світового банку пам'яті та, таким чином, можуть формувати напрямки подальших виборчих дій. Результатом перетину чинників внутрішньої і зовнішньої політики стала глобалізація внутрішньої політики, тобто можливість виникнення готовності як у опозиційних груп всередині держави, так і у певних партій за кордоном, що більше не обмежуються історичними кордонами, створеними суверенітетом, наполягати на присутності міжнародних спостерігачів для проведення чесних та прозорих виборів в тих країнах, які ще не сформували політичної культури та установ, що забезпечують повне дотримання демократичних процедур. Підкреслимо, що лідери, які головуєть в авторитарних режимах, почувають себе зобов'язаними запросити іноземних спостерігачів для підтвердження легітимності їх виборчих процедур, оскільки ризики втратити зв'язки з міжнародною системою через відмову погодитись на незалежних спостерігачів під час виборів є дуже вірогідними. Іншими словами, стверджує Дж. Розенау, міжнародний моніторинг внутрішніх виборів став новим й ключовим механізмом у світовій політичній структурі [319, с. 260]. Крім того, підкреслюється у дослідженні зазначеного автора, «міжурядова співпраця ніколи не була легкодосяжною, вона стала більш складною в умовах появи неформальних структур та особливих інтересів, що супроводжуються зростаючою щільністю та динамізмом мульти-центричного світу [319, с. 261]. Що стосується державо-центричного світу, то він, на погляд Дж. Розенау, став більш вразливим до будь-якого тиску, що здійснюється коаліціями, сформованими у мульти-центричному світі. Мінлива позиція тих лідерів держав, які прагнуть уникнути міжнародного моніторингу виборів, значно послаблює їх статус в міжнародній системі, тому що більшість акторів схиляються до ідеї запрошувати зарубіжних спостерігачів для моніторингу виборів. Іншими словами, такий формат пропонується для тих акторів в мульти-центричному світі та урядів в державо-центричному світі, щоб

розвивати практики та норми, як за запрошенням чи за інших причин, так і індивідуально та колективно, коли вони регулярно беруть участь у внутрідержавних виборах, що перетинають кордон [319, с. 262]. Підкреслимо, що поява узгоджених процедур зовнішнього моніторингу виборів демонструє, в якій великій мірі механізми контролю впливають на репутаційну складову виборчих процесів, навіть якщо вони не підтримуються конституційною владою. Можна стверджувати, що влада в складному та взаємозалежному світі менше залежить від офіційних директив, а більше від достовірної інформації та легітимності, зокрема у політичній практиці Туреччини.

Важливим для розуміння ідеї Дж. Розенау щодо «внутрішньо-зовнішнього» кордону», на наш погляд, можна вважати виокремлення чотирьох типів наднаціональних спільнот, які в умовах глобалізаційної динаміки завершуються формуванням владних структур, що відносяться до категорії держав. Відтак в основі першого типу, за Дж. Розенау, лежить поняття, що деякі форми світового управління, такі як конфедерація або вільна федерація, можуть бути створені скоріше, ніж унітарна система [319, с. 134]. Другим типом уявної наднаціональної спільноти можна вважати міжнародний режим, завдяки якому багато хто з акторів рухався до дуже малого усвідомлення в таких сферах діяльності, як нафтовий бізнес, грошовий обіг, океанічна взаємодія, розповсюдження ядерної зброї та контроль над озброєннями.

Регіональні політичні союзи у дослідженні Дж. Розенау окреслюються як третій вид уявних наднаціональних спільнот з характеристиками владних структур, зокрема в Європі, що охоплюють увесь континент та слугують практичним прикладом їх діяльності. Як наголошується у праці автора ідеї «внутрішньо-зовнішнього» кордону», нещодавні події в Європі, незважаючи на значний прогрес в економічній сфері, зумовлюють припущення, що політична уніфікація континенту зіштовхнулася з серйозними перешкодами; проте євроінтеграційна політика засвідчує, що вона є найбільш суттєвим проявом поширення глобалізаційних динамік, що трансформувались в емпірично видиму транснаціональну організацію. До четвертого типу наднаціональних

спільнот у дослідженні Дж. Розенау віднесено Організацію Об'єднаних Націй, її статут та її агентства, які розширили свою діяльність після завершення Другої світової війни, навіть якщо ООН визначається як інструмент колективної волі своїх держав-членів [319, с. 135]. Водночас, на переконання Дж. Розенау, не варто недооцінювати можливості цих уявних спільнот на міжнародній арені, «привертаючи увагу до локалізаційних динамік як доказу того, що глобалізація є перебільшеною фантазією, чи вважаючи, що значення глобалізаційної динаміки є міражем» [319, с. 138].

Що стосується таких акторів, як транснаціональні корпорації та професійні суспільства, то вони, на думку фахівця, є іншою сферою, в якій «динаміки глобалізації можуть стримувати дух спільноти та сприяти звуженню горизонтів». Такі організації виступають знаковими акторами в міжнародному вимірі, проте їх інтереси вбачаються здебільшого матеріальними та обмежуються короткостроковими стратегіями і планами. Зауважимо, що транснаціональні корпорації, за Дж. Розенау, можуть бути моделями організаційної ефективності як з погляду збільшення внутрішніх зв'язків та маневрування вздовж кордонів міждержавної системи. Маючи справу в першу чергу з економічними питаннями, вони уникають презентувати корпорації як типи уявних спільнот» [319, с. 140].

Дж. Розенау називає такі спільноти «мікрорегіонами», «природними економічними територіями» (NETS), «колами зростання», «трикутниками зростання» та «субрегіональними економічними зонами», що розрізняються кількісними характеристиками торгівлі, інвестицій та технологій порівняно з національними державами. У деяких випадках, субрегіони національних держав розвивають економічні зв'язки з сусідами, що може бути більш важливим, ніж зв'язки з політичними центрами сили як механізмами управління. Тобто, постає проблема щодо існування розподілу між економічними відносинами «знизу» та політичною владою, що здійснюється «зверху» [319, с. 141]. Відтак, йдеться у монографії Дж. Розенау, важливість цих новоутворених об'єднань полягає у тому, що вони слугують для зростання

добробуту, який є другим пріоритетом національних інтересів після безпеки. Дослідник наголошує, що «..вони певною мірою є емпіричними системами, що містять в собі спільноти, але вони самі не є спільнотою, що займає певну територію, вони не прив'язані один до одного, не є когерентними системами. Навпаки, частіше вони утворюються на багаточисленних пластах влади, перекриваючи економіки, суперечливі культури, міграцію населення та конфліктні прикордонні зони» [319, с. 142].

Суттєвим вбачається твердження Дж. Розенау щодо міжнародних організацій, які продовжують функціонувати без підтримки уявних спільнот, проте традиційні кордони в їх діяльності піддаються впливу сучасних турбулентних умов. Автор зазначає, що у постійному русі кожна людина та кожна група стали потенційним ворогом та потенційним союзником кожної іншої людини та кожної іншої групи, що частково характеризує напругу, яка лежить в основі фрагмеграції. Таким чином, безпека та стабільність на індивідуальному та соціальному рівнях виявляються більш незначними і ще більше втрачають вагу, коли політичні системи недостатньо забезпечують бажаний темп трансформацій [319, с. 142].

Разом з тим, на думку дослідника, держави продовжують бути важливими складовими в міжнародних відносинах, але не єдиними в майбутньому перебігу глобальної турбулентності. По мірі того, як «кордон» розширюється та пористість кордонів, що розділяють локальне, національне та міжнародне життя, збільшується, навіть традиційно місцеві організації можуть бути задіяними в одній чи іншій формі міжнародних відносин [319, с. 327].

Наступна ідея Дж. Розенау стосується подібності націоналізму, що підтримує національні держави, та локалізаційних процесів, які стимулюються уявною політичною автономією. Принаймні у науковій розвідці окреслюються три різні форми суспільства, що визнаються кульмінацією локалізаційних процесів. Перша форма може бути визначена як «територіальне товариство», що включає етнічні, лінгвістичні та культурні зв'язки, які пов'язують історично відокремлену територію, що розуміється як батьківщина нації з суверенною

державністю. Друга форма підтримує зв'язок більше через спільні інтереси, що можуть розвиватись чи захищатись без створення державності. Третя форма окреслюється як «господарство», тобто маленьке об'єднання, організоване навколо сімейних зв'язків, що ототожнює себе як щільна мережа зв'язків попри несприятливі економічні умови та політичні перевороти [319, с. 130].

У науковій розвідці також зазначається, що неурядові організації та інші актори в мульти-центричному світі переживають стрімке зростання впливу та швидке збільшення у кількості [319, с. 330]. Зростаюча кількість неурядових організацій переживають трансформацію з елітних до масових організацій, з членством, що може бути застосованим для надання конкретної підтримки зусиллям їх лідерів. При цьому звертається увага на зсув у балансі впливу між неурядовими організаціями та національними державними урядами. Як йдеться у дослідженні Дж. Розенау, важливість неурядових організацій стає більш очевидною по мірі того, як представники спільноти оцінюють заяви національних державних урядів щодо абсолютного суверенітету більш сумнівними. Автор вказує, що сучасний світ знаходиться на переломному моменті в історичній еволюції державної влади та суверенітету: загальна увага привертається не до урядів суверенних національних держав, а до інших акторів, більш помітних на міжнародній арені. Зрештою, на погляд фахівця, національні державні уряди будуть неспроможними монополізувати політичне управління міжнародними справами, тоді як організації типу ОПЕК можуть монополізувати світові ринки, зокрема енергоресурсів [319, с. 331].

Що стосується діяльності акторів в мульти-центричному світі, то вони, за Дж. Розенау, виступають у ролі стримуючих важелів для держав, що домінують в державо-центричному світі. Крім того, дослідник стверджує, що «уряди більшої частини світу зовсім не впевнені в тому, як співпрацювати з неурядовими організаціями, зростаюча сила яких змушує владні структури почуватися некомфортно» [319, с. 336]. З одного боку, йдеться у праці Дж. Розенау, уряди вбачають в неурядових організаціях структури, спроможні до дій за малу винагороду, проте визнають, що неформальні об'єднання часто є

кращими в досягненні результатів у справах, ніж самі органи державного управління. З другого боку, діяльність неурядових організацій відбувається лише в межах чинного законодавства і не контролюється владою поза встановленими правилами. Відтак позиції неформальних об'єднань можуть бути достатньо критичними до дій урядів, більш того, представники таких об'єднань поширюють критику щодо урядових рішень, незважаючи на те, що фінансування таких організацій іноді здійснюється на урядовому рівні [319, с. 337]. Так, Дж. Розенау підкреслює, що «...неурядові організації трансформують державо-центричну систему в лоток для яєць, що містить шкаралупи суверенітету; але поблизу нього готується омлет світової спільноти» [319, с. 339].

Зауважимо, що у розвиток ідеї про наявність «внутрішньо-зовнішнього кордону» дослідник запропонував спосіб оцінити мінливу роль держав вздовж «кордону» і звернути увагу на ті випадки, коли держави діють спільно у відповідь на колективні виклики з боку неурядових організацій, корпорацій та інших акторів в мульти-центричному світі [319, с. 349]. «Коли міжнародні та субнаціональні актори стають надзвичайно активними та ефективними, коли вони демонструють спроможність вирішувати проблеми, які держави вважають важко вирішуваними або поза їх компетенцією, вказується у дослідженні теоретика, громадяни починають шукати допомогу в інших місцях, ніж у столиці» [319, с. 355]. Автор виражає сподівання, що «зростаюче небажання воєнних віддавати накази своїм військам виступати проти співвітчизників, що зібрались для протесту на площах міст, хоча б частково можна вважати проявом забезпечення прав людини як глобальної норми» [319, с. 369].

Слід зазначити, що Дж. Розенау виділяє шість умовних груп акторів: 1) уряд приймаючої держави чи інша влада, яка несе основну відповідальність за своє власне відновлення та до якої повинні бути прив'язані програми зовнішньої допомоги; 2) держави-донори, які роблять внески до програм ООН, і проводять окремі програми допомоги, що базуються на дипломатичних місіях в країнах перебування; 3) приватне волонтерство, неурядові організації,

міжнародні та місцеві об'єднання, які проводять гуманітарні заходи та заходи з розвитку; 4) виконавчі органи ООН (технічно названі «Фонди та програми ООН»), а саме: Програма розвитку ООН (ПРООН); Верховний Комісар ООН у справах біженців (УВКБ); Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ); Світова продовольча програма (ВПП); 5) більш автономні спеціалізовані агентства системи ООН, такі як Продовольчо-сільськогосподарська організація (ФАО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та Міжнародна організація праці (МОП); 6) інші структури, включаючи представників Головного Секретаря та Секретаріату ООН, Світовий Банк та Міжнародний Валютний Фонд (МВФ), регіональні банки та інші регіональні установи [319, с. 398].

Виникнення нових суб'єктів влади, конкуренція мінливих прихильностей та ідентичностей викликають питання, чи можуть демократичні практики та інститути розвиватись вздовж «кордону» й вийти на перший план у міжнародній співпраці [319, с. 403]. На погляд Дж. Розенау, «...демократія така, як ми знаємо її всередині держав, не існує вздовж «кордону», оскільки кордон відзначається специфічними, несистемними, несиметричними та крихкими демократичними процедурами. Йому (кордону), стверджує дослідник, бракує виборчих округів, партнерів, масштабу та підтримки, що є необхідними для того, щоб надати різноманітним силам, що складають «кордон», капіталу і голосу. У межах «кордону» спостерігається тиск з боку неурядових організацій та соціальних рухів на урядові структури щодо більшої прозорості та доступу до частини ієрархічних організацій, тиск, який в певному сенсі є функціональним еквівалентом до багатьох законодавчих дій виборців та журналістських перевірок, що підтримують демократію в умовах територіальної форми правління» [319, с. 406].

Варто погодитися з твердженням Дж. Розенау, що глобальна система наразі переживає глибокі трансформації, держави зіткнулися з проблемою скорочення своїх повноважень та суверенності; потужні сили глобалізації стали властивими для перебігу процесів і подій, що зумовило нову роль ООН як посередника між державами та мульти-центричним світом. Крім того,

різноманітні агентства ООН здійснюють практики, що заглиблюють їх у внутрішні справи держав і таким чином забезпечують безпосередній зв'язок з неурядовими організаціями та національними спільнотами.

Слід звернути увагу на дослідження Дж. Розенау про залучення у внутрішні справи зовнішніх акторів на прикладі дискусії про захист прав людини у Курдистані [319, с. 389]. На його думку, у цьому випадку ООН довела, що «вона є кращим механізмом для руху в правильному напрямку». Значною мірою, як зазначає дослідник, офіційна політична культура ООН продовжує бути орієнтованою на суверенітет, культуру державо-домінування, що керується нормами, які потреби членів-індивідів ставлять вище колективного добробуту [319, с. 391]. Водночас, за Дж. Розенау, «...ми є свідками еволюції норм, що підтримують мультилатералізм, розвиток співпраці, створення нових офіційних й розширення старих організацій, зростаюче визнання того, що питання геноциду та гуманітарні питання, де б вони не були, є справою кожного, та більшої готовності до надання законності неурядовим організаціям як ключовим акторам на міжнародній арені» [319, с. 393]. Йдеться також про те, що «...ООН не стала світовим урядом, але вона досягла точки, коли держави потребують її влади для схвалення дій, що раніше розглядалися як їх суверенне право. А випадки, коли деякі країни іноді відхиляються від цього тренду, не означають, що інститути державної системи залишаються повністю недоторканими» [319, с. 393].

Що стосується ролі неурядових організацій в мульти-центричному світі, то, як наголошує автор, «вони поряд з державами можуть розглядатися як важливі учасники в побудові мосту, що з'єднує два світи, зважаючи, що чим сильнішим стає міст, там чим більше рух навколо цього зростає, тим більше неурядові організації підтримують діяльність і рішення ООН. Як було раніше зазначено, вони були головними в рішеннях скликати конференції, що спонсоруються ООН, щодо конкретних питань та слідкувати за їх виконанням ухвалених рішень» [319, с. 396].

Американський теоретик у своєму дослідженні про «внутрішньо-зовнішній кордон» також приділив увагу проблемі ідентичності в турбулентному світі. Дж. Розенау вважає, що регіональна ідентичність, як і формування етнічних та національних ідентичностей, залежить від історичного контексту та формується конфліктами, а регіональні формації, як нації та етноси, що мають суб'єктивні якості, є «уявними спільнотами». На думку дослідника, за сучасними процесами регіоналізму, незважаючи на значні історичні, структурні та контекстуальні відмінності, вбачається прихована логіка [319, с. 162]. Так, науковець стверджує, що національні держави за своїм значенням потребують зосередження на внутрішній політиці, тоді як регіональні держави концентруються на світовій економіці. Регіональні актори, прагнучи збільшити свій вплив як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні звертаються за підтримкою до інших держав через «кордон», формують коаліції, які потім встановлюють нові правила для об'єднання ресурсів та досягнення своїх цілей [319, с. 165].

Ще однією важливою тезою Дж. Розенау можна вважати критичний аналіз відомої на Заході ідеї, що «демократичні держави не воюють між собою», і доводить, що незалежно від того, чи є держави демократичними, чи авторитарними, вони повинні протистояти складності та нормам, що пронизують їх суспільства та міжнародну систему. Ці змінні розглядаються як достатньо потужні для стримування будь-яких викликів щодо розв'язування війн між державами. Фактично йдеться про те, що змінна демократії вбачається надмірно вразливою до великих коливань, щоби розглядатись як дієвий ресурс тенденції до розв'язування війни [319, с. 437]. У дослідженні представлено характеристики, які відрізняють більшість міждержавних війн: перше, вони включають в себе мобілізацію всього суспільства, процес, що збільшує невизначеність, знижує стандарти життя, виділяє патріотизм, робить акцент на жертвовності, зменшує толерантність до опозиційних груп і так чи інакше руйнує звичайні норми життя; друге, міждержавна війна починається з конфліктів вздовж національних кордонів, збройна агресія є очевидною, а

противники у війні є чітко встановленими. Питання, хто був первинним агресором, як стверджує Дж. Розенау, може піддаватись сумніву, але немає невизначеності в тому, хто є ворогами, оскільки участь у бойових діях є ознакою держав, що починають більшість міждержавних війн [319, с. 416]. Загальносвітова тенденція щодо визнання цінності прав людини слугує вкрай важливим обмеженням щодо схильності держав до війни. Як зазначається у науковій праці, «... динамізм захисту прав людини фокусується на порушенні прав індивідів, але є лише невеликим аргументом від мікромасштабу конфлікту до його макрорівнини, в якій колективне насильство розуміється як порушення людської гідності» [319, с. 423].

Варто зауважити, що ідея Дж. Розенау щодо «внутрішньо-зовнішнього кордону» уможливила розробку власного прогнозу про перспективи розвитку політики Туреччини. Науковець виходить з того, що протягом досліджуваного ним періоду турбулентності люди та суспільства довели свою здатність швидко вчитися. Витіснені з традиційного образу дій глибокими параметричними трансформаціями, вони виявилися надзвичайно готовими розвивати нові моделі та інститути, що є вираженням нового балансу між інтересами міжнародних спільнот й інтересів суверенних держав [319, с. 271]. Проте це не означає, на погляд Дж. Розенау, що світ стає кращим чи що влада стала простішою, оскільки криза влади та легітимності, що наповнює кожен регіон та континент, створює значні проблеми для сучасних громадян та їх політичних вподобань [319, с. 282]. При цьому конкуренція за глобальне лідерство впливає на процеси соціалізації, сприяє участі нових поколінь у діяльності, необхідній для прогресу та збереження цілої системи. Також підкреслюється, що в міру того, як уряди стають слабшими, а субнаціональні групи більш вимогливими, кордони змінюються, й все більше громадян втрачають орієнтацію [319, с. 288]. Крім того, стверджується, що сплеск децентралізації притаманний новим структурам світової політики, враховуючи, що успішність кожної субгрупи визначається їх власними можливостями і сприяє тенденціям щодо подальшої фрагментації.

Дві з основних динамік, присутніх сьогодні в світовій політиці – заперечення проти влади в державах та міграція з держав – мають корені в глибокому психологічному зв'язку з субгрупою [319, с. 312]. Дж. Розенау видокремлює шість основних стратегій, що здійснюються субгрупами в плюралістичних спільнотах: ізоляцію, пристосування, комуналізм, автономізм, сепаратизм та експансіонізм. Проте жодна з цих стратегій, вважає дослідник, не надає вказівок для вирішення збитковості застійної економіки чи небезпеки забрудненої атмосфери. Практично тільки стратегія системного відновлення, в якій інтереси субгруп не ігноруються, виділяється як життєздатна, довгострокова опція в турбулентних умовах, що формує політику «кордону» [319, с. 320].

Таким чином, теоретичні здобутки Дж. Розенау вважаємо особливо важливими у контексті теми дослідження взаємовпливу внутрішніх та зовнішніх чинників у політиці Турецької Республіки. По-перше, дослідник увів у науковий обіг поняття умовного «внутрішньо-зовнішнього кордону», який у сучасному світі став «пористим», тобто звичні географічні, соціальні, культурні, економічні чи політичні кордони стали взаємопроникними. Цей «кордон» поширився до такої міри, коли багато внутрішніх подій набули міжнародного виміру. По-друге, Дж. Розенау створив «модель турбулентності» для виявлення особливостей сучасного світу. Модель має властивість фокусуватись одночасно на внутрішніх та міжнародних вимірах політичних процесів сьогодення, й у саме в цьому вбачається її придатність для дослідження зовнішньої політики Туреччини. По-третє, за Дж. Розенау влада визначається як система правил, де цілі досягаються через здійснення контролю, оскільки у взаємозалежному світі події, що відбуваються в одному місці чи на одному рівні, можуть впливати на ситуації в іншому. У фрагментованому світі неурядові актори надзвичайно різноманітні та численні, проте їх діяльність вважається не менш важливою, ніж політика урядів. Влада у взаємозалежному світі менше залежить від видання офіційних директив, а більше від надання достовірної інформації та легітимності. По-четверте, цих

неурядових акторів Дж. Розенау назвав «уявними спільнотами». Серед них головну роль він відвів ООН як посереднику між державами та новим мультицентричним світом. ООН не стала світовим урядом, але держави потребують її управління для схвалення дій, що раніше розглядались як їх суверенне право. По-п'яте, виділяючи сфери влади (політична, економічна та соціальна), дослідник вважав, що вони проникають одна в одну, і водночас найбільш розповсюдженим типом короткочасних сфер влади визнав міжнародні коаліції. По-шосте, новим трендом стає поява світових норм щодо прав людини: держави відчують себе зобов'язаними говорити про них, тож ці питання набувають законності у міжнародній взаємодії. Науковець також виявив проблему, яка полягає в тому, коли, як і під егідою чого міжнародні спільноти повинні втручатись у міжнародні конфлікти. По-сьоме, за Дж. Розенау, національні держави за своїм значенням потребують зосередження на внутрішній політиці, а так звані регіональні держави (як Туреччина) концентруються на світовій економіці. Тому вони змушені звертатися за підтримкою, формувати коаліції, які потім встановлюють нові правила для об'єднання ресурсів та досягнення їх цілей.

1.2. Поняттєво - категоріальний апарат дослідження

Основні дефініції дисертаційної праці мають у своїй основі введені у науковий обіг дефініції або їх нові трактовки, розглянуті переважно у монографії Дж. Розенау «Уздовж внутрішньо-зовнішнього кордону: досліджуючи владу в турбулентному світі». До таких дефініцій відносимо «кордон», «фрагмеграція» та «модель турбулентності».

Поняття «кордон» трактується у дослідженні як поле дій, простір, де розгортаються світові справи, арена, де внутрішні та зовнішні дії зводяться воедино і стають непомітними в єдиній мережі, яку можна окреслити як політику «кордону», політику, що містить у собі конфлікти, що «перетинають всі кордони» [319, с. 6].

За Дж. Розенау, конфліктність взаємодії, що зазвичай класифікують як протиріччя, наявні у міжнародних відносинах, проходить вздовж «кордону», а не крізь систему національних держав. Дослідник підкреслює: «...ми так звикли думати про внутрішню и зовнішню політику як про окремі сфери діяльності міжнародних акторів, що для нас важко уявити будь-які структури чи процеси, що можуть створити якісно нові площини взаємодії».

Кордон – це невивчений простір, що інколи приймає форму ринку, іноді з’являється у форматі громадянського суспільства, чи схожий на законодавчу палату, чи на міську площу, заповнену юрбою, а подекуди - це поле битви, що перетинається з інформаційними потоками» [319, с. 6]. При цьому, стверджується у дослідженні, нелінійні моделі домінують, організації розгалужуються, усталені моделі та нові напрямки взаємодіють. Отже, поняття «кордон», на думку Дж. Розенау, допомагає пояснити епохальну трансформацію, природу людської діяльності, новий вид мислення про те, як розвивається світова політика [319, с. 7].

Ще більш оригінальною дефініцією, уведеною Дж. Розенау, стала так звана «фрагмеграція». Вона слугує для того, щоб показати одночасність та взаємодію фрагментаційних та інтеграційних динамік, що трансформують старі сфери і сприяють розвитку нових сфер влади. Це поняття також визначає відсутність чітких відмінностей між внутрішніми та зовнішніми справами, коли локальні проблеми можуть стати транснаціональними за своїм обсягом, навіть глобальні виклики можуть мати наслідки для сусідніх регіонів. У дійсності, дефініція підкреслює неоднорідність міжнародної системи, що позначена різноманітними структурами системної взаємодії у різних регіонах, державах та сферах діяльності [319, с. 38].

При цьому зазначається, що «...світогляд фрагмеграції не відкидає держави як неважливі суб’єкти взаємодії, але підкреслює ті моменти, в яких ерозія держав та кількісне розростання сфер влади має наслідком розпад осередків влади» [319, с. 44].

Інша поняття були введені Дж. Розенау для того, щоб встановити структури влади, які не відносять до інструментів держав та урядів. Принаймні десять з них стали визнаними в науковій літературі дефініціями, у тому числі і й у вітчизняному науковому дискурсі [13; 16; 29; 32; 34; 51; 53; 56; 77], а саме:

- 1) неурядові організації;
- 2) недержавні актори;
- 3) актори, що не мають суверенітету;
- 4) робочі мережі з проблематики;
- 5) стратегічні мережі;
- 6) громадські рухи;
- 7) світове громадянське суспільство;
- 8) транснаціональні коаліції;
- 9) транснаціональні лобі;
- 10) епістемологічні громади.

Як зазначається у науковій праці Дж. Розенау, у міжнародному середовищі взаємодіють численні неурядові організації, багатонаціональні корпорації, громадські рухи, професійні спільноти, епістемологічні громади та інші транснаціональні утворення, що спонукає їх до кооперативних рішень, оскільки вони є суб'єктами управління вздовж «кордону» [319, с. 50]. Для тих суб'єктів, які дотримуються такої форми порядку, транснаціональна поведінка уявляється як похідна від великої кількості юридично оформлених та спеціальних угод, через які уряди та неурядові колективні спільноти взаємодіють і, таким чином, поділяють відповідальність за розвиток подій у світовому просторі. Водночас наголошується, що «всі односторонні, багатосторонні, групові та транснаціональні дії здійснюються вздовж «кордону», посилюючи чи заперечуючи формат внутрішньо-зовнішнього управління [319, с. 51].

До понять, що є важливими для висвітлення проблематики дисертаційної роботи, відносимо й дефініцію «модель турбулентності», що трактується як невизначеність змінних складових світової політики поза межами закономірно

визнаних моделей взаємодії. На відміну від звичайних дипломатичних або організаційних ситуацій, що виникають в контексті формальних процедур, обережних домовленостей і бюрократичної інерції, ситуації, на які впливають турбулентні умови, швидко стають очевидними, тоді як наслідки дій різноманітних учасників поширюються за параметричними змінами їх взаємозалежності [319, с. 56].

Відтак переміщення влади, прискорене структурними кризами держав та урядів на національному рівні, відбувається за кількома напрямками. У багатьох випадках це переміщення до субнаціональних груп – етнічних меншин, місцевих урядів, вузько спеціалізованих організацій, релігійних та лінгвістичних угруповань, профспілок, громадських об'єднань тощо. У деяких випадках процес переміщення відбувається у протилежному напрямку, через внутрішньо-зовнішній «кордон», до більш всеосяжних спільнот, що виходять за межі національних кордонів [319, с. 56].

Ініціатори такого зовнішнього переміщення влади коливаються від наднаціональних (Європейський Союз) до міжурядових організацій (Міжнародна Організація Праці) або неурядових організацій (Грінпіс), професійних груп (Лікарі без кордонів), транснаціональних корпорацій, активістів в різних галузях індустрії, офіційних асоціацій політичних партій. Звідси виходить, що управління вздовж «кордону» опирається на дуже нестійкий порядок підпорядкування [319, с. 63]. Сьогодні державо-центричний світ більше не вважається домінуючим.

Фахівці наголошують, що активно формується мульти-центричний світ різноманітних, відносно автономних акторів, наповнений своїми структурами, процесами та правилами прийняття рішень. Акторами без суверенітету визнано транснаціональні корпорації, етнічні меншини, субнаціональні уряди та бюрократії, професійні суспільства, громадянські рухи, політичні партії, міжнародні організації тощо. Окремо, а іноді й спільно, вони змагаються, конфліктують, співпрацюють чи іншим способом взаємодіють із суверенними акторами державно-центричного світу [319, с. 64]. Держави зіткнулися з

проблемою нової конкуренції та новими викликами. Головним результатом сучасної трансформації макроструктур, як зауважує Дж. Розенау, можна вважати подальше порушення угод, за якими підтримувалося управління вздовж «кордону» [319, с. 65].

Слід також підкреслити, що багато проблем можуть походити з місцевих обставин, що адресуються місцевим чи державним органам влади, але їх наслідки визнаються глобальними. Виникнення проблем взаємозалежності зробило внесок в еру турбулентності в світовій політиці декількома шляхами. Як і у випадку економічних змін, такі проблеми дали громадянам розуміння, що не лише держави причетні до вирішення актуальних проблем міжнародної взаємодії. Водночас, незважаючи на обмеження участі держав у глобальному чи регіональному управлінні, вони залишаються впливовими акторами міжнародних відносин й потребують більш ефективних дій своїх лідерів на всіх рівнях взаємодії [319, с. 72-74].

Неоднозначності, властиві аналізу суверенітету, здаються більш складними в наш час глибоких та швидких змін. Не тільки держави та їх суверенні виключні права здаються ще більш уразливими до вимог внутрішніх формацій та міжнародних організацій, але вони також повинні мати справу з появою нових глобальних акторів та процесів, що руйнують їх ролі, обмежують ліміти їх влади та послаблюють їх територіальні претензії. Як раніше було зазначено, суверенітет держав більше не стримує плин інформації, товарів: грошей та людей [319, с. 219]. Суверенітет розуміється як постійна змінна; його рух – десь посередині між крайнощами, прийнятними для держав, та крайнощами, визначеними ситуаційними, внутрішніми, міжнародними та правовими чинниками [319, с. 222].

Глобалізація руйнує кордони, а локалізація – зміцнює кордони. Процеси локалізації, що зміцнюють кордони, призначені перешкоджати, контролювати чи запобігати руху людей, товарів, інформації, норм, практик та установ. Так як швидкість взаємодії зросла, зростання глобалізації сприяє зростанню локалізації. Безумовно, фрагментаційні динаміки сприяють великій кількості

конфліктів, що наповнили глобальний порядок денний та лежать в основі невдалих спроб управління вздовж «кордону» [319, с. 86].

Наплив ідей та інформації також є надмірним, можливо навіть більше, ніж будь-яке інше джерело, так як канали комунікації по всьому світі поширюються та поглиблюються у відповідь на ще більш динамічні технології. Обсяг електронних медіа є настільки значним, що він поза межами повного контролю (хоча глушіння радіопередач та заборона супутникових тарілок є лініями політики, що досі застосовується в деяких частинах світу), але й велика кількість друкованих засобів інформації потребує завеликих цензурних операцій для здійснення контролю [319, с. 90]. Варто підкреслити, відколи глобалізація і локалізація мають як позитивні, так і негативні наслідки, напруження, викликане нерівномірною фрагментацією, значно ускладнило проблему управління вздовж «кордону» [319, с. 99].

Теоретичні конструкти Дж. Розенау вплинули на таких провідних науковців США, Європи та Туреччини, як І. Валлерстайн [16], Н. Каптаноглу та М. Айдин [231], С. Хантінгтон [87], Дж. Шолте [327], а також на таких відомих громадських діячів-практиків, як Дж. Сорос [75].

Для розгляду проблематики дисертаційної роботи найбільш важливим вважаємо поняття «кордону», що слугує для уявлення структур чи процесів, що можуть створити якісно новий формат діяльності Турецької Республіки у внутрішньому і зовнішньому вимірах політики держави.

Варто зауважити, що Дж. Розенау як провідний теоретик світової політики, крім трактування нових дефініцій, розвинув такі концепти, як «державо-центричний світ», «мульти-центричний світ», а також «суверенітет». Автор стверджує, що раніше дослідники звикли поділяти міжнародні відносини відповідно до кількості лідерів, виокремлюючи монополярний, біполярний та мультиполярний світ. Наразі, на погляд дослідника, цей поділ втратив актуальність; натомість він підтверджує еволюцію сучасної системи міжнародних відносин від державно-центричності до мульти-центричності. Якщо державо-центричний світ визначається як старий світ, де головну роль

відігравали держави як провідні актори міжнародних відносин, то для мультицентричного світу характерна наявність різноманітних, відносно автономних несуборенних акторів зі своєю структурою, процесами та правилами прийняття рішень, що тим чи іншим способом взаємодіють із суборенними акторами державно-центричного світу.

Слід підкреслити, що, за Дж. Розенау, поняття суборенітету також еволюціонує від абсолютного до відносного, від верховенства, повноти та зовнішньої незалежності державної влади (які виявляються у відповідних формах будови та внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності держави) до поміркованого явища, скоріше постійної змінної посередині між тим, що прийнятно для держав, та тим, що практично визначається внутрішніми, міжнародними та правовими чинниками.

Окрім дефініцій Дж. Розенау, не меншу роль у роботі також відіграли ще два базові поняття.

По-перше, це поняття «неосманізм» («неооттоманізм») (тур. *Yeni Osmanlılık*), зміст якого трактується як нарощування політичного впливу («м'якої сили») Туреччини в країнах, що історично входили до складу Османської імперії, наступником якої розглядає себе Турецька Республіка. Це поняття сьогодні також асоціюється зі спробами відродження культури і традицій Османської імперії в межах Туреччини. Отже, неосманізм визначається як ідеологічний інструмент, який використовується й всередині країни, й поза її межами, що було покладено в основу даного дослідження. Варто підкреслити, що поняття неосманізму вперше було вжито не в Туреччині, а грецькими мас-медіа після турецького вторгнення на Кіпр у 1974 р. Зазначимо, що у дисертаційній роботі кіпрська проблема розглядається як один з головних регіональних конфліктів за участю Турецької Республіки.

По-друге, це авторська дефініція «туркоцентричність», яка допомагає зрозуміти специфічні риси сучасної турецької зовнішньої політики. Турки упродовж всієї своєї історії вбирали особливості сусідніх народів (асірійців, греків, курдів тощо), які пізніше стали вважати своїми надбаннями. Це стало

проявом прагнення сформувати єдину націю у свого роду «плавильному котлі». За туркоцентричним принципом все, що знаходиться на території держави і що може стосуватися її інтересів, є турецьким. Туркоцентричність також важлива, тому що вона вплинула на прийняття концепції «Нуль проблем з сусідами» у якості доктрини (2009 р.), що підпорядкувала економічні та соціокультурні питання взаємодії завданню Турецької Республіки взяти на себе відповідальність щодо забезпечення стабільності на Близькому Сході, маючи у перспективі забезпечення спочатку регіонального, а потім й глобального лідерства.

1.3. Джерельно-документальна база дисертаційної роботи

Основу джерельної бази дослідження взаємовпливу внутрішніх і зовнішніх чинників політики Туреччини становлять праці відомих зарубіжних фахівців, які представляють різні академічні та університетські школи політології, а також наукові розвідки вітчизняних науковців, де проблема досліджена за спеціалізованими аспектами зовнішньої політики Турецької Республіки. Зокрема, використані в дисертації джерела за походженням, формою та змістом умовно можна поділити на декілька груп: офіційні документи, виступи та доповіді офіційних осіб, дослідницькі роботи з проблематики дисертаційної роботи (літературні джерела).

Отже, емпірична база дослідження охоплює офіційні документи, опубліковані державними установами Туреччини та інших країн, а також міжнародними організаціями, та виступи офіційних представників країн, причетних до взаємодії з турецькою державою.

До першої умовної групи належать доктринальні документи та доповіді виконавчої влади Туреччини, більшість з яких належать до компетенції Міністерства закордонних справ Турецької Республіки. Аналіз цих документів надав можливість простежити оцінку Анкари щодо зовнішньополітичної діяльності та виявити інструментарій, який держава має наміри втілити в життя для забезпечення власних національних інтересів. Зокрема, у численних прес-

релізах МЗС Туреччини викладається позиція країни щодо кримськотатарської проблеми [298; 299; 300; 301]; оцінки стосовно основних викликів для країни містяться у доповіді Міністерства оборони Туреччини [168]; інформація МЗС Турецької Республіки про стан і перспективи російсько-турецьких відносин розкриває офіційні погляди керівництва держави щодо низки питань міжнародної політики [310].

До другої групи можна віднести офіційні документи та доповіді державних органів США, аналіз яких у комплексі з документами турецької сторони дозволяє досліджувати вплив американської зовнішньої політики на внутрішньополітичну ситуацію в Туреччині. Зокрема, йдеться про слухання у Комітеті з міжнародних справ Сенату США щодо питання закупівлі Туреччиною російських зенітно-ракетних комплексів С-400 [386], рішення за якими дозволяють оцінити ступінь протиріч між Туреччиною та США з цієї проблеми. Окремо було розглянуто доповіді розвідувальних органів США – Центрального Розвідувального Управління [346] та Національної Ради Розвідки [207].

До третьої групи джерел можна віднести документи Російської Федерації, перш за все, документи, що відносяться до курдського питання [58], будівництва у Туреччині АЕС «Аккую» [74] та військової діяльності РФ [18; 45]. Також були використані матеріали офіційних сайтів, таких як «Президент Росії» [17].

Четверту умовну групу джерел складають документи міжнародних організацій – ООН, НАТО та ЄС. Найбільш цінними для підтвердження висновків дисертаційної роботи вважаємо документи, що відносяться до курдської проблеми [311; 313], а також до проблеми біженців із Сирії [385]. Використання цих джерел дозволяє аналізувати зазначений документальний ресурс з різних позицій і поглядів.

П'яту групу утворюють базові праці діючих політиків, що мають концептуальний характер, насамперед, праці А. Давутоглу, видатного турецького державного і політичного діяча, який у 2009-2014 рр. обіймав

посаду міністра закордонних справ Туреччини, а у 2014-2016 рр. був лідером правлячої Партії справедливості і розвитку та прем'єр-міністром Туреччини. А. Давутоглу як очільник міністерства закордонних справ офіційно засуджував використання терміна «неоосманізм» щодо нового курсу зовнішньої політики Туреччини. Водночас у книзі «Стратегічна глибина. Міжнародне становище Туреччини» (2001 р.) по суті викладається стратегія перетворення Туреччини в світову державу через зниження залежності від Заходу і західних організацій за рахунок встановлення системи балансів – вибудовування відносин із ключовими країнами за межами Заходу і вихід на домінуючі позиції на «постосманському» просторі [162]. У 2008 р. А. Давутоглу ініціював нову концепцію зовнішньої політики Туреччини «Нуль проблем з сусідами» [165], в офіційному тексті якої зазначено, що новий зовнішньополітичний курс здійснюється в рамках доктрини М. К. Ататюрка «Мир в країні, мир в усьому світі». Тим самим підкреслюється певна спадкоємність у зовнішній політиці Турецької Республіки. Принцип «Нуль проблем з сусідами» є одним з п'яти принципів, які висунув А. Давутоглу для ведення зовнішньої політики держави. Решта чотири принципи визначають баланс між свободою і безпекою, багатовекторність зовнішньої політики, превентивну мирну дипломатію і активну участь у діяльності міжнародних організаціях. В основі принципу «Нуль проблем з сусідами» лежить ідея про створення поясу миру і стабільності навколо Туреччини, яка повинна забезпечувати безпеку як самої Туреччини, так і сусідніх держав за допомогою мирного, дипломатичного врегулювання суперечностей. При цьому наголошується, що конфлікти на Близькому Сході, Південному Кавказі та Балканах мають для Туреччини і внутрішньополітичну складову, враховуючи багатонаціональний склад турецького суспільства. Разом з тим влада Туреччини не повинна сприймати зовнішньополітичні конфлікти як невідворотну загрозу її безпеці. Тобто, через неможливість відразу врегулювати ці конфлікти, не варто відмовлятися від дій, спрямованих на створення сприятливих умов для їх майбутнього врегулювання. Поряд з безпекою, цей пояс повинен забезпечувати включення країн регіону в

інтеграційні процеси і сприяти їх економічному розвитку. За допомогою концепції «Нуль проблем з сусідами» Туреччина планувала налагодити співпрацю в торговельно-економічній, культурно-гуманітарній та соціальній сферах, природно, в першу чергу, з сусідніми державами. Зокрема, передбачався розвиток тісної співпраці в тих сферах, де це можливо, і не торкатися тих питань, щодо яких існують складні розбіжності і протиріччя. У підсумку, реалізація концепції мала сприяти вирішенню конфліктів з сусідніми країнами, а історично сформовані стереотипи у відносинах держав мали б залишитися у минулому. Туреччині, в свою чергу, необхідно використовувати всі ці тенденції для посилення свого впливу як в регіоні, так і в світі.

Для розуміння турецько-курдського конфлікту важливе значення має праця одного з колишніх лідерів курдського національного руху, представника найбільш радикального крила партії, визнаного світовою спільнотою терористичним, А. Оджалана [59]. Книга є збіркою виступів і статей А. Оджалана, присвячених проблемам соціалізму і революційної боротьби. Також варто врахувати, що його погляди з кінця 1990-х рр. зазнали значної трансформації, що відбилося на подальших публікаціях.

Шосту групу джерел формують матеріали новинних сайтів та електронних газет, фактологічну складову яких можна використовувати як першоджерела.

Актуальність теми обумовлює інтерес до неї в наукових колах та різних групах дослідників. Наукові роботи можна згрупувати за умовними великими блоками та їх підкатегоріями. Вбачається необхідним розділити їх на кілька груп у залежності від національності авторів, а всередині групи класифікувати за тематикою досліджень.

Перша група дослідників складається з турецьких авторів, які активно працюють над тематикою зовнішньої політики Туреччини. До першої підгрупи віднесено роботи турецьких науковців, зокрема, таких як М. Алтунишик [101], Б. Арас [105; 106], О. Арпак [108], А. Айдинташбаш [112], М. Екші [184],

С. Онер [272] та З. Оніш [273; 274], П. Білгін [130], присвячені загальній оцінці зовнішньої політики Туреччини та її геополітичного виміру.

Зауважимо, що турецькі дослідники оцінюють зовнішню політику своєї країни з контroversійних позицій. Наприклад, С. Онер [272] констатує, що у пострадянських державах турецький уряд активно використовує інструменти «м'якої сили» через формування лобі в тюркських державах щодо економічного, освітнього і культурного співробітництва, і це приносить державі значні успіхи. Натомість Б. Арас [140] відзначає, що ідея турецького покровительства над тюркськими народами не реалізована повною мірою. Перш за все, це обумовлено різноспрямованою політикою держав, а також провідною роллю Російської Федерації на пострадянському просторі. Таким чином, турецькі академічні кола не випрацювали єдину позицію стосовно вагомості використання «м'якої сили» для конкретних умов пострадянського простору.

На погляд М. Екші [184], у близькосхідному регіоні Туреччина прагнула зміцнити свої позиції, використовуючи протестні рухи «Арабської весни». При цьому Анкара пішла на загострення відносин з Ізраїлем, що значно підвищило репутацію Турецької Республіки серед ісламських держав. Але політика «м'якої сили» у цьому регіоні не виправдала сподівань керівництва турецької держави. Наразі Туреччина застосовує силові методи на Близькому Сході, намагаючись конкурувати з Російською Федерацією та Іраном. Однак втручання в сирійський конфлікт не принесло очікуваних результатів, а лише дестабілізувало обстановку всередині країни, що призвело до загострення курдського питання, неконтрольованого потоку біженців та внутрішньополітичної напруженості.

Друга підгрупа робіт, до якої належать монографії та статті таких авторів як Т. Ф. Айдин [2], Х. Аридемір [96], Е. Ф. Аксу та У. Озер [97], П. Анастасов [102], М. Челікпала [146], Х. Чомар [154], С. Гьокай [208], Г. Кочер [243], С. Кору [245], О. Тюфекчі [353], Е. Онал-Киличбейлі [271], О. Оздамар [282] та Х. Угур [383], присвячена проблемам Чорноморського регіону.

Варто відзначити еволюцію поглядів турецьких дослідників стосовно участі Туреччини в Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Так, М. Челікпала [146] у 2010 році констатував, що в результаті зміни ситуації в регіоні в 1990-ті – 2000-ті рр., що означали, перш за все, зниження загроз безпеки, для Туреччини відпала необхідність занадто тісної ув'язки її інтересів в регіоні з військово-політичною стратегією Заходу. Чорноморське співробітництво на міжнародному рівні стало розглядатися як транспортний коридор, який відкриє для держави альтернативні транспортні і торговельні шляхи в Східну і Північну Європу, на Кавказ і в Центральну Азію. Таким чином, у зовнішній політиці Туреччини Чорноморський регіон став першочергово сприйматися як осередок найважливіших комунікацій. Для цих цілей передбачалося здійснити розвиток інфраструктури чорноморського узбережжя, в тому числі і транспортної. Важливу роль в реалізації зовнішньополітичних планів Туреччини мала зіграти активна участь країни в ОЧЕС, яка була створена в 1999 р. Метою організації був розвиток економічного співробітництва і торгівлі між країнами Чорноморського басейну. Крім цього, ОЧЕС планувала приділяти увагу протидії таким загрозам регіональної безпеки, як забруднення акваторії Чорного моря, організована злочинність, наркотрафік, тероризм. Тобто, у 2010 р. турецькі науковці і політики були все ще оптимістично налаштовані стосовно можливостей ОЧЕС щодо досягнення переваг «м'якої сили» турецької зовнішньої політики.

Проте згодом оптимістичні прогнози у працях турецьких дослідників почали змінюватися на обережний скептицизм чи, навіть, песимізм. Так, у праці Х. Чомара (2017 р.) [154], констатується, що спочатку Туреччина зацікавлено поставилася до участі в ОЧЕС, сподіваючись на перспективи регіональної взаємодії у міжнародному вимірі. Зокрема, велику привабливість для турецьких політичних і ділових еліт мав проект створення Кільцювальної чорноморської транспортної магістралі. Однак «п'ятиденна війна» між Росією і Грузією в серпні 2008 р., низка проблем у двосторонніх відносинах Туреччини з іншими членами ОЧЕС поставили під сумнів можливість його реалізації.

У тому ж 2017 р. у праці С. Гьокая [208] функціонування ОЧЕС і зовсім піддається критиці. З погляду автора, ОЧЕС втрачає свою перспективність для Туреччини, оскільки організація затягує реалізацію спільних програм, а в багатьох країнах-учасниках (Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова, Сербія) наявні внутрішні конфлікти, що перешкоджають реалізації амбітних інфраструктурних проектів. Крім того, наявність в ОЧЕС значної кількості держав, які не мають статусу прибережних чорноморських країн (Албанія, Вірменія та Азербайджан), ускладнює вироблення спільної позиції з ряду питань. Відтак організація поки що не змогла створити стійкі інститути і форми раціонального економічного партнерства і забезпечити політичну безпеку в регіоні. Крім того, в політичних колах Туреччини з'явилися підозри, що ОЧЕС може сприйматися як альтернатива вступу в Європейський Союз. У зв'язку з цими претензіями до ОЧЕС, на думку турецької сторони, потрібно зосередитися на конкретних невеликих, але більш реалізованих проектах, що матимуть економічний ефект.

До третьої підгрупи можна віднести праці таких турецьких авторів як А. Аскеров [109], Е. Балта [120], А. Біннендйк [132], Д. Екінджі [183], Д. Н. Гьоксель [209], Ф. Келкітлі [237], С. Кисаджик [242], С. Костем [247], В. Озарслан [278], Х. Оздал [280] та Х. С. Озертем [286], що спрямовані на висвітлення турецько-російських відносин.

Потрібно зауважити, турецькі дослідники відзначають, що протиріччя стабільно супроводжують двосторонні відносини Туреччини і РФ незалежно від етапів конфронтації або зближення. Водночас суперечності не залежать від економічного співробітництва обох країн, а носять скоріше стійкий геополітичний характер. Розвинені відносини в сфері економіки, зокрема в енергетичному секторі, природним чином позитивно впливають на двосторонні відносини акторів, однак вони не змінюють їх різне бачення ситуації з багатьох міжнародних проблем. У нинішніх умовах в російсько-турецьких відносинах залишаються актуальними серйозні протиріччя з таких питань, як сирійський конфлікт, ситуація навколо України і Криму, нагірно-карабаського конфлікту,

проблема співпраці в Чорноморському регіоні, ситуація навколо Кіпру та інші питання регіонального і міжнародного характеру. Більшість цих розбіжностей мають глибоке історичне коріння і продовжують супроводжувати російсько-турецькі відносини ще з часів існування Російської та Османської імперій.

До четвертої підгрупи належать праці таких науковців як С. Е. Айтач [113], Е. Балта [119], У. Бозкурт [135], Е. Чавушоглу [144], Е. Озбудун [279], Б. Озпек та Н. Яшар [289], А. М. Оздемір [283] та Д. Йилдирим [405], які присвячені розгляду ідеологічних основ турецької зовнішньої політики та впливу на них глобальних та регіональних процесів.

Більшість вказаних дослідників вважають, що з початком постбіполярної системи міжнародних відносин, із закінченням багаторічної боротьби ідеології комунізму та капіталізму, світова громадськість очікувала віднесення процесів деідеологізації, протистояння ідеологій на другий, третій план у міжнародній взаємодії. Натомість ідеологічні розломи почали з'являтися між цивілізаціями, регіонами, країнами, спричинюючи процеси реідеологізації світової політики на суб'єктному рівні, на рівні держав. Переосмислюючи своє місце в новій системі міжнародних відносин, країни виробляли зовнішньополітичні ідеології - ідеї, засновані на усвідомленні ролі держави в системі, її місця в ній, ціннісні установки, напрямки розвитку і цілі якої спрямовані на видиму перспективу, тобто на середньострокові і довгострокові стратегії щодо розвитку авторитету, впливу країни на світову політику [135]. Проте питання щодо того, які конкретно ідеологічні зміни відбуваються в турецькій зовнішній політиці, не має у турецьких авторів одностайної відповіді. Частина дослідників вказує на те, що насамперед у турецькій зовнішній політиці почав домінувати популізм [279]. Деякі автори вказують на переважну присутність ісламізму у геополітичному курсі Анкари [405]. Треті звертають увагу на значний вплив неоосманізму та пантюркізму на зовнішньополітичну діяльність Турецької Республіки [144].

Варто підкреслити, що жоден із вказаних ідеологічних концептів не відсутній у турецькому ідеологічному просторі, але можна стверджувати про

наявність певної ієрархії цих концептів, дослідження якої є важливим та потребує подальшого розвитку. У той же час, основні ідеології Турецької Республіки в останні два-три десятиліття все більше переплітаються і «синтезуються». Найчастіше важко визначити, де закінчується кемалізм і починається неоосманізм або ісламізм, що є відображенням об'єктивного процесу взаємопроникнення двох основних політичних еліт, вироблення певного компромісу між ними. Деякі автори стверджують, що сучасна зовнішньополітична концепція Туреччини може бути охарактеризована як політика турбулентного прагматизму або як політика національних інтересів в тому розумінні, яке притаманне керівництву країни в певний момент політичної ситуації, коли зовнішньополітичні рішення приймаються через їх доцільність у коротко - та середньостроковому форматі [289].

П'ята підгрупа складається з праць, що були присвячені проблемам безпеки як у суто військовому сенсі, так і більш широкому колі питань. Серед них роботи таких авторів як С. Адар [93], Г. Н. Атешоголу [111], Е. Балта [118], Дж. Догру [172], Б. Еджевіт [179], М. Гюль [213], Н. Каптаноглу [231], Ш. Кардаш [235], Дж. Касапоглу [236], Б. Куртдарджан [249].

Турецькі науковці звертають увагу на те, що у відносно недавньому минулому роль Туреччини як світового або навіть регіонального актора часто представлялася обмеженою в силу внутрішніх слабкостей країни, а також історичного і культурного тягаря. Економічні збої і роздрібнена політична система перешкоджали ефективному державному управлінню та обумовлювали контроль внутрішньої і зовнішньої політики держави з боку збройних сил Туреччини. Відтак для зовнішньої політики були характерні незавершені відносини з Європою, обмежені зв'язки з Росією, відчуженість від арабського світу, Балкан та Вірменії. В результаті Анкара, на погляд турецьких дослідників, часто виступала на міжнародній арені в легшій, ніж їй належало б, «ваговій категорії». У багатьох випадках турецьку державу вважали незначним суб'єктом, що ускладнює ситуацію, але не провідним актором або джерелом рішень. Наразі участь і присутність Анкари в міжнародних і регіональних

процесах визначається активним формуванням власного бачення світової турбулентності, визначенням своїх інтересів і ролі з широкого кола питань, агресивним відстоюванням своїх позицій, як не відбувалося з часів Османської імперії. Ґрунтуючись на власних внутрішніх соціальних, економічних і політичних перетвореннях, розпочатих в 1980-х рр., і різкому прискоренні розвитку в останнє десятиліття, країна в навколишньому її нестабільному регіоні набула особливого іміджу і впливу.

Підкреслимо, що Туреччина має очевидне й унікальне геостратегічне значення для євроатлантичного регіону, враховуючи її розташування на стику Чорного і Середземного морів та в безпосередній близькості від Близького Сходу, Балкан, Кавказу і Каспійського басейну. При населенні в 75 млн громадян Туреччина посідає перше місце як найбільш населена європейська країна, де більшість складають мусульмани. Крім того, Туреччина визнається як потужний «локомотив» бізнесу і комерції. Якщо говорити про енергетичну безпеку, відразу виникає питання про роль Туреччини як найважливішого транзитера поставок енергоносіїв до Європи по «Південному коридору». Країна також відіграє важливу роль у таких військово-політичних питаннях, як майбутнє Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), співпраця в сфері протиракетної оборони, а також розміщення на території країни нестратегічної ядерної зброї. На тлі історичних змін на Великому Близькому Сході, з якими доводиться мати справу євроатлантичним державам, Анкара має значний потенціал, що дозволяє впливати на хід подій в регіоні, а турецькі дипломати відіграють активну роль на Балканах, в той час коли інші країни переключилися на вирішення інших проблем сьогодення. Крім того, Туреччина має потужний вплив на пострадянському просторі і прагне відігравати важливу роль при вирішенні країнами регіону своїх проблем у сфері політики, економіки і безпеки. В силу свого географічного положення та впливу різних чинників потенціал співпраці Туреччини використовується для боротьби з тероризмом, незаконною міграцією, організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків.

У шосту підгрупу виділені роботи, присвячені аналізу геополітичного вибору, що постав перед Туреччиною у XXI ст. Тематика публікацій, зокрема таких дослідників як К. Кірішчі [240], Й. Мехмет [259], З. Оніш та Ч. Йилмаз [275], стосується болісних для турецької спільноти питань, щодо яких немає єдиної думки всередині турецького суспільства. Міські секуляризовані турки вважають, що для подальшого розвитку Туреччині вкрай необхідно стати частиною Заходу. Їх опоненти вказують на те, що Захід не сприймає Туреччину як повноправного суб'єкта європейських співтовариств, тому потрібна стратегія розвороту у бік Сходу, ісламу та традиційних цінностей.

До сьомої підгрупи віднесемо щорічні аналітичні огляди співробітників університету Кадір Хас, що присвячені суспільному сприйняттю зовнішньої політики Туреччини [305; 306; 374; 375].

Зауважимо, що аналіз вищезазначених наукових досліджень турецьких вчених засвідчив як широкий спектр наукових інтересів, так і деяку односторонність підходів до концептів проблематики. Ті автори, які працюють над вивченням зовнішньої політики держави та міжнародними відносинами в цілому, розглядають державу як монолітне ціле, ігноруючи різноманіття рухів та груп інтересів всередині країни. Інші дослідники, які концентруються на внутрішній політиці держави, не в змозі чітко визначити, як внутрішньополітичні події впливають на формування зовнішньої політики.

Другу групу літературних джерел складають праці американських науковців, оскільки регіон Близького Сходу є одним з найважливіших з погляду національних інтересів США, тому особлива увага до зовнішньої і внутрішньої політики Туреччини саме американських авторів є цілком доцільною.

До першої підгрупи праць американських дослідників слід віднести праці Н. Крістофіса [148], Н. Данфорта [160], Б. Дугласа [173], Е. Еріксона [192], Б.Гіллі [204], Л. Хінтца [221], П. Левіна [255], Дж. Медейроса [258] та В. Талбота [344], які присвячені загальнополітичним проблемам та геополітичному становищу й розвитку Туреччини. Автори геополітичних аналітичних досліджень зосередили основну увагу на її стратегічній значимості

для, щонайменше, трьох регіонів: Близького Сходу, Центральної Азії та Кавказу, Балкан і Чорноморського басейну. У окремих дослідженнях зазначається, що хоча Туреччина знаходиться не в центрі, а на периферії кожного з цих регіонів, а її політична приналежність до них не є очевидною, «політика Анкари переважно спрямована на від'єднання від Близького Сходу, а не на поглиблення участі у вирішенні проблем близькосхідних держав» [192]. Що стосується Балкан і Чорноморського басейну, то, зважаючи на недовгу спільну історію, ці регіони не розглядаються для перспективного об'єднання навіть з огляду на наявні політичні і географічні площини перетину. Відносини Туреччини з Центральною Азією зумовлюються або недавнім співробітництвом, або заглиблюються корінням в ранньотурецьку історію [192]. Натомість існують відносини Туреччини з державами Кавказу, однак вони швидше визначаються функціональними завданнями тривалої боротьби за вплив між зовнішніми по відношенню до цього регіону акторами: народи Кавказу швидше вбачили в Москві, Стамбулі і Перській імперії зовнішні сили, ніж частини регіональної системи. Поряд з цим, автори, які досліджують Туреччину як регіональну державу, вважають, що Центральна Азія як регіон, що володіє загальним з Туреччиною корінням, з'явилася лише недавно, адже якщо не брати до уваги мовну близькість, тут відсутні будь-які елементи, на підставі яких можна розвивати тісне партнерство або регіональну систему. Американські науковці також підкреслюють, що іслам не може стати міцною політико-культурною сполучною ланкою між Туреччиною і країнами Центральної Азії, враховуючи і чинник мовної спільності [344]. Що стосується виявлення і зіставлення потенційних чинників сили, то вони аналізуються як за параметрами військової та економічної потужності, так і стабільності політичної системи, яка вважається головною запорукою ефективності зовнішньої політики [255].

Праці другої підгрупи американських дослідників (серед них і турки, які працюють у США), таких як Г. Баркі [122], С. Чагаптай [141], Г. Далай [159], Г. Грессель [211], І. Ньюман [266], М. Рейнольдс [315] та А. Унвер [388],

стосуються концепту російсько-турецьких відносин. Погляди американських авторів щодо турецько-російської взаємодії можна умовно поділити на три напрямки. Представники першого напрямку висловлюють різку антиросійську і протурецьку точку зору. Вони керуються ідеєю необхідності захисту пострадянських держав від гегемонії Росії і зростання в регіоні ролі Туреччини за підтримки США. Зокрема, М. Рейнольдс називає Туреччину головним партнером Америки в регіоні, оскільки держава, з одного боку, стала більш стриманою щодо Ізраїлю, а з іншого боку, є найпотужнішою в регіоні за військовим потенціалом [315]. Відомий аналітик І. Ньюман вважає, що Туреччина може позитивно впливати на всі країни регіону через поширення цінностей помірною ісламу.

Слід підкреслити, що представники першого напрямку високо оцінюють й американо-турецьке співробітництво, схвалюють процес будівництва комплексу трубопроводів в обхід Росії тощо, а представники другого напрямку, як, наприклад, С. Чагаптай [141], вважають за необхідне не актуалізувати роль Туреччини, а змістити акцент на розвиток двосторонніх відносин з пострадянськими державами. Треті висловлюють позицію «м'якого» ставлення до Росії і сумніваються в здатності Туреччини стати домінуючою державою регіону [122; 238].

Третю підгрупу складають праці американських дослідників, серед яких І. Лессер [253], а також Г. Четінся [147], С. Фланаган та С. Ларрабі [197] і Л. Джасінто [225], праці яких присвячено питанням стратегічної безпеки Туреччини. Аналізуючи стратегію безпеки Туреччини, американські дослідники виділяють три рівні, що визначають вибір нею тих чи інших зовнішньополітичних орієнтирів. До першого рівня відносять міжнародний, головним чинником якого визнається опора Туреччини на свої оборонні зв'язки з США і на колективну систему безпеки Північноатлантичного блоку. Другий рівень пов'язаний з положенням Туреччини в рамках близькосхідної регіональної системи, а третій стосується відносин турецької держави з країнами-сусідами, більш напруженими і суперечливими.

Четверта підгрупа складається з монографій і статей, присвячених курдському питанню, а також тематиці збройного конфлікту на території Сирії, оскільки складно відділити ці питання одне від одного в турецькому контексті. У цієї підгрупі виділяються праці Н. Крісса [158], М. Кабалана [230], К. Кенара [238], Дж. Кірбі [239], Ф. Ларрабі [252], Г. Оссейрана [276], С. Філіпса [296], П. Робінса [318], Л. Селігмана [328] та Г. Стансфілда [334]. Зазначимо, що у сучасній системі міжнародних і регіональних відносин курдське питання істотно торкнулося не тільки національних інтересів Туреччини, а й сформувало зону нестабільності в усьому близькосхідному регіоні, яка загрожує, на думку американських експертів, національній безпеці цілої низки держав.

На думку деяких американських дослідників, суть курдської проблеми в Туреччині полягає в економічній відсталості курдських районів, в політичній безправності курдського народу, повільному розвитку його суспільного і культурного життя [276; 334]. Туреччина не визнає існування на своїй території курдської меншини, а турецькі правлячі кола забороняють критикувати пропаговану ними політику заперечення курдської ідентичності та існування курдів як етносу. В країні переслідуються представники преси і демократичних сил, які намагаються ініціювати широку участь громадськості в обговоренні курдської проблеми. Водночас компактне проживання курдського населення на території Туреччини сприяє збереженню його національних традицій. Курди, граючи роль культурного буфера між сунітською Туреччиною і шіїтським Іраном, виявилися виразниками особливої системи соціально-політичних і духовних цінностей, оскільки дотепер родоплемінні і релігійні структури замінюють курдам національну ідентичність. Варто підкреслити, що традиційна курдська еліта, представлена релігійними і племінними лідерами, володіє помітним економічним і, особливо, політичним та ідейним впливом на південному сході Туреччини. Також на становищі курдів в Туреччині продовжує позначатися вплив архаїчних традицій, таких, як релігійна ворожнеча між курдами-мусульманами, зороастрійцями, езидами і атеїстами

(до останніх, як правило, відносяться прихильники комуністичної Курдської робочої партії), місництво, станові і династичні забобони, вождізм. Звідси виникають такі негативні явища в суспільно-політичному житті, як політична нестійкість і міжособні чвари. Проте серед сучасних курдських лідерів з'явилося чимало представників демократичного і лівого спрямування, у результаті діяльності яких підриваються економічні позиції і падає політичний вплив курдської світської і духовної еліти, народжуються сучасні соціальні структури. Водночас курдські організації включають в себе підпільні загони бойовиків, які чинять опір не тільки турецькій владі, а й деяким курдським ага і шейхам. Спостерігаються політичні контакти між курдськими національно-демократичними організаціями та турецькими лівими силами. Крім того, частина ісламських радикальних об'єднань містить значний курдський елемент. Відтак небажання керівництва Туреччини визнати курдську ідентичність призводить до неможливості мирного вирішення курдської проблеми. Допоки турецько-курдське протистояння носить національно-політичний характер, але погіршення ситуації може призвести до громадянської війни.

До п'ятої підгрупи належать праці Д. Дрессера [176], Д. Фліка [196], П. Таггарта [343], К. Вейланда [395], Е. Лаклау [250] та Б. Моффіта [263], що фокусуються на проблемах популізму та неопопулізму. Зважаючи на посилення в сучасному світі тенденцій популістської політики, вивчення сутності сучасного популізму набуває дедалі більшого наукового значення. Відзначаються методологічні проблеми концептуалізації поняття «популізм», що ускладнюють аналіз різноманітних маніфестацій цього явища й оцінку кількісних параметрів і якісних характеристик популістських сил у світі. Водночас вони описують деякі особливості змін типологічної структури популізму, що відбуваються останнім часом. Американські дослідники, викладаючи розуміння політологами рушійних сил розширення масової бази популізму, підкреслюють домінування в академічній літературі думок про посилення ролі чинників етнокультурного характеру. Особлива увага

приділяється трактуванню сучасної політологією відносин між популізмом і демократією.

Шоста підгрупа праць американських дослідників, зокрема, таких як А. Коен, І. Конвей [151], С. Веземан [396], Г. Вінроу [398], складається з публікацій, в яких аналізуються питання Чорноморського регіону, політики та безпеки в ньому, зв'язку між геополітикою та енергетичною безпекою, враховуючи, що геополітичні чинники важливі з огляду на розташування енергетичних ресурсів та труднощі, з якими стикається транспортування цих ресурсів на європейські ринки. Ці проблеми впливають на зовнішню політику зацікавлених держав. У дослідженнях також розглядається позиція Росії як головного стратегічного актора щодо постачання енергоресурсів і ключової транзитної держави в енергетичному секторі. Крім того, розглядаються потенційні та фактичні ролі інших причорноморських держав як держав транзиту енергоресурсів та дискутуються зростаючі інтереси Сполучених Штатів та Організації Північноатлантичного договору в регіоні.

На думку американських дослідників, НАТО є і залишатиметься головною безпековою структурою євроатлантичного регіону, до складу якого входить Чорне море. Підхід США полягає у співпраці зі своїми союзниками та дружніми державами у сфері безпеки на всій території регіону, хоча США не прагнуть встановити постійну присутність свого військово-морського флоту в Чорному морі.

До сьомої підгрупи можна віднести праці американських авторів, які присвячені економіці Туреччини та питанням забезпечення країни вуглеводнями. До цієї підгрупи належать твори М. Едера [180], М. Хофмана [222] та М. Паттона [293]. Слід зазначити, що як і у випадку з турецькою науковою думкою, американські дослідники аналізують або зовнішньополітичні сюжети, ігноруючи, фактично, інституціональні та суспільно-ідеологічні чинники, що впливають на зовнішньополітичний курс країни, або зосереджуються на внутрішньополітичному дискурсі, не роблячи аналізу впливу цього дискурсу на дії держави поза її межами.

До третьої умовно виділеної групи ми відносимо наукові розвідки вітчизняних дослідників. Туреччина є одним з найважливіших зовнішньополітичних партнерів України, тому такий інтерес українських політологів до турецької тематики є цілком природним.

У першу чергу слід виділити праці авторів, які входять до Одеської школи міжнародників, яка сформувалася в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Вони будуть складати першу підгрупу робіт українських науковців. Найбільш важливими, виходячи з обраної теми дисертаційного дослідження, є роботи Є. Габер, яка у своїх працях [21; 22; 23; 24; 25; 26; 198; 199], присвячених різним аспектам зовнішньої політики сучасної Туреччини, аналізує загальні засади турецької зовнішньої політики, регіональні напрямки цієї політики в Чорноморсько-Каспійському регіоні, на Близькому Сході та в євроатлантичному просторі. Важливу роль відіграють публікації, що розкривають сутність українсько-турецької взаємодії на сучасному етапі. Головним концептом досліджень Є. Габер є трансформація ролі та позиціонування Туреччини у сучасній системі міжнародних відносин, продовження пошуку нею власної ідентичності у внутрішньо - та зовнішньополітичній площинах.

У статтях О. Брусиловської [136; 137; 138] та С. Глебова [206] було приділено увагу Чорноморському регіону у контексті вивчення деяких аспектів взаємодії причорноморських країн. Зовнішня політика Туреччини на українському напрямку стала об'єктом дослідження Ю. Тарасюк [78; 79; 80], М. Воротнюк [20] та О. Воловича [19]. В. Дубовик розглядав безпекові виміри турецької політики [177], а А. Захарченко [37] розкрила еволюцію американської стратегії щодо розв'язання проблем безпеки Близького Сходу за часів адміністрації Б. Обама. І. Коваль [44] присвятив роботу сучасним західним дослідженням міжнародних конфліктів, проаналізував роботи західних авторів, у тому числі, стосовно сирійського питання.

Серед інших вітчизняних дослідників варто окремо виділити праці С. Корсунського, який був послом України у Турецькій республіці у 2008-2016

рр. [47; 48; 49; 50]. У своїх статтях науковець розглядав зовнішню політику турецької держави з точки зору практика-професіонала. Також окремі аспекти зовнішньої політики Туреччини відображено у статтях М. Алієва [3], О. Ірхіна [40], К. Качана [41] та Ю. Седляр [72].

Зазначимо, що у публікаціях українських дослідників було розглянуто зовнішню політику Туреччини, проаналізовано основні тенденції зовнішньої політики Анкари упродовж останніх вісімнадцяти років, виокремлено основні напрямки зовнішньополітичної стратегії країни в регіонах Близького Сходу, Чорноморського регіону та Балкан, розглянуто особливості американо-турецьких, турецько-іранських, турецько-сирійських і турецько-російських відносин у контексті двостороннього співробітництва.

Також в українській науковій думці ретельно висвітлено діяльність Туреччини, спрямовану на стабілізацію ситуації в Чорноморському регіоні. У полі зору дослідників були також політичні, військові та економічні аспекти співробітництва та відносини між Туреччиною та низкою регіональних і світових акторів упродовж зазначеного періоду, зокрема було здійснено аналіз багатосторонніх відносин у контексті війни у Сирії; описано чинники, що обмежують ефективність зовнішньої політики країни; деталізовано діяльність Туреччини як посередника у вирішенні низки регіональних проблем; показано активну участь Туреччини в сирійському конфлікті.

Чимало статей та монографій українських дослідників, а саме К. Балабанова та М. Трофименко [5], В. Бебика [7], Т. Бельскої [10], А. Бірюкової [13], А. Гальчинського [29], В. Дзюндзюка [34], О. Коппель [46], В. Крапивного [51], Є. Макаренко [55], А. Мейш [56], О. Олійника [60] та С. Федуняка [86], присвячено глобалізації та її впливу на політику національних держав.

Варті уваги українські дослідження І. Киянки [43], Т. Прядько [65] та Т. Радя [66; 67] щодо феномена популізму. У статтях українських науковців було проаналізовано основні чинники впливу популізму на публічне управління, доведено, як свідчить досвід, що популізм завжди займав особливе

місце в реалізації програм політичних лідерів та партій і їх взаємозв'язок з публічним управлінням. Зазначено, що популізм залишається актуальним феноменом соціально-політичного життя багатьох країн світу, оскільки здійснюючи значний вплив на політику країн із порівняно малим досвідом функціонування демократичних інститутів, досить помітно виявляє себе у сучасному політичному просторі «старих» демократій. Відзначається також очевидний зв'язок між посиленням ідей популізму і загостренням соціально-економічних проблем. Важливим чинником, який сприяє появі та зростанню впливу популістів, є нездатність політичного істеблішменту, зокрема і цілком демократичного, ефективно реагувати на нові труднощі та виклики сучасного розвитку.

Можна стверджувати, що науковий рівень вивчення основних теоретичних засад популізму розкриває складну структуру та широкий зміст його політичної популярності, на відміну від побутового, переважно негативного, рівня сприйняття. Загальна схильність масової свідомості до спрощення виступає не просто першопрчиною багатозначного трактування цього феномена, а є його видовою ознакою як політичної технології. Показна простота, за якою стоїть популізм, приховує в собі широку та суперечливу сутність, до якої ми неодноразово зверталися в процесі нашого дослідження. Загалом, популізм можна визначити як історично сформований перехідний тип політичної свідомості, який має неоднозначний, невловимий, дисперсний, антагоністичний, багатозначний, дихотомічний та межовий характер. Що стосується домінування маніпулятивного сприйняття популізму в українських реаліях, то це результат сучасних світових тенденцій трансформації його семантичного змісту, що орієнтовані на технології впливу на масову свідомість.

Потрібно відзначити, що і для праць українських авторів характерна певна дистанція між тими дослідженнями, які розглядають лише зовнішню політику держави окремо від ретельного аналізу внутрішніх чинників, що впливають на її формування, і тими дослідженнями, що прискіпливо аналізують процеси у суспільстві, наприклад популізм, але водночас

розглядають вплив таких чинників, перш за все, на внутрішнє становище держави та на її внутрішню політику. Окрім того, практично відсутні дослідження, які б аналізували вплив міжнародного становища на внутрішні процеси у державі.

Висновки до Розділу 1

Проблематика трансформації зовнішньополітичного курсу Туреччини в рамках сучасної системи міжнародних відносин та ключових геополітичних процесів XXI ст. з урахуванням посилення ролі регіональних акторів у прийнятті ключових геополітичних рішень, визначення тактик і механізмів їх впливу на світову політичне середовище, привертає увагу численних зарубіжних та українських дослідників. Проте дослідженням впливу внутрішніх чинників на формування зовнішньої політики Анкари та впливу зовнішніх чинників на внутрішню політику Туреччини приділяється явно недостатньо уваги. Таким чином, на підставі аналізу значного масиву наукових праць, присвячених у тому чи іншому контексті тематиці міжнародної діяльності турецької держави, можна стверджувати, що для створення об'єктивної картини потрібним є дослідження, яке ставить за мету аналіз впливу внутрішніх чинників на зовнішню політику Туреччини та вивчення впливу зовнішніх справ Турецької Республіки на її внутрішнє становище.

Теоретичними засадами даного дослідження обрано здобутки школи глобалістів-трансформістів, серед яких саме ідеї Дж. Розенау стали особливо важливими для з'ясування взаємовпливу внутрішніх та зовнішніх чинників у турецькій політиці. Поняття умовного «внутрішньо-зовнішнього кордону», який у сучасних умовах турбулентності став «пористим», було уведено в науковий обіг саме Дж. Розенау і визначено дослідником як процес взаємопроникнення звичних географічних, соціальних, культурних, економічних чи політичних кордонів, розширення яких зумовило трактування багатьох внутрішніх подій як міжнародних. «Модель турбулентності»,

запропонована Дж. Розенау для виявлення особливостей сучасного світу, що має властивість фокусуватись одночасно на внутрішніх і міжнародних вимірах політичних процесів, стала придатною для дослідження специфіки зовнішньополітичної діяльності Турецької Республіки. Нарешті, Дж. Розенау поділив держави за значенням: на «національні», які потребують зосередження на внутрішній політиці, та «регіональні» (до яких ми віднесли Турецьку Республіку), які мають концентруватися на міжнародних аспектах досягнення своїх економічних та політичних цілей. Дослідник також передбачив, що для останньої категорії держав головною небезпекою може стати необхідність формувати коаліції, які потім встановлюють нові правила для об'єднання ресурсів та досягнення спільних цілей. Все вищезазначене може слугувати для розгляду двосторонніх відносин Туреччини з ЄС, США та РФ.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ ЧИННИКІВ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

2.1. Політико-ідеологічний чинник зміни зовнішньополітичної стратегії Туреччини

Завершення епохи біполярного протистояння заклало ідею про завершення епохи глобальних ідеологій, але це не означало втрату міжнародним співтовариством, а також державою і суспільством критичних орієнтирів для розбудови власного внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу. Як зазначається у численних дослідженнях, криза глобальних ідеологій істотним чином не впливає на існування ідейних концептів на локальному рівні, які досить швидко стали формуватися. У сукупності і середовище, і ключові міжнародні актори, йдеться у публікаціях, продемонстрували необхідність ідейної складової на мікрорівні, що формує, перш за все, світосприйняття та саморефлексію держав. Такого роду пошуки призвели до звертання до основ консервативних уявлень про світ і про самих себе. Таким чином, на погляд науковців, на світовий політичний арені все частіше можна спостерігати прояви націоналістичного характеру, а також релігійні впливи на прийняття політичних рішень, що найбільш характерно для країн глобального Сходу.

Дослідники зазначають, що ХХІ ст. характеризується «поверненням в епоху релігійних війн», що дає підстави вважати, що сучасна світова політична система переживає «кризу раціональної всесвітності». У цьому зв'язку, з точки зору сучасного глобального світопорядку стверджується, що ідейна складова стає основою взаємодії як у глобальному плані, так і на рівні держав [12, 16, 57, 231]. Ці ідеї не можуть бути порівняні з глобальними установками, що існували раніше, проте їх зіткнення визначатимуть не тільки людське світосприйняття, але й саму систему міжнародних відносин у цілому.

Можна підкреслити, що у сучасному світі при формуванні власної політичної лінії держави спираються не тільки на національні інтереси, а й на ідейно-ціннісні установки, які формувалися у кожній країні протягом довгого періоду часу. Найчастіше в сукупності вони складають основні ідеологеми, які керівництво окремих держав прагне вбудувати у власний громадський і політичний дискурс, що знаходить своє відображення в офіційних промовах діючих політиків, їх діях або бездіяльності. Однак найбільш широкий інструментарій для їх розповсюдження створюється стосовно інших зовнішньополітичних гравців, у тому числі й інструментами «м'якої сили», що часто використовуються для формування підконтрольного лобі у внутрішньому середовищі зарубіжних країн. Це питання є найбільш актуальним у сучасних умовах формування поліцентричної системи міжнародних відносин, яка характеризується взаємозалежністю та політичними інтересами держав, а також конфліктним потенціалом вже існуючих і тільки виникаючих центрів сили [93].

Турецька Республіка активно використовує широкий інструментарій для формування уявлень про свою державу, поширення власних ідей і цінностей. Це проявляється у створенні міжнародних культурних, релігійних та благодійних організацій (державних і приватних), у формуванні наукового лобі шляхом надання можливостей іноземним студентам і викладачам брати участь в освітніх програмах обміну, дозволяє Туреччині не тільки вигідно представляти державу серед широкої зарубіжної громадськості, але й поширювати та розповсюджувати на території інших держав необхідні для держави ідеї і пропагувати ті цінності, які в подальшому дозволять створювати умови для формування підконтрольного протурецького лобі. Все це слід враховувати при розгляді зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки [184, с.151].

В останні роки зовнішньополітичний курс Турецької Республіки проходить стадію перебудови. Відмова від принципів кемалізму й орієнтації на Захід, зміна пріоритетів, зміцнення національних інтересів, підсилення консерватизму в політичному курсі, розширення співпраці зі Сходом, у першу чергу в рамках ісламського і тюркського дискурсів – ось лише окремі риси

специфіки зовнішньої політики Анкари на сучасному етапі. Але найбільш істотним є той факт, що ідейно-ціннісна складова починає займати все більш значиме місце у всіх зовнішньополітичних напрямках діяльності Туреччини.

Ідейно-ціннісна система зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки побудована навколо ідеологічних конструктів неоосманізму і пантюркізму, а також парадигм імперського мислення та панісламізму. Слід окремо підкреслити, що всі зазначені ідеологеми є складовими частинами *імперського мислення* сучасної Анкари – мислення, що не було втрачене після розпаду Османської імперії, але відійшло на другий план в рамках від модернізації за Ататюрка, спроб побудувати націю-державу, до перших років ХХІ ст., коли були перервані процеси розвитку ідеології «Нової Туреччини», зокрема, «мусульманськими демократами» [279].

Неоосманізм з погляду керівництва Туреччини характеризується, перш за все, прихильністю до імперського минулого держави, прагненням відродити колишню велич, яка була властива для Османської імперії [408]. Одним з головних критеріїв неоосманського курсу, що характеризують сучасну політику держави, є прагнення стати світовою державою поряд з ключовими міжнародними акторами сучасного світу, а також зайняти домінуючі позиції в будь-якій сфері, яка прямо або опосередковано стосується національних інтересів Турецької Республіки [352].

Історія неоосманізму походить своїм корінням у минуле – у часи Османської імперії, з якою, очевидно, пов'язують себе сучасні лідери Туреччини. Натомість засновник Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк відмовився від зв'язку з імперським мисленням, оскільки вважав, що нову Туреччину потрібно будувати на абсолютно інших принципах. «Османізм» як охоронна доктрина виник у середині ХІХ ст., коли в Османській імперії виникла таємна політична організація «Нові османи», що ставила собі за мету зміцнення влади шляхом затвердження конституційних принципів і формування єдиної спільноти османських громадян. Задуманий групою інтелектуалів як частина демократизації імперії з метою її порятунку, на практиці османізм багато в чому

виявився доктриною, спрямованою на ще більше закабалення її народів, перш за все тих, хто проживав на Балканах і на сході країни через проведення політики «зулюма» (гніту). Однак сьогодні у масовій свідомості турецького населення османізм асоціюється з боротьбою за власну велич, за свою «імперськість» і може бути використаний як складова частина оновленої свідомості нової турецької людини [184, с.140].

Термін «неосманізм» був уведений в обіг в 1985 р. англійським дослідником Д. Берчардом, реанімовано за часи правління Н. Ербакана С. Константінідісом, який підкреслив, що Туреччина повертається до «зовнішньої політики, заснованої на імперських традиціях» [147]. Водночас неосманізм вважається неофіційною зовнішньополітичною доктриною держави щодо розширення сфери впливу на суміжні території за допомогою «м'якої сили», за рахунок економіки, гуманітарного впливу і наднаціонального духу. Внутрішньополітичний націоналізм зразка Ататюрка, як наголошується у дослідженнях, явно втратив своє колишнє значення, оскільки на зміну йому приходять нові наднаціональні скріпи, засновані на імперському мисленні сучасного типу, помірному ісламі, турецькому євразійстві, пантюркізмі та панісламізмі. По суті, неосманізм можна вважати віртуальною концепцією, що об'єднує цілий ряд ідей і практик зовнішньої політики Туреччини. Неосманізм реалізується за допомогою використання кожного окремого елемента, але з урахуванням загальної спрямованості на формування надетнічної ідентичності османського імперіалізму нового типу – «залучення» і «включення» за рахунок «м'якої сили». Так, міністр закордонних справ Туреччини А. Давутоглу наприкінці 2009 р. заявляв: «Є спадщина, яку залишила Османська імперія. Нас називають «неосманами». Так, ми і є «неосмани». Ми змушені займатися сусідніми країнами, і підемо навіть в Африку ... » [153].

Зовнішньополітична орієнтація сучасної Туреччини виступає в ролі нового націоналістичного проекту по конституюванню нової наднаціональної субстанції. При цьому даний проект грає значну об'єднувальну роль у внутрішній політиці через свою гегемоністську та експансіоністську

спрямованість, орієнтацію на минуле, романтизацію імперської історії саме в рамках ідеології неоосманізму [279, с. 551].

Одним із прикладів є висунення Р. Т. Ердоганом концепції «Світ більше п'яти» на 73-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, основним закликом якої стала ініціатива щодо розширення складу учасників Ради Безпеки ООН шляхом можливого включення туди «всіх 20 країн без виключення», оскільки той факт, що долю людства вирішують «3 країни Європи, одна країна з Азії та Америка – всього п'ять» не відповідають інтересам не тільки інших членів Ради, але й інтересам безпеки всього світу. І саме тому такого роду розширення, на погляд керівника Турецької Республіки, «встановить справедливість»; необхідно не тільки розширення представництва в ООН країн за земельно-етнічною ознакою (у той час як наразі воно обмежене вищевказаними частинами світу), але і за релігійною у тому числі (серед представлених країн немає жодної мусульманської), що відповідає сучасному внутрішньо - і зовнішньополітичному курсу Туреччини та посиленню ролі ісламу в дискурсі керівництва країни [112]. Такий заклик президента Туреччини розцінювався як претензія на роль «вирішальної держави», а також як позиціонування країни на світовій арені так, щоб Туреччина розглядалася як суб'єкт міжнародних відносин серед більшої частини світової спільноти, який може не тільки кинути виклик сучасним позиціям провідних держав, США або країнам Європи, але запропонувати альтернативні рішення, стати свого роду «засновником» нових принципів світопорядку.

У новій «неоосманській» стратегії Туреччини можна виділити кілька принципових позицій: 1) Туреччина більше не вважає себе периферією і «молодшим партнером» США і НАТО. Вона називає себе центром Євразії і претендує на головну роль в системі регіональної безпеки, що виражається в посередницьких ініціативах Туреччини; 2) турецьке керівництво, відкидаючи звинувачення в ісламізації зовнішньої політики, наполягає на діалозі з Заходом і Росією; 3) турецькі офіційні особи стверджують, що неоосманізм не містить ознак агресивності або войовничості, а деякі дії, в яких на перший погляд такі

ознаки є, вважаються відстоюванням суверенною державою своїх законних інтересів. Наприклад, закриття сухопутного кордону з Вірменією (в той же час пряме повітряне сполучення між Стамбулом і Єреваном діє з 1996 р), підтримка боснійських мусульман, визнання Косово [288, с. 18].

Основними напрямками стратегії неоосманізму є Близький Схід, Північна Африка, Центральна Азія, Кавказ, Крим і Балкани.

Появу нових незалежних держав у результаті розпаду СРСР було використано Анкарою для розширення свого впливу в Центральній Азії і на Кавказі. Політична та економічна модель Туреччини пропонувалася в якості зразка для новостворених тюркських республік. Поширення так званої «турецької моделі», що поєднує в собі «іслам, демократію, права людини і ринкову економіку», підтримувалося Заходом, а налагодження зв'язків з пострадянськими тюркськими державами мало підкреслити стратегічну важливість Туреччини як «дверей» в Євразію [279, с. 549]. Країна, демонструючи готовність стати лідером регіону і здійснювати значні інвестиції в його розвиток, на довгий час стала одним з ключових торговельно-економічних партнерів пострадянських тюркських республік. Торгово-економічна взаємодія здійснювалося на підставі двосторонніх угод про торгівлю, усунення подвійного оподаткування, взаємне заохочення і захист інвестицій, встановлення прямого повітряного сполучення.

Для реалізації угод в економічній сфері, надання фінансової допомоги тюркським країнам і народам, а також зміцнення відносин з ними в сфері торгівлі, освіти, культури в 1992 р. було створено Турецьке агентство зі співробітництва та розвитку (ТІКА). Офіси ТІКА були відкриті на території Молдови, Таджикистану, Грузії, Узбекистану, Азербайджану, України. На Кавказі Туреччина бере активну участь у міжнародних інфраструктурних проектах, таких як: будівництво залізничних і автомобільних шляхів, переобладнання каспійських і чорноморських портів, створення трубопроводів для транспортування нафтогазових ресурсів регіону поза російськими транспортними системами. Позитивним прикладом співпраці з країнами регіону

слугують проекти «Баку - Тбілісі - Джейхан», «Баку - Тбілісі - Ерзурум», TANAP, які до того ж впливають на підвищення іміджу Туреччини в світі, сприяють її перетворенню на ключового актора системи забезпечення енергобезпеки Європи і відкривають нові можливості для турецької економіки. У 2009 р. за ініціативи Турецької Республіки була створена Рада співробітництва тюркомовних країн (РСТК), в яку увійшли Туреччина, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, при цьому до роботи Ради активно залучаються Туркменістан і Узбекистан. До компетенції РСТК входять питання економіки, енергетики, культури та освіти [293].

У 2012 р. на саміті РСТК у Киргизстані було підписано Угоду з фінансових постанов РСТК, Угоду про утворення Тюркської Академії РСТК, Угоду зі створення Фонду підтримки тюркської культури і тюркської спадщини РСТК. У галузі культури та освіти Радою було засновано премію «Гордість тюркського світу» [402].

Головним геополітичним досягненням РСТК у транспортній сфері є укладання угод між міністерствами транспорту і митними органами при підготовці і запуску в експлуатацію залізничної магістралі з Туреччини в Грузію й Азербайджан і до Каспійського моря в Казахстан та Китай. У 2014 р. на IV саміті РСТК в турецькому Бодрумі обговорювалися питання енергетичної співпраці, зокрема, можливість транспортування каспійських вуглеводнів до Європи. За результатами саміту було підписано декларацію «Тюркська рада – сучасний Шовковий шлях», що представляє собою один з етапів реалізації проекту «Шовковий шлях», запущеного у 2008 р. Міністерством промисловості і торгівлі Туреччини, і ставить собі за мету забезпечення зв'язку між європейськими та азіатськими ринками. У проекті також беруть участь Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан [295].

Незважаючи на зусилля Туреччини щодо розвитку економічного співробітництва з Центральною Азією, його не можна порівняти за значимістю з економічним впливом Китаю та Росії в регіоні. Відносини Туреччини з Казахстаном можна оцінити як найбільш просунуті, в порівнянні з іншими

пострадянськими республіками в Центральній Азії, оскільки у співпраці з ним Туреччина розраховує сформувати єдиний соціально-економічний простір для всіх тюркських держав, що передбачає спільний ринок, єдину енергосистему і систему транспортування енергоресурсів. Діяльність Анкари в Центральній Азії не стосується великомасштабних проектів, але включає в себе комерційні, культурні та освітні програми, тобто турецька «м'яка сила» спирається на формально недержавні, але активно підтримувані турецьким урядом структури. Так, в Центральній Азії діють створені за пропозицією Н. Назарбаєва Парламентська асамблея тюркомовних країн, Рада старійшин, Всесвітня асамблея тюркських народів, які займаються вивченням спільних історичних коренів тюркської культури. Заснована в 1993 р. в Алма-Аті Міжнародна організація тюркської культури (ТЮРКСОЙ), мета якої – зміцнення відносин між тюркськими народами, поширення тюркської культури і її збереження для майбутніх поколінь, не обмежує свою діяльність культурною сферою. Вона займається також питаннями політичних і торговельно-економічних відносин між тюркомовними країнами Центральної Азії [279, с. 549]. На офіційному рівні діяльність ТЮРКСОЙ та інших тюркських організацій оцінюється в цілому позитивно, проте у багатьох місцевих правозахисних організаціях проникнення Туреччини не тільки в культурну й економічну, а й в ідеологічну сферу життя Центральної Азії викликає тривогу, оскільки асоціюється з загрозою поширення змішаних з ісламізмом ідей пантюркізму, що не відповідають принципам усталеної світської парадигми [184, с. 140].

Крім торговельно-економічної та культурної взаємодії, Анкара прагне і до військово-політичної співпраці з центральноазіатськими державами. У 2013 р. у Баку за ініціативою Туреччини була заснована Євразійська асоціація правоохоронних органів з військовим статусом, метою якої є спільна протидія організованій злочинності, терористичній і контрабандній діяльності, активності радикальних груп [402].

У контексті загострення геополітичного протистояння з Росією, зумовленого подіями в Сирії, економічний чинник у зовнішній політиці

Туреччини на пострадянському просторі відходить на другий план, натомість починає простежуватися прагнення посилити вплив на антагонізмі Росії з колишніми радянськими республіками. Офіційна позиція Турецької Республіки полягає в тому, що Росія порушила територіальну цілісність Грузії та України, але активізація дій Туреччини, принаймні щодо деокупації, знаходиться під сумнівом. Також Анкару хвилює загроза територіальній цілісності Азербайджану, що виходить від Вірменії, якій допомагає Росія.

Політика Анкари щодо арабських країн була обумовлена відсутністю вираженого лідера в регіоні, прагненням Туреччини стати провідником між Сходом і Заходом, а також посилити економічне співробітництво і виражалася в активних діях, спрямованих на політичну і економічну сфери взаємодії. Туреччина, прагнучи до лідерства серед мусульманських країн регіону, мала вибирати між ними та Ізраїлем, відносини з яким у 1990-х рр. досягли рівня стратегічного партнерства. Значне погіршення відносин з Ізраїлем (протилежні позиції щодо вторгнення США в Ірак, підтримка Туреччиною палестинців і ХАМАС, інцидент з турецьким судном «Маві Мармара» під час захоплення Ізраїлем «Флотилії свободи» в травні 2010 р.) можна розглядати як спробу Туреччини заручитися підтримкою близькосхідних країн, які негативно ставляться до Ізраїлю і критикують Туреччину за співпрацю з ним, і підвищити свій статус в регіоні. Саме антиізраїльська критика сприяла зростанню популярності Р. Т. Ердогана і самої Туреччини на Близькому Сході [282].

Таким чином, ідея, яка спочатку була призначена для суто внутрішнього використання, перетворилася на діючу політичну концепцію, що стала суттєво, якщо не вирішально, впливати на формування зовнішньополітичного курсу держави.

Не менш важливою за неоосманізм ідеологічною складовою турецької політики є пантюркізм, підґрунтям якого є політика інтеграції тюркських держав, виходячи з їх етнічної, мовної та релігійної близькості, із застосуванням, перш за все, гуманітарних інструментів і методів економічного залучення.

Етноцентризм тюрків – тюркізм – був частиною ідеології младотурків в Туреччині, його провісником був філософ З. Гекальп, який пропонував розвивати єдину тюркську націю в рамках європейської цивілізації і без акценту на панісламізмі. Надалі виразником пантюркістських настроїв стала Партія національного руху (ПНР), створена в 1969 р. під керівництвом А. Тюркеша, яка нині є третьою за чисельністю партією в турецькому парламенті і очолюється Д. Бахчелі [147].

Після розпаду Радянського Союзу пантюркізм отримав черговий імпульс у зв'язку з виникненням нових незалежних тюркських держав – Азербайджану, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану і Туркменістану. Туреччина однією з перших визнала їх і започаткувала розвиток особливих зв'язків, лише поступово усвідомивши, що наразі неможливо побудувати відносини з тюрками за принципом «старшого брата». Відтак у кінцевому підсумку вона перейшла до пантюркістської стратегії. Слід підкреслити, що наразі посилюється тенденція щодо використання Туреччиною інструментів «м'якої сили» на територіях тюркських держав і суб'єктів Російської Федерації з тюркським населенням. Це цілком узгоджується зі стратегічними цілями Анкари щодо формування нової підсистеми міжнародних відносин – тюркського світу [402].

Турецьке керівництво країни пішло не за практикою Євросоюзу, який роками просувався від рішення проблем економіки до політики, а виробило оригінальні шляхи формування над-ідентичності. Для цього Туреччина приступила до створення різних «інтеграційних площин» - культурних, освітніх, економічних, а потім і політичних. Такі «площини» повинні служити одній довгостроковій мети – об'єднанню тюрків. У Азербайджані, Казахстані, Туркменістані, Узбекистані, Киргизстані і суб'єктах Російської Федерації з корінними тюркськими етносами створюється розгалужена мережа організацій, як державних, так і приватно-державних та приватних, які формують протурецьке лобі, і які можуть сприяти насамперед реалізації інтересів Анкари [279].

Ідеї турецького зовнішньополітичного курсу виникають із самої суті діяльності Анкари в регіоні і світі. На думку фахівців, трансформація політики у вигляді переходу від орієнтованості на співпрацю з західними державами і бажанням стати частиною Європейського Союзу до «самостановлення» в рамках системи міжнародних відносин активно формується діями турецької держави. «Поворот на Схід», який зробила Туреччина, полягав не стільки в її переорієнтації на співпрацю з державами Близького Сходу, налагодженні контактів в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, або у будівництві нового «каркасу» у відносинах з Російською Федерацією, скільки у переосмисленні себе як суб'єкта міжнародних відносин у регіональному і глобальному масштабі. Перехід до принципу неосманізму при правленні Партії справедливості і розвитку (з 2002 г.), а також повернення у політичний курс держави релігійної складової, а саме ісламізму, стали основоположними чинниками у формуванні зовнішньополітичної поведінки Туреччини в міжнародних відносинах.

Як підсумовують дослідники, на сучасному етапі в рамках позицій про повернення колишньої величі, Анкара ставить за мету виведення країни в пул ключових регіональних і світових акторів, з позицією якого необхідно рахуватися при прийнятті зовнішньополітичних рішень. Таким чином, йдеться про формування відповідної державної риторики на офіційному рівні і приймаються досить сміливі політичні рішення, які демонструють самостійність позицій Туреччини на світовій політичній арені.

Що стосується концепції сучасного пантюркізму, то вона пов'язує національні інтереси Туреччини не тільки із «величчю» країни у свідомості власних громадян і на світовій арені в цілому, а із залученням до власної орбіти тих держав і народів, які Туреччина вважає братськими. Основною ціллю є тюркські держави, які на сучасному етапі піддаються ідеологічному впливу Турецької Республіки за допомогою їх інтеграції в турецькі ідеологічні конструкції – у тому числі через різного роду організації, що спрямовані на формування наукової (програми обміну «Мевляна»), культурної (Культурні

центри ім. Ю. Емре) свідомості, а також через інтеграційні об'єднання (ТЮРК-СОЙ, ТІКА, Тюркська рада тощо) [344]. Відзначимо, що характерною особливістю «м'якої сили» Туреччини є те, що держава прагне нав'язати тюркським і тюркомовним народам ідею, що тюрки – це є турки (у той час як насправді історичні факти говорять про інше). Проте у контексті формування власної зовнішньої політики Турецька Республіка бачить все крізь «призму турецького».

Йдеться про ідеологічний контент, за яким все, що знаходиться в рамках національних інтересів країни, мусить стати турецьким – національна свідомість «тюрків», їх етнічна самоідентифікація, особливості кожного з народів, що формувалися віками, - мають бути приведені до турецького розуміння світу, ідеалів, традицій і цінностей. Сучасна Анкара намагається стерти культурні коди кожного з тюркських народів для формування підконтрольного лобі на території держав, де вони проживають [289]. У цих взаємовідносинах Туреччина, з точки зору пантюркізму, мусить стати лідером, який контролює внутрішньополітичне поле держав, а також встановлює правила взаємодії. Проте подібний підхід до сприйняття тюркського скрізь призму турецького сприймається тюркськими народами з великим ваганням та підозрою.

На нашу думку, окремої уваги заслуговує факт злиття націоналізму та ісламізму у внутрішньополітичній площині, що позначається і на зовнішньополітичному курсі держави. Два ідейно несумісні поняття поєднуються у межах зовнішньої політики Анкари, оскільки панісламізм і пантюркізм визнані дієвими доктринами Туреччини під час створення коаліції консервативної Партії справедливості і розвитку і націоналістичної Партії націоналістичного руху [405].

Зазначимо, що ще однією важливою ідеєю зовнішньополітичного курсу Туреччини вважається його *туркоцентричність*. Турецька Республіка вносить свої корективи в поняття «культура». Оскільки історично Туреччина є батьківщиною багатьох культур: ассирійців, греків, курдів, самих турків тощо, останні упродовж своєї історії вбирали особливості сусідніх народів, які пізніше

стали вважати своїми. Відтак можна стверджувати, що проявом туркоцентричності є бажання все вважати турецьким, сформувати єдину націю, поєднати все, що знаходиться на території держави і стосується інтересів Туреччини.

Туркоцентричність також стосується концепції «Нуль проблем з сусідами», основна ідея якої полягала у проведенні миролюбної зовнішньої політики і корелювала з одним з головних принципів світоустрою засновника Турецької Республіки М. К. Ататюрка - «мир в країні – мир у всьому світі» [165]. У форматі концепції велика увага приділялася державам Близького Сходу, як основним країнам-сусідам, з якими Туреччина налагоджувала багаторівневі відносини як в контексті взаємодії в різних сферах, так і на різних адміністративних рівнях. Зокрема, порушувалися соціокультурні питання взаємодії, але в першу чергу метою був взаємовигідний економічний розвиток через необхідність уникнення протиріч між державами. Вже тоді Турецька Республіка приміряла на себе роль миротворця у регіоні, фактично заявляючи, що готова нести відповідальність за забезпечення стабільності на Близькому Сході. Однак у дійсності такі прагнення Туреччини пояснювалися бажанням досягти регіонального і на перспективу світового лідерства. Основним принципом цієї концепції було невтручання у справи сусідніх держав, що пізніше було порушено самою ж Турецькою Республікою на догоду власним національним інтересам (з подій «арабської весни» 2011 р. похитнулися позиції всіх країн близькосхідного регіону) [54]. Специфіка «досягнення миру у регіоні» стала поступово змінюватися у бік проведення наступальної політики з боку Туреччини і реалізації власних інтересів в регіоні. Саме тому пізніше дана концепція стала називатися критиками політики Анкари «нуль сусідів – нуль проблем».

Трансформація даного курсу відповідала переорієнтації Турецької Республіки: позиції держави були набагато важливішими, ніж інтереси сусідніх країн. До того ж, подібна ситуація стала вигідною для Туреччини у контексті становлення в якості одного з лідерів близькосхідного регіону під егідою політики

«Нуль проблем з сусідами» (від якої ніхто офіційно не відмовлявся). Спочатку малося на увазі поліпшення відносин з сусідніми державами за допомогою діалогу, наступним кроком мав стати вплив Туреччини на сусідні країни і прищеплення їм своєї ідеології, в результаті чого можливо теоретично статися обнулення проблем з ними, що в дійсності не відбулося.

Сьогодні Турецька Республіка керується принципом впровадження стратегії *«м'якої сили»* у зовнішню політику, що передбачає порушення другого принципу концепції – невторчання у внутрішні справи інших держав, а сама концепція поступається ідеології неоосманізму [93].

На сучасному етапі президентом Туреччини Р. Т. Ердоган просуває нове розуміння позиції «мир в країні – мир у всьому світі». За його твердженням, «..ждні відносини, встановлені з одними країнами, не можуть і не повинні бути спрямовані один проти одного або проти третіх країн». Турецька Республіка, за словами глави держави, буде намагатися налагоджувати відносини на всіх напрямках – на Сході, Заході, Півночі і Півдні. Це є не тільки розширенням позицій М. К. Ататюрка, а й концепції «Нуль проблем з сусідами», яка у такому ключі може набути формату «Нуль проблем зі світовим співтовариством», оскільки використовується Туреччиною для досягнення консенсусу та миру, перш за все, у Близькосхідному регіоні (сирійський конфлікт) [190]. У рамках цієї концепції Туреччина зможе також поширювати свій вплив в усіх напрямках, таким чином ведучи подібну політиці «невторчання» у справи інших держав, але прямо або побічно торкаючись всього того, що відповідає національним інтересам країни.

Відповідно до принципів «справедливості», які відстоює Турецька Республіка, зовнішня політика має бути прагматичною не тільки стратегічно, а й тактично, зважаючи, що застосування принципів «жорсткої сили» не відповідає чинному курсу держави [255]. Тому саме політика «м'якої сили» починає відігравати основну роль у реалізації зовнішньої політики Туреччини, що відзначають багато дослідників.

За час свого існування Республіка достатньою мірою випробувала різні механізми «м'якої сили», починаючи від культурно-освітніх і релігійних програм («Мевляна» тощо) до створення організацій (державних, напівдержавних, приватно-державних і приватних), що представляють інтереси Туреччини за кордоном і формують на території інших країн протурецькі лобі (ТЮРКСОЙ, турецькі аналітичні центри, некомерційні організації). Таким чином Турецька Республіка зорієнтувалася на довготерміновий вплив через формування не тільки політичних та економічних зв'язків, але й гуманітарних, які полягають у сполученні ініціатив у культурній, освітній та науковій сферах діяльності держави[184].

Неодноразово такий підхід підтверджувався міністром закордонних справ Турецької Республіки М. Чавушоглу, який заявляв, що турецька політика стає ініціативною (проривною, що базується на ініціативах) і гуманітарною (людино-орієнтованою). На думку міністра, ці два слова – *girişimsi* й *insani* – вже дозволили Туреччині стати світовою державою. Ці положення також закріплені на офіційній сторінці Міністерства закордонних справ Турецької Республіки [272].

Таким чином, Турецька Республіка робить довгострокове вкладення з точки зору власного впливу, впроваджуючи необхідні Туреччині ідеологеми у суспільствах інших країн. Через вплив, у першу чергу, на молоде покоління (оскільки часто більша частина освітніх ініціатив спрямована на формування наукової свідомості у молоді) турецьке керівництво збільшує кадровий потенціал країни – все більша кількість молодих людей здобувають освіту у Туреччині за програмами обміну, відкриваються представництва університетів або організацій Турецької Республіки в освітніх закладах інших країн.

З іншого боку, вплив поширюється на всю громадськість, у свідомість якої Турецька Республіка намагається привнести свої власні цінності за допомогою масової культури. Це проявляється, перш за все, у популяризації турецького кінематографа – турецькі серіали є чи не найбільш популярними у зарубіжжі [184]. Через подібний канал впливу Туреччина представляє

«побутові» уявлення про свою країну, часто гіперболізовані на краще, а значить, вигідної для себе сторони. Популяризуються також і фестивалі релігійного або традиційного кінематографа.

Відтак цінності, які Турецька Республіка намагається поширити на світове співтовариство, відображають зміни, що відбулися в країні. У першу чергу це стосується справедливості, про яку останнім часом так часто згадує турецьке керівництво. На нашу думку, це поняття є досить суб'єктивним, оскільки «справедливість по-турецьки» означає дії, що відповідають не тільки загальносвітовим інтересам, але, скоріше, інтересам Туреччини [354]. Щодо себе як держави Туреччина дотримується концепції фаталізму і проходження долі, тобто, що передбачено фатумом, обов'язково має здійснитися. Якщо спочатку було заповідано вести діалог із Заходом, то пізніше – зі Сходом [93].

Як свідчить політика Турецької Республіки, держава вважає себе найдемократичнішою країною на світовій політичній арені, протиставляючи себе «західним демократіям», які несуть гегемонію і підпорядкування. Як приклад наводиться уявна допомога Заходу в спробі державного перевороту в 2016 р. і відмова від видачі Ф. Гюлена, обвинуваченого як організатора перевороту і особистого «ворога» Р. Т. Ердогана [354]. Демократичною державою Туреччина вважає себе і у зв'язку з проведенням процедури перевиборів мера Стамбула. У даному контексті проявляється цінність держави – інтереси держави ставляться вище цінностей індивіда, адже заради перевиборів багато громадян Туреччини змінили свої плани на період відпусток. Суспільство або єдність (умма) на сучасному етапі визнається чільною цінністю – у цьому також проявляється прихильність сучасної Туреччини до дотримання ієрархії не тільки всередині країни, але і в загальносвітовому просторі [354].

З урахуванням ісламізації і *консерватизму* турецького суспільства в цілому, традиційні цінності у вигляді сім'ї та релігійності також починають відігравати основну роль у загальному політичному дискурсі держави. Що стосується релігії, основним таким прикладом може бути зміна статусу Собору Святої Софії (Айя-Софія) з музею на мечеть, що викликало широкий

міжнародний резонанс, адже, будучи об'єктом культурної спадщини і загальносвітовим надбанням, яке відвідують мільйони туристів щорічно, Собор просто не мав набути релігійного статусу [304].

Незмінною цінністю, яка також орієнтована на світове співтовариство, є правило поваги, яке у східній традиції проявляється як через повагу до старших, так і через повагу до сусідів і гостей. Однак в сучасній інтерпретації, з точки зору Турецької Республіки, така повага часто використовується як черговий інструмент для реалізації своїх цілей. Прикладом можуть бути етикетні звернення президента Туреччини до лідерів інших держав: Н. Назарбаєв – «аксакал» тюркського світу, В. Путін – «любий друже» тощо [186].

Водночас найбільш визначною рисою, притаманною внутрішньополітичному процесу сучасної Туреччині, вважається зростання *популізму*. Драматичні зрушення зовнішньої політики Партії справедливості і розвитку за останні два десятиріччя ілюструють підпорядкування зовнішньої політики Туреччини політиці партії і популізму Р. Т. Ердогана: зовнішня політика розглядається як інструмент управління для мобілізації народної підтримки правлячої сили, дискредитації її опонентів, відволікання уваги від своїх помилкових рішень і дій та підтримки будь-якої політики, необхідної на даний момент, щоб утриматися при владі [395].

Слід підкреслити, що зовнішня політика Партії справедливості і розвитку з моменту приходу до влади у 2002 р. була гнучкою щодо зміни міжнародної та регіональної динаміки, внутрішніх обмежень та інтенсивного конфлікту еліти. Протягом трьох етапів ідеологічного розвитку партії – ліберального інтернаціоналізму, цивілізаційного експансіонізму та ультранаціоналізму – Туреччина проявляла ключові соціальні та політичні елементи популістського бачення. У турецьких реаліях популізм виступав у ролі ідеології, яка, як правило, розглядає політику як конкуренцію між двома однорідними та антагоністичними групами, «чистими людьми» та «корумпованою елітою», а популістська політична партія часто виявляла більшу гнучкість та прагматизм у прийнятті різних ідеологічних орієнтацій [119].

Фахівці наголошують, що у Партії справедливості і розвитку як популістської політичної організації керівними чинниками зовнішньої політики стали гнучкість та безпринципність. Як і інші популістські партії, вона співпрацювала з багатосторонніми інституціями, коли партійні еліти бачили термінову матеріальну вигоду, і ставала прозахідною, коли позитивні відносини з Європою сприяли їх інтересам. Саме зовнішня політика відіграла важливу роль щодо зростання популярності партії, оскільки Р. Т. Ердоган зміг представити міжнародний статус країни через сприйняття її іншими державами. Прихильники правлячої партії вважають, що уряд відновив статус і гідність країни на Заході, який був втрачений в епоху республіканців. Крім того, йдеться про конкуренцію як головну причину того, чому іноземні країни можуть протидіяти Туреччині. Більше того, партія наголошує, що міжнародний статус країни пояснюється не на основі цінностей та норм, таких як права людини та демократія, а на основі інвестицій в її інфраструктуру, таких як мости, дороги та аеропорти [395].

Необхідно зазначити, що Партія справедливості і розвитку використовувала зовнішню політику, особливо після невдач 2013–2015 рр., як технологію управління для проектування звинувачення зовнішніх суб'єктів у її невдачах як на міжнародному, так і на внутрішньому фронті. Нещодавно партія розширила своє популістське поняття боротьби проти корумпованої еліти, включаючи фінансові центри, закордонні уряди та міжнародні установи – практично будь-якого зовнішнього суб'єкта, який критикує уряд Партії справедливості і розвитку. У поєднанні з націоналізмом, популістська риторика розподілу провини на «корумпованих сторонніх людей» дозволила правлячій партії звернутися до своєї соціальної бази, щоб вона пробачила невдачі уряду, який не в змозі покращити якість життя населення [395].

Також потрібно вказати, що Р. Т. Ердоган особливо вправно переосмислює, хто є «вони» і хто «ми», хто є «ворогом» і хто «другом», що стає все більш ефективною стратегією в умовах економічної кризи Туреччини, сумнівного втручання у громадянську війну в Сирії та зростаючого курдського

транснаціоналізму. Оскільки Туреччина зіткнулася з різкими змінами у своїх зовнішньополітичних позиціях, електорат відреагував швидко та емоційно до харизматичного керівництва Р. Т. Ердогана. За результатами опитування, проведеного Університетом Кадир Хас, частка тих респондентів, хто заявив, що «Туреччина не має друзів», зросла з 17,2% до 22,5% за один рік. Водночас за той же період частка тих, хто вважає, що США є ворожою країною, збільшилася з 10% до 16,2%, а тих, хто визначає відносини з Росією як позитивні та кооперативні, збільшилася з 18,1 до 46,5% [305].

Популістське бачення Партії справедливості і розвитку також спиралося на прямий зв'язок між лідером та народом без посередників, зважаючи, що паралельно з перебудовою внутрішньої політики, виконавча влада та особа Р. Т. Ердогана переважають у прийнятті рішень у зовнішній політиці Туреччини. Зовнішня політика держави до правління зазначеної партії значною мірою визначалася потужними збройними силами та фахівцями міністерства закордонних справ. Наразі, відображаючи як структурну трансформацію міжнародної системи, так і послаблення внутрішніх обмежень, зовнішня політика Анкари стає все більш орієнтованою на виконавчу владу з кількома механізмами нагляду, що уможлиблює наявність більшого простору для міжвідомчих консультацій. Поряд із прагненням Туреччини до авторитаризму, особисті відносини між лідерами відіграють вирішальну роль у визначенні її політики. Можна стверджувати, що найпотужнішою детермінантною поведінкою турецького альянсу став розрахунок того, яка зовнішня влада, швидше за все, зможе забезпечити утримання чинного режиму при владі [354].

Таким чином, як свідчить аналіз зовнішньої політики Туреччини, у XXI ст. відбувається посилення впливу ідейно-політичного чинника як у світовій політиці в цілому, так і в окремих країнах зокрема. При правлінні Партії справедливості і розвитку на чолі з чинним президентом Турецької Республіки Р. Т. Ердоганом країна почала поступовий перехід від кемалізму, що містив поступовий відхід від османської спадщини, принцип світськості і прозахідні демократичні цінності, до більш консервативного внутрішньо - і

зовнішньополітичного курсу, що характеризується посиленням ісламістських і націоналістичних (туркоцентричних) настроїв, переходом до політики неоосманізму та пантюркізму. Повернення у державний політичний дискурс тез про необхідність «звеличення» країни на міжнародній арені вплинуло на проведення зовнішньої політики Туреччини на регіональному та глобальному рівнях. Республіка не тільки почала шлях самостановлення в якості автономного суб'єкта міжнародних відносин на рівні світових держав, але й почала поширювати власні цінності та ідеї у суспільствах Близького Сходу, загалом всіх держав, які становлять для Туреччини інтерес, шляхом впливу на них на політичному, економічному, гуманітарному рівнях.

2.2. Релігійний чинник у суспільно-політичному житті Туреччини

З моменту створення Турецької Республіки у 1923 р. Туреччина завжди прагнула стати більш інтегрованою на Захід через проект вестернізації, і це прагнення відображалось у внутрішній політиці держави. Зберігаючи позицію неупередженості, з одного боку, внутрішня динаміка впливала і на зовнішню політику країни. Тому під час правління Республіканської народної партії (1923-1950 рр.) зовнішні відносини базувалися на підтримці союзників із західних держав і встановленні відносин з країнами-сусідами, включаючи Радянський Союз [101].

Така пацифістська тенденція в зовнішній політиці Туреччини тривала до кінця ХХ століття загалом, за винятком подій на Кіпрі в 1970-х рр., але період «холодної війни» також збільшив можливості держави як у плані співробітництва, так і залежності зовнішньої політики Туреччини на Заході. Коли наслідки «холодної війни» почали скорочуватися, і Туреччина стала більш відчуженою у відносинах із Заходом, держава протягом 1980-х рр. почала активно розвивати відносини з мусульманськими країнами та організаціями, особливо в роки президентства Т. Озала. Ця експансіоністська тенденція трактується дослідниками як результат зміни внутрішньої динаміки,

особливо зі зростанням ісламських мотивів у соціальній, економічній та політичній сферах [279].

Після приходу до влади 2 листопада 2002 р. Партії справедливості і розвитку, відбулося зростання ісламських мотивів і тенденцій та відносини з ісламським світом на внутрішньому рівні, проте Ердоган як засновник правлячої партії та інші міністри ПСР відмовляються визначати партію в релігійному відношенні, стверджуючи, що «.. ми не ісламська партія, і ми також відмовляємось від міток, таких як мусульмани-демократи». Натомість Ердоган називає порядок денний партії консервативною демократією. Деякі фахівці стверджують, що відбулася зміна вісі у зовнішній політиці турецької держави, яка повертається із Заходу на Схід, тоді як інші експерти відкидають подібні висловлювання і запевняють, що ПСР розширила свою вісь та сфери політики й на Близький Схід, Балкани та Кавказький регіон [148].

Існує дві точки зору на основну динаміку зовнішньої політики Туреччини з початку розвитку Республіки й на роль ісламу у зовнішньополітичній програмі ПСР. Їх аналіз є необхідним для з'ясування, чи є тенденція ісламізації у політиці за правління ПСР продовженням консерватизму у внутрішній політиці Демократичної партії з 1950 р., чи вона є новим трендом для політичного ісламу в турецькій історії.

На думку науковців, османська стратегія в сучасну епоху в основному базувалася на тому, щоб забезпечувати баланс сил серед сильних держав і не воювати без потреби. Також зовнішня політика проводилася на принципах вестернізації та збереження статус-кво. Як стверджує М. Озер, принципи не були пріоритетом зовнішньої політики, а здебільшого розглядалися як інструмент для налаштування відносин у сучасному світі. Ця стратегія продовжувалась і у зовнішній політиці Турецької Республіки, тому коли біполярна система зникла, принципи залишилися такими, як були раніше в османській стратегії. Саме дотримання цих принципів зумовило втручання Туреччини у регіональні конфлікти на Балканах, Кавказі та Середній Азії, зокрема на Кіпрі, в Чечні, Боснії, Абхазії та Нагірному Карабаху [285].

Коли була створена Турецька Республіка, вона прийняла секуляризм, тому релігія не стала важливим чинником як у внутрішніх, так і в зовнішніх відносинах, але ефект ісламу відчувався по завершенню однопартійного режиму кемалізму. Незважаючи на прагматичні зовнішньополітичні тенденції, зміни у внутрішній динаміці Туреччині також спричиняли періодичні відхилення у зовнішніх відносинах. Однопартійний режим (1923-1946 рр.) залишався лояльним до світської позиції республіки, навіть вживав досить авторитарних заходів для запобігання будь-якого релігійного руху. Коли Демократична партія прийшла до влади у 1950 р., вона виступала за релігійну толерантність та консервативні цінності у внутрішній політиці держави. Пізніше Демократичну партію було ліквідовано військовим переворотом у 1960 р., і її лідер Мендерес був страчений. У 1965 р. до влади прийшла Партія справедливості під керівництвом С. Деміреля, який запровадив популістський та ісламістський дискурс у зовнішніх відносинах, що наблизив Туреччину до співпраці з мусульманськими країнами. Зміна підходів до зовнішніх зносин свого часу зумовила позицію Туреччини щодо захисту арабських країн під час шестиденної війни з Ізраїлем у 1967 р. [98].

Як зазначається у наукових працях, після 1967 р. у зовнішній політиці Туреччини спостерігалася тенденція до нарощування економічних відносин з мусульманським світом та Радянським Союзом, що дало США підстави розглядати зміну вісі зовнішньої політики С. Деміреля, яку він визначив багатогранною. На думку деяких дослідників, Туреччина очікувала відігравати головну роль на Середньому Сході, увівши релігію в порядок денний зовнішніх зносин [388].

Що стосується 1970-х рр., то новостворена ісламська та антиімперіалістична партія національного порятунку (Міллі Селамет Партісі) створила коаліцію з Республіканською народною партією. У рамках цієї коаліції була знята заборона на вирощування опійного маку, що раніше була введена на прохання США, і здійснена Кіпрська мирна операція, участь в якій погіршила відносини Туреччини зі США та Європейським економічним

співтовариством та спричинила ембарго на поставки озброєння до Туреччини. В таких умовах Туреччина потребувала підтримки від Ісламської організації розвитку, а відносини з ісламськими країнами та арабським світом засвідчили перші прагматичні спроби розвитку зовнішніх відносин як альтернативи зовнішньополітичного підходу, орієнтованого на Захід. Таким чином, повернення турецької держави до мусульманського світу і зміна осі зовнішньої політики пояснюється насамперед погіршенням економічних відносин із провідними зарубіжними країнами. Крім того, нафтові кризи 1970-х рр. змусили Туреччину зрозуміти свою залежність і від країн-експортерів енергоресурсів [279].

Зважаючи на військовий переворот 12 вересня 1980 р. зазнали змін внутрішня і зовнішня політика держави. Крім внутрішньої турбулентності, Туреччина через вторгнення на Кіпр опинилася в ізольованому становищі з боку США і Європейського співтовариства, що припинило відносини з Туреччиною і скоротило фінансову допомогу через недемократичне застосування армії. На думку експертів, Туреччина через членство в НАТО не співпрацювала з комуністичним блоком, тоді як кемалісти фактично блокували співпрацю з мусульманським світом. Відтак армія була змушена виступити проти кемалістського блоку, і Туреччина посилила свою діяльність в рамках Організації Ісламської конференції (ОІК), перевівши відносини з Ізраїлем до найнижчого рівня. Тим не менше, армія відкинула стратегію повернення до ісламських цінностей, що фактично засвідчило про прагматичний підхід турецької зовнішньої політики до мусульманського світу [106].

Після періоду військових переворотів 1980-1983 рр., що значно змінив внутрішню і зовнішню політику Туреччини, новий консервативний і досить ліберальний діяч Т. Озал став прем'єр-міністром Туреччини, яка фактично перебувала у стані ізоляції з боку міжнародного співтовариства. На внутрішньому рівні Т. Озал мав більш проісламістську позицію у проведенні популістської політики і водночас дотримувався тієї ж демократично-консервативно-ліберальної позиції з Демократичною партією Мендереса та

Партією справедливості Деміреля, проте відрізнявся за принципами ведення зовнішньої політики. Він представив першу неоосманську позицію (деякі автори називають це озалізмом) [279, 344] для Близького Сходу, Балкан та Кавказу. Крім того, Т. Озал одночасно продовжував проект вестернізації і у 1987 р. подав заявку на членство в Європейському Союзі, тим самим поєднавши ліберальну та консервативну частини турецького суспільства. Розширюючи свою зовнішню політику на мусульманський світ, Т. Озал також посилив відносини із Заходом, особливо зі США.

Багатостороння зовнішня політика президента Т. Озала, як зазначається у наукових дискусіях, стала наслідком зміни зовнішньої динаміки після закінчення «холодної війни», а також поширенням особистої ідеології лідера Туреччини та прагнення відігравати активнішу роль у зовнішній політиці. За президенства Озала було покращено відносини з Організацією ісламського співробітництва та мусульманськими країнами, здійснено значні інвестиції в Ісламський банк розвитку ОІК, в якому Туреччина отримала право представництва, ставши п'ятим найбільшим акціонером у Виконавчому комітеті. У сфері зовнішньої політики Туреччини зосередилась на подіях у Болгарії та на Балканах, оскільки дискримінаційна політика щодо мусульмансько-турецької спільноти в Болгарії у 1985 р. стала центром уваги держави на внутрішньому та міжнародному рівнях взаємодії. Війна в Боснії у 1992-1995 рр. також набула вагомості для Туреччини, яка взяла на себе більш активну роль у вирішенні цих питань на міжнародному рівні, включаючи спроби використання Організації ісламського співробітництва [112].

Крім того, боснійська проблема була особливо підкреслена Партією Благоденства, яка мала чіткий ісламістський порядок денний під керівництвом Н. Ербакана і прийшла до влади як перша партія на виборах 1995 р. Ісламський порядок денний у внутрішній політиці Партії Благоденства знайшов своє відображення й у зовнішній політиці Туреччини. Н. Ербакан виступив з ініціативою створити ісламський союз з іншими мусульманськими країнами, що розвиваються під назвою D-8 (8 країн, що розвиваються, включаючи

Туреччину, Індонезію, Пакистан, Єгипет, Іран, Малайзію, Нігерію та Бангладеш) [279].

Ісламська програма Партії Благоденства призвела до негативної реакції турецьких військових і була відсторонена від влади внаслідок «постмодерного перевороту» в 1997 р., також відомого як переворот 28 лютого. Армія розпочала кампанію проти всього ісламського, а також ПСР. Після створення партії Добробуту як наступниці ліквідованої Партії Благоденства, всередині партії стався політико-ідеологічний розкол, оскільки підхід різних течій до низки питань, від демократії до відносин із Заходом, значно різнився. «Реформатори» в партії, включаючи Ердогана, Гюля, Аринча, критикували політичну ідеологію «традиціоналістів», а також ісламістську позицію лідера партії Н. Ербакана [279]. Позиція традиціоналістів щодо політичного ісламу здебільшого ґрунтувалася на таких ідеологічних твердженнях, як рух проти вестернізації, сіонізму, Європейського союзу та за більш релігійно обумовлені зовнішні відносини. Щодо реформаторів, вони мали поміркований погляд на політичний іслам, який охоплює приєднання Туреччини до Європейського Союзу та прийняття консервативно-демократичних цінностей. У результаті партія розкололася на дві частини: Партія Добробуту була офіційно ліквідована в 2001 р., а партія традиціоналістів створила нову партію під назвою «Партія Щастя». Натомість реформатори об'єдналися у Партію справедливості та розвитку (ПСР), яка під час виборів у листопаді 2002 рр. прийшла до влади без коаліції, набравши 34% голосів, і залишилася при владі за результатами виборів 2007, 2011 та 2015 рр. [374].

Водночас придушення мусульманської громади протягом усього кемалістського режиму, недемократичне усунення народних лідерів від влади викликало невдоволення прорелігійної спільноти. Йдеться про здійснення військового перевороту проти Мендереса та переслідування прем'єр-міністра Н. Ербакана та представників його кабінету, посилювало внутрішньополітичні суперечності, тому ідея релігійної свободи була використана популістською, консервативною та ісламською партією. Ця ідея сприяла відкриттю релігійних

шкіл Імам-Хатіп, збільшення кількості ісламських громад (наприклад, руху Хізмет), впровадження релігійних курсів в навчальних програмах шкільної освіти і переписування конституції. Як зазначають дослідники, ці зміни в суспільному порядку у подальшому вплинули на формування політики бюрократії та зовнішніх відносин Туреччини [112].

28 лютого 1997 р. після перевороту передбачалося послабити політичний іслам і відновити світський порядок у Турецькій Республіці згідно з кемалістською ідеологією, проте перемога ПСР завершила цю ідею. Що стосується ПСР, то її лідери відкинули свої попередні претензії бути ісламською партією та зайняли більш ліберальну, демократичну, помірковану, консервативну позицію [279].

Зміна внутрішньої динаміки турецької політики також поступово вплинула на зовнішню динаміку. Крім того, посилення процесу глобалізації та пришвидшення потоку людських ресурсів, грошового та інформаційного обміну змусили суверенні країни здійснювати більш динамічну та більш сприятливу зовнішню політику. Що стосується Туреччини, роль бюрократії, з якими проводилися консультації академічного рівня щодо розробки зовнішньої політики після 2003 р., посилила цей процес.

Трансформації, про які йшлося у політичній програмі ПСР, передбачали обмеження у внутрішній політиці, оскільки ПСР запроваджувала свою зовнішньополітичну програму, орієнтовану на Європейський Союз та західний світ [326].

У зовнішній політиці ПСР важливе місце посідав А. Давутоглу. [162, с. 76-79]. Його підхід був дуже схожий на розширення зовнішньої політики Т. Озала. Основною відмінністю від неооттоманізму Озала був той факт, що політика Озала розглядала неоосманізм лише як інструмент для зміцнення відносин з США, а діячі ПСР дивилися на нього як на основу зовнішньої політики на Близькому Сході, навіть за рахунок погіршення зв'язків із США [164].

Ще однією метою Давутоглу була реалізація програми «нуль проблем з сусідами», тому було зроблено багато спроб поглибити відносини Туреччини з прикордонними країнами [163]. Так, на вищому рівні було здійснено візит до Вірменії для розвитку відносин, з'явилися нові спроби врегулювання кіпрської проблеми, зміцнилися відносини з Грузією та Іраном, Ердоган відвідав Асада в Сирії. Турецькі зовнішні відносини з А. Давутоглу набули прискорення, але ця тенденція остаточно зупинилась під час подій «Арабської весни», яка змусила Туреччину проводити ще більш самодостатню зовнішню політику, що було раціональним вибором для Туреччини [344].

Як зазначається у політичному дискурсі Туреччини, протиріччя стосуються проблеми стабільності зовнішньополітичного порядку денного, який продовжується з початку Республіки, незалежно від політичних суб'єктів. Деякі дослідники стверджують, що зовнішня політика ПСР – це не що інше як продовження традиційної зовнішньої політики на збереження союзницьких відносин із Заходом та стабілізацію співробітництва з країнами - сусідами [172]. Відхилення від традиційної зовнішньої політики, як у випадку з арабською весною, проблемою Палестини, дискурсами про Нову Туреччину, трактується як розширення зовнішньополітичної сфери. Натомість представники ПСР стверджують, що партія влади розробила власну зовнішню програму відповідно до своєї ідеології та світосприйняття, тому відбулася зміна зовнішньополітичного курсу держави.

Так, Б. Дуран стверджує, що зовнішня політика ПСР має спадкоємність зовнішньої політики із західноєвропейською та статусно-квотною зовнішньою політикою кемалістського режиму через прагнення членства в ЄС. На його погляд, навіть дискурс Нової Туреччини перефразовує попередні дискурси Нової Туреччини 1920-1950-х рр., тому Дуран розглядає нову зовнішньополітичну програму ПСР як політику адаптації після закінчення «холодної війни» та подій 11 вересня 2001 р. у США. Ця політика адаптації також розглядається як безперервність зовнішньої політики Т. Озала [306].

Фахівці підкреслюють, що М. Озев поділяє погляди Б. Дурана і відкидає будь-які твердження, що ПСР проводить неоосманську зовнішню політику, що перетворює Туреччину на країну Близького Сходу замість держави західної моделі. Він стверджує, що зовнішня політика – це спадкоємність політики попередніх режимів, оскільки Міністерство закордонних справ інституціоналізується з реалістичними, глибоко вкоріненими звичаями з часу створення Республіки. Він також зазначає, що багатостороння зовнішня політика, розпочата Т.Озалом, відродилася разом з ПСР як частина збалансованого вироблення політики на Заході, Близькому Сході та Євразії. Зростання активності Туреччини в мусульманському світі розглядається як частина політики балансування. Таким чином, М. Озев не погоджується з тим, що Туреччина у своїй зовнішній політиці втілює гегемоністські стратегії [306].

Що стосується К. Іната, то фахівець підкреслює роль Ердогана у розробці зовнішньої політики держави і стверджує, що на відміну від попереднього президента А. Сезера, який утримався від втручання у зовнішню політику, Р. Т. Ердоган бере на себе ініціативу та активну роль у здійсненні зовнішньої політики так само, як Т. Озал [354].

В контексті підходу «центр-периферія», приход до влади ПСР може розглядатися як ще одна спроба периферії наблизитися до центру. Вчені, зокрема Ш. Мардін, використовуючи цей підхід, стверджують, що кожне суспільство має правлячий центр, а ідеологія кемалістів та державні еліти становлять центр у випадку Туреччини, тоді як консерватори, мусульманські громади та меншини формували периферію [306]. Д. Екінджі стверджує, що сторони, що перебувають на периферії, завжди намагалися розселитися в центрі, але їм заважала армія, яка мала право на позицію «авангард республіки та світський порядок» [354]. Отже, на погляд Д. Екінджі, Демократична партія Мендереса, Партія справедливості Деміреля, Партія Батьківщини Озала, всі партії Ербакана та партія Ердогана намагалися перебувати всередині центру через політику партій. На відміну від інших партій ПСР змогла зберегти свої позиції в центрі, трансформувати старий центр та створити новий

консервативний центр [172]. За таким підходом, науковець робить висновок, що ПСР є продовженням консервативних партій на периферії, незважаючи на те, що цей підхід критикується через ігнорування класових відносин та економічних чинників. Підхід центру-периферії певним чином пояснює внутрішню динаміку, але її вплив на розробку зовнішньої політики потребує подальших досліджень. Зокрема, такий підхід не пояснює, чому демократична партія продовжувала застосовувати аналогічну зовнішню політику з попереднім кемалістським режимом у відносинах із Заходом та рештою світу, тоді як всередині країни зберігався деякий конфліктний потенціал.

Один з контраргументів стосується того, що розуміння ПСР нової зовнішньої політики та дискурсу Нової Туреччини – це фактично політика неосманізму, яка є процесом «реісламізації», що супроводжується «реоттоманізацією». У процесі подій «Арабської весни» Туреччина зайняла керівну позицію в сунітсько-мусульманському світі, вона розвинула відносини з «Братами-мусульманами» в Єгипті та опонентами режиму Асада в Сирії, що згодом стало характеристикою зовнішньої політики Туреччини. Цей процес, з точки зору деяких дослідників, повертається до цінностей і традицій Османської імперії, зокрема до політики султана Абдул-Хаміда II, і, таким чином, що дискурси ПСР суперечать основній ідеології Турецької Республіки. Виходячи з цієї позиції, можна стверджувати, що ліберальні, демократичні дискурси ПСР у першій половині правління були замінені релігійними дискурсами, коли Давутоглу став міністром закордонних справ і розпочалася «Арабська весна» [306].

А. Булач у виданні «Заман» вказав на мінливу національну свідомість у Туреччині, повторне відкриття османсько-релігійних традицій, що пояснювало масові виборчі успіхи ПРСР: «Десять століть тому Туреччина сприйняла іслам, і це відкрило новий розділ для турецької нації та світу... Перемога ПДР є наслідком не лише безгосподарного управління, економічної кризи та прищеплення, але й нападу на національні цінності» [289].

Очевидно, що релігійна ідентичність нового уряду мала зовнішньополітичні наслідки, принаймні в тому сенсі, що ПСР буде вирішувати питання Близького Сходу: «Кривава баня на Близькому Сході викликає велику стурбованість у турецького народу, який має культурні та історичні зв'язки з регіоном... У цьому контексті Туреччина продовжуватиме підтримувати зусилля щодо досягнення миру в регіоні» [354]. Однак, для Робінса та Ларрабі, широко цитованих у турецькій науковій думці, більша увага уряду до Близького Сходу не відображає «ісламізацію турецької зовнішньої політики, як бояться деякі спостерігачі», хоча вони визнають, що «в рамках Програми розвитку, зокрема, є елементи, зовнішньополітичні погляди яких є релігійно мотивованими» [279]. Робінс зазначає, що «старий шкільний кемалізм уникнув би активізації на Близькому Сході», але «цей підхід було важче підтримувати з після кінця «холодної війни», особливо з 11 вересня 2001 р.. Транснаціональні явища, такі як поширення радикального ісламізму та тероризму змусили Анкару серйозніше поставитися до Близького Сходу» [318].

Зважаючи на вищезазначене обговорення, конструктивістський підхід повинен починатися не з показу детермінованої картини того, як Туреччина «змушена» була повернути сферу впливу на Близькому Сході. Слід скоріше підкреслити, що акцентування нового уряду на Близькому Сході було поворотом ідентичності, що значною мірою пояснюється мінливим настроєм правлячого політичного класу взагалі та державних еліт зокрема. Інтереси Туреччини, в свою чергу, були переосмислені. Тому американські спостерігачі відзначають той факт, «з моменту приходу до влади в 2002 р. правляча ПСР зробила стратегічний вибір для реінтеграції Туреччини в регіональну арабську політичну систему» [173]. Також важливо виділити внутрішній політичний капітал, який ця нова ідентичність може принести, оскільки Близький Схід, саме мусульманський та арабський світ, здається, пропонує для ПСР можливість формувати міжнародні відносини, які могли б зміцнити її внутрішнє становище. Це також взаємно складовий процес розбудови ідентичності: «Важливі розділи арабського світу, завдяки їхній спільній

мусульманській вірі, становлять логічний вихід солідарності з Туреччиною. Ця група держав кваліфікується як природний союзник ПДР, політичної партії, яка категорично ідентифікується як про ісламська» [179]. Отже, згідно з конструктивістськими міркуваннями Вендтіана, можна припустити, що структурна зміна відносин з Близьким Сходом та іншими регіонами відбулася через те, що політичні еліти Туреччини переосмислили «хто вони і чого хочуть». Вважаючи доктрину стратегічної глибини А. Давутоглу за теоретичне окреслення для зовнішньої політики ПСР, є багато підстав вважати, що недавнє залучення Туреччини до подій на Близькому Сході не стало неминучим результатом «анархії» після «холодної війни», а значною мірою результатом її політики ідентичності [179]. Цей погляд не означає, що зовнішня політика ПСР будуватиметься виключно на ідеологічних чинниках і не передбачає поєднання як матеріальних, так і ідеальних чинників, як вважають деякі науковці. Натомість він стверджує, що матеріальна чи владна політика спочатку повинна бути опосередкована соціально та дискурсивно. Конкретні результати політики настануть після такого обговорення ідентичності [179].

У поєднанні з такими рамками є сенс бачити посилення турецької наполегливості, оскільки ПСР можуть неодноразово вимагати проведення реформ у всьому ісламському світі, як, наприклад, у такий незвичний спосіб, коли тодішній міністр закордонних справ А. Гюль звернувся до Організації Ісламської конференції (ОІК) під час саміту в Тегерані в травні 2003 р., коли наголосив на необхідності демократизації мусульманських країн та приділення більшої уваги правам людини та жінки. Підвищення статусу Туреччини в ОІК також сплигло в червні 2004 рр., коли вперше в історії цієї організації турецьким академіком став Генеральний секретар, а саме Екмеледдін Іхсаноглу. Той факт, що Іхсаноглу не був призначений як його попередники, а вперше обраний, представляє ще одну новину в ОІК і додає значущості його мандату. Ці вибори мали також символічне значення, підкреслюючи зростаючу впевненість Туреччини в тому, щоб взяти на себе роль надійного прихильника демократичних практик в ісламському світі [279]. Натомість Робінс визнає, що

ця стратегія ОІК може бути виправданою з точки зору турецьких зовнішньополітичних інтересів, а саме для максимізації можливостей, які є у її розпорядженні, діяльність Туреччини в цій організації, заснованій на релігії, показує, що ПСР «менше, ніж цілком світська» [318]. С. Шаптай з Вашингтонського інституту політики близькосхідної політики бачить, що з'являється ще одна Туреччина. Він скептично ставиться до стратегії ПСР щодо орієнтації своєї зовнішньої політики на своїх сусідів-мусульман, оскільки це може мати серйозні довгострокові наслідки: «Якщо турки вважають себе мусульманами спочатку на зовнішньополітичній арені, то одного разу вони мають подумати про себе як мусульман спочатку у вітчизняному вимірі» [113, с. 45]. Такі твердження чи побоювання виглядають перебільшеними, якщо протиставляти періодичним заявам Гюля, коли він стверджував, що «Туреччина в змозі бути посередником, який може просувати загальнолюдські цінності, що поділяються із Заходом, такі як демократія, права людини, верховенство закону та ринкової економіки в регіоні». Явне посилення на загальні цінності із західним світом фактично вже виключає, що політика базуватиметься лише на мусульманських традиціях. Для Кірішчі виступ Гюля, можливо, був «першим приводом, коли Туреччина серйозно і правдоподібно намагалася дожитися до частих закликів стати зразком для інших мусульманських країн» [196, с. 31]. Крім того, після обрання Іхсаноглу в червні 2004 р. той самий саміт ОІК прийняв спонсоровану Туреччиною Стамбульську декларацію, яка закликала просуватися до більшої демократії в ісламському світі. Крім того, Туреччина також з'єднала Європу та ісламський світ, організувавши в лютому 2002 р. в Стамбулі спільний форум ОІК та ЄС на рівні міністрів закордонних справ під назвою «Цивілізація та гармонія: політичний вимір» [179]. Всі ці події свідчать, що відносини Туреччини зі Сходом та Заходом мають бути взаємодоповнюючими, а не конкурентними.

Ставлення Туреччини до громадян із Сирії та Єгипту та політику протидії шіїтському уряду Ал-Малікі в Іраку можна трактувати як кінець цілі «нульових проблем із сусідами» Давутоглу. Тому зовнішню політику

Туреччини жорстко критикували опозиційні партії та багато вчених. Туреччину звинувачували у невдачі серед хаосу на Близькому Сході через слідування експансіоністській та про-сунітській політиці. Таке про-сунітське вироблення політики можна побачити в дилемі ставлення ПСР до «Арабської весни». Підтримуючи повстання в Єгипті, Сирії та Лівії, Туреччина була сторонньою під час повстань в Ємені та Бахреїні. Крім того, Туреччина підтримала лідера Судану Омара аль-Башира, підписавши військові угоди, доки його розглядали у Міжнародному кримінальному суді по справі Дарфур, який також поставив питання про те, було це результатом сунітсько-мусульманської політики чи ні. Нарешті, угода між Туреччиною, Катаром та Саудівською Аравією проти шіїтських центрів влади в Сирії та Ємені збільшує такі питання щодо зовнішньої політики ПСР [306].

Для багатьох авторів таке ставлення до Туреччини трактувалося як «зміна вісі», оскільки Туреччина відвернулася від Заходу, слідуючи неоосманським мріям. Крім того, зовнішня політика прагматизму була пристосована до більш прагматичної версії неотоманізму, тому експансіоністська політика включала б військові, економічні та геополітичні сили, і іслам, і стратегічне партнерство Заходу поєднувалися б із цим підходом [326].

Після пояснення ролі ісламу у формуванні зовнішньої політики до і після правління ПСР висувуються подібні підходи консервативно-демократичних партій до ісламу. У той час як ісламські дискурси часто використовуються цими сторонами, щоб отримати підтримку населення, навіть іноді, використовуючи релігію, з боку консервативного суспільства на національному рівні, іслам також використовувався як політичний інструмент для розвитку відносин з мусульманськими країнами у прагматичному плані. Навіть кемалістський режим і армія використовували іслам як політичний чинник з прагматичних причин. Наприклад, К. Еврен, начальник Генерального штабу військового перевороту 1980 р., цитував вірші Корану і пророка Мухаммеда, звертаючись до людей, щоб надати законність його діям. У зовнішніх

відносинах військові правителі 1971 р. звернулися до Організації ісламського співробітництва при ігноруванні їх Заходом [101, с. 367].

Що стосується ролі ісламу як елемента, що формує зовнішню політику, за правилом ПСР, вплив внутрішніх змін на розробку зовнішньої політики не слід перебільшувати, оскільки взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики певним чином обмежена, як це було у випадку ПСР. Зовнішня політика Туреччини здебільшого базується на стратегічних цілях та економічних інтересах, тому ідеологічні мотиви не стають перед реалістичними та прагматичними мотиваціями. Однак вважається, що ідеологія та характеристики лідерів не мають значення. Насправді вони мають значення, але не стають домінуючою складовою зовнішньої політики, тому важливо оцінити ступінь впливу ісламу в зовнішній політиці Туреччини.

Що стосується багатогранної зовнішньої політики Партії справедливості і розвитку за рахунок розширення її політичних напрямків на Близький Схід, Кавказ, Балкани та Африку, крім Західного світу, це виглядає як трансформація зовнішньої політики загалом. Однак помилково розглядати зовнішньополітичні спроби правлячої партії як чистий наслідок «стратегічної глибини» або неоосманізму. Що стосується ролі ісламу, то бачення його як основного мотиватора зовнішньої політики Партії справедливості і розвитку також буде надмірним спрощенням зовнішньої політики Туреччини, що призведе до неправильного прочитання відносин держави із Заходом, Ізраїлем, Росією та мусульманським світом. Можна стверджувати, що загальна характеристика зовнішньої політики Туреччини є радше прагматичною, аніж обумовленою релігією й традиціями.

2.3. Роль і місце курдського питання в еволюції турецької політики

У сучасній системі міжнародних і регіональних відносин курдське питання істотно торкнулося не тільки національних інтересів Туреччини, а й сформувало зону нестабільності в усьому близькосхідному регіоні, яка

загрожує національній безпеці цілої низки держав, тому вплив курдського чинника на політику Туреччини вважається значущим і беззаперечним у контексті забезпечення суверенності і безпеки держави.

Для розуміння суті турецько-курдського конфлікту, з'ясування його причин і прогнозування можливого розвитку подій, необхідно взяти до уваги позиції курдської спільноти як одного з найбільших етносів, що традиційно населяли регіон Близького Сходу, проаналізувати контент історичних і сучасних національних проблем, а також соціально-політичні устремління і регіональні прагнення.

Курди – спільнота з понад тисячолітньою історією, що представляє собою конгломерат численних племінних груп, які проживають в основному в районах гір середнього і північного Загроса і в верхів'ях річок Тигр і Євфрат – регіоні з умовною назвою Курдистан, який на даний час займає території Туреччини, Ірану, Іраку і Сирії [318]. З лінгвістичної точки зору, у курдів немає єдиної курдської мови, а представники різних племен спілкуються на численних місцевих діалектах, що відносяться до північно-західної підгрупи іранських мов. Більшість курдів сповідує іслам суннітського толкування, частина – іслам шіїтського толкування, також алавізм, езидізм і християнство. Офіційних переписів курдів не проводилося, тому за дуже приблизними оціночними даними, загальна їх чисельність становить близько 40 млн осіб, що проживають в Туреччині (18 - 20 млн), Ірані (8 - 9 млн), Іраку (5 - 6 млн), Сирії (близько 3 млн), країнах Європи та Азії (понад 2 млн). Кілька сотень тисяч курдів проживають і на пострадянському просторі [312].

За історичними даними курдський народ вів безперервну боротьбу за свою свободу і незалежність. Проте боротьба не супроводжувалася як у більшості інших народів встановленням державності, оскільки тривалий час курди повністю залежали від імперських амбіцій завойовників (араби, перси, татаро-монголи, османи тощо). Крім того, процесу набуття незалежності заважали, в першу чергу, зовнішні умови, зважаючи, що Курдистан, з огляду на центральне геостратегічне положення на Близькому Сході, був постійною

ареною нескінченних воєн і кривавих зіткнень, під час яких курди зазнавали значних людських і матеріальних втрат.

Курдський національний рух, боротьба за здобуття незалежності пройшли через ряд етапів. У XIX ст. курди виступали за створення незалежних курдських князівств. Згодом з посиленням і поширенням курдського націоналізму сформувалася головна політична мета руху - боротьба за єдину державу - незалежний Курдистан. У другій половині XX ст. у зв'язку з протиборством між арабським світом та Ізраїлем і прагненням СРСР та США використовувати його в своїх геополітичних інтересах, з'явилися передумови для відродження курдського національного руху [318].

Варто підкреслити, що наразі виокремлюється багато внутрішніх і зовнішніх чинників, що перешкоджають створенню курдської держави. До основних з них можна віднести: географічну і племінну роздробленість і роз'єднаність курдів, різний рівень їх політичного і соціально-економічного розвитку в кожній з країн проживання, відсутність єдиної курдської мови, загальної політичної платформи (партії, руху, фронту), загального національного лідера. Немає і зовнішніх прихильників створення курдської держави [311].

Суть курдської проблеми в Туреччині полягає в економічній відсталості курдських районів, у політичній безправності курдського народу, у повільному розвитку його суспільного і культурного життя. Туреччина не визнає існування на своїй території курдської меншини, а турецькі правлячі кола забороняють критикувати пропаговану ними політику заперечення курдської ідентичності та існування курдів як особливого етносу. В країні переслідуються представники преси і демократичних сил, які намагаються ініціювати широку участь громадськості в обговоренні курдської проблеми [318].

Курдське населення проживає компактно, що сприяє збереженню національних традицій. Курдська спільнота як своєрідний культурний буфер між сунітською Туреччиною і шіїтським Іраном виявилася виразником особливої системи соціально-політичних і духовних цінностей. Дотепер

родоплемінні і релігійні структури часто замінюють курдам національну ідентичність. Традиційна курдська еліта, що представлена релігійними і племінними лідерами, володіє помітним економічним і, особливо, політичним та ідейним впливом на південному сході Туреччини.

Водночас продовжує позначатися вплив архаїчних традицій, таких, як релігійна ворожнеча між курдами-мусульманами, зороастрійцями, єзидами і атеїстами (до останніх, як правило, відносяться прихильники комуністичної Робітничої партії Курдистану (РПК), місництво, станові і династичні забобони, вождізм. Звідси виникають такі негативні явища в суспільно-політичному житті, як політична нестійкість і міжусобні чвари. Проте серед сучасних курдських лідерів з'явилося чимало представників демократичного і лівого спрямування, внаслідок діяльності яких, як зазначається у науковому дискурсі, підриваються економічні позиції і падає політичний вплив курдської світської і духовної знаті, формуються сучасні соціальні структури [318].

Разом з тим, як підкреслюється у дослідженнях, курдські організації включають в себе підпільні загони бойовиків, які чинять опір не тільки турецькій владі, а й деяким курдським ага і шейхам, а також спостерігаються політичні контакти між курдськими національно-демократичними організаціями та турецькими лівими силами. Крім того, частина ісламських радикальних об'єднань містить значний курдський компонент[334].

Натомість небажання керівництва Туреччини визнати курдську ідентичність призводить до неможливості мирного вирішення курдської проблеми. Наразі турецько-курдське протистояння носить національно-політичний характер, проте у випадку міжетнічного конфлікту ситуація може перейти у криваву громадянську війну. Основним викликом для безпеки Туреччини є той факт, що частина етнічних курдів підтримує заклики до насильства сепаратистських угруповань, в першу чергу, РПК. Використовуючи силові методи боротьби, РПК закликає турецьке керівництво до демократичних змін і дотримання прав курдської меншини [252].

Робітнича партія Курдистану визначається як партія ленінсько-сталінського типу, і її заявлена мета - побудова в «Курдистані» диктатури пролетаріату, тобто РПК прагне до створення моделі етнічного націоналізму, заснованого на усвідомленні винятковості курдської спільноти в порівнянні з іншими етнічними групами Туреччини. На думку фахівців, партія тоталітарного характеру, що виступає лідером національно-визвольного руху, після гіпотетичного приходу до влади може виявитися агресивно-націоналістичною по відношенню до інших національних меншин. РПК, реалізуючи свої плани, організовує масові демонстрації і страйки, напади на турецькі урядові структури і представництва за кордоном. Бойові загони РПК брали участь у зіткненнях з підрозділами турецької армії і поліції на території південно-східної Туреччини, населеній курдами. Але найбільшого розмаху курдський рух набув у вигляді організованих збройних виступів і партизанської боротьби в східних і південно-східних районах Туреччини [311].

Відтак турецька влада наголошує, що РПК – це терористична організація, відповідальна за вбивства цивільних осіб, й екстремістська за своїми проявами. Так, згідно із заявами МЗС Туреччини, члени Робітничої партії Курдистану викрадають дітей з метою ідеологічної обробки і навчання в тренувальних таборах [259], що РПК не тільки вбиває мирних жителів, значна частина яких курдського походження, а й підриває цивільну інфраструктуру з метою перетворення регіону в непридатну для життя територію. Хоча більшість терактів були спрямовані проти населення південного сходу, атаки також були здійснені на столицю і туристичні зони країни. Йдеться й про руйнування шкіл, підпалювання лісів, підриви залізниць і мостів, мінування автотрас за участю РПК.

Провідники РПК загрожували розпочати трубопровідну війну проти транспортування каспійської нафти через турецьку територію, що можна вважати, як зазначається в курдських мас-медіа, справжніми намірами організації. Незважаючи на те, що РПК (і її бойове крило) підкреслює, що вона відстоює права незаможних і зубожілих верств населення, партія фінансує

терористичні структури, різні медійні організації (періодичні видання, теле- і радіомовлення), а також проводить антитурецьку пропаганду за кордоном [252].

При цьому уряд Туреччини, наводячи документовані факти, виділяє в якості джерел доходів РПК наступні: вимагання (в основному, у турецьких бізнесменів), шантаж, грабежі, доходи комерційних установ організації; гроші від наркотрафіку, контрабанди зброї і торгівлі людьми; нелегального транспортування робочої сили. Турецька влада постійно підкреслює, що боротьба з Робітничою партією Курдистану є частиною боротьби зі світовим тероризмом, і відмовляється від ініціативи почати політичний діалог з РПК. Курдські активісти піддаються арештам за звинуваченнями в підриві стабільності в державі. У ряді випадків репресій курди намагаються боротися за свої права і легітимними методами, подаючи позови проти влади Туреччини в Європейський суд з прав людини.

Варто підкреслити, що гострота курдського питання в Туреччині багато в чому пов'язана як з безкомпромісністю опозиційних офіційній владі курдських політичних організацій, так і з жорсткістю національної політики владних структур турецької держави, хоча більшість турецьких громадян підтримують жорсткі методи боротьби з курдськими екстремістами. Останніми роками у зв'язку із зміною ситуації в Іраку курдські активісти озвучують ідеї про створення федерації турків і курдів або про надання курдам автономії. Однак заклики щодо надання курдським районам автономії кваліфікуються турецькою владою як порушення цілісності держави. Зауважимо, що Анкара виступає проти будь-якої форми автономії, тим більше, незалежності курдських районів, натомість всі заходи турецької влади спрямовані на асиміляцію курдського населення [334].

У політичній аналітиці вказується, що офіційна стратегія Анкари щодо курдського питання базується на концепції пантюркізму, яка передбачає процес тюркизації курдів. Зокрема, курдську мову заборонено використовувати в суспільній і політичній діяльності, а отримання освіти для курдської меншини в

Туреччині можливо тільки турецькою мовою. Фактично турецька влада активно асимілює курдську молодь через залучення в турецьку систему освіти. Водночас насильницьке нав'язування курдам турецької культури, мови, звичаїв ще більше ускладнює ситуацію на південному сході Туреччини, крім того, тривала заборона функціонування курдської мови призвела до всезростаючої безграмотності серед курдського населення. Певною мірою, культура і традиції курдів знаходяться під загрозою, а політика турецької влади підтверджує, що курдська спадщина на території країни не розглядається в якості «свого» надбання, а вважається стороннім чинником [311].

Слід також вказати на неоднозначність позицій політичної еліти щодо вибору методів для вирішення курдського питання в Туреччині. Якщо уряд, якоюсь мірою готовий піти на мінімальні поступки курдській меншині, зокрема щодо розширення прав і свобод, то серед генералітету спостерігається позиція лобювання силового вирішення курдського питання. Турецька військова еліта і націоналістично налаштовані політики вважають, що надання широких свобод курдам буде загрожувати територіальній цілісності країни. Так, наслідком курдського терору став успіх на парламентських виборах Партії націоналістичного руху («сірих вовків»), які пройшли в парламент під гаслами придушення курдських виступів, здатних перерости в повстання. При цьому багато турецьких політиків вважають, що курдський супротив активно інспірується ззовні США та Євросоюзом [340].

Водночас, зазначається в експертних колах, курдський опір було розпочато не турецькими курдами, а діаспорою, зокрема активними діями численної діаспори турецьких курдів в Західній Європі. Тому Туреччина категорично виступає проти втручання у вирішення курдської проблеми країн, де проживають діаспори курдів. Необхідно відзначити, що бюджети провінцій, населених курдами, є найбільш дефіцитними серед усіх провінційних бюджетів Туреччини. Південно-східна частина країни – найбільш відсталий в економічному відношенні район з суворими географічними і кліматичними умовами. При цьому, турецька влада підкреслює, що відповідальність за

депресивний стан економіки в курдських районах має нести РПК, яка впливає на розстановку політичних сил в регіоні [378].

Незважаючи на деякі економічні успіхи адміністрацій курдських земель, не була вирішена головна задача – створення платоспроможного середнього класу. Курдське населення Туреччини (в основному селянство) залишається в стані бідності і занепаду. Крім того, нестабільне політичне становище і відсутність інвестиційних ресурсів в курдських районах перешкоджають їх промислового розвитку. Інфраструктура в курдських районах слабо розвинена, що не дозволяє створити достатню кількість робочих місць.

Промислова відсталість курдського регіону Туреччини спричинює відтворення традиційних структур курдського суспільства, які, в свою чергу, перешкоджають етнічній асиміляції. Головними проблемами економіки населених курдами провінцій також є невідповідне управління з боку центрального уряду і високий рівень безробіття курдського населення, що становить в середньому 12%. Зайнятість за секторами економіки розподілена таким чином: 27% курдського населення зайнято в сільському господарстві, 16% - у промисловому виробництві, 57% - у сфері послуг, в основному за рахунок сезонної роботи в туристичних зонах Туреччини [378].

Складне економічне становище, відсутність робочих місць, наслідки збройних конфліктів стали основними причинами міграції з курдських провінцій у великі міста, а також за кордон, де курди зайняті переважно малокваліфікованою працею, що зумовлює маргіналізацію і люмпенізацію курдського суспільства. Відтак багато курдів, що проживають на південному сході країни, підтримують політику тероризму, оскільки не бачать для себе майбутнього в Туреччині [311].

Щодо позитивних моментів, то зазначимо, що з приходом до влади Партії справедливості і розвитку, турецький уряд розробив і почав втілювати в життя програму модернізації та підвищення рівня життя населення, створення нових робочих місць на південному сході країни. Дана програма спрямована на зміну

соціально-економічної структури курдського суспільства, структури зайнятості населених курдами територій і на стимулювання міграційних процесів.

Але основною метою турецької влади є більш тісна інтеграція цього регіону з іншими частинами Туреччини і використання створюваної інфраструктури для вирішення курдського питання. Планується виділяти з державного бюджету кошти для фінансування розвитку промисловості і сільського господарства в курдських районах. Турецька влада очікує, що відчутне зростання ВВП регіону нівелює розрив показників середньодушових доходів в середньому по країні і на південному сході. Крім того, уряд Туреччини, стикаючись з проблемою низького рівня приватних інвестицій, виділяє значні державні кошти на економічний розвиток району, сподіваючись зменшити вплив РПК на місцеве населення [311].

Проте позитивні зрушення в економічній ситуації на південному сході Туреччини не переважають значних прорахунків владних структур держави. Зокрема, прагнучи завоювати довіру серед курдського електорату, уряд почав призначати на місцеві адміністративні посади етнічних курдів, що поряд з відкриттям економіки для інвестицій курдського капіталу призвело до появи так званої «курдської мафії». В результаті курдський бізнес став додатковим джерелом фінансування та озброєння для терористів, які переховуються в горах південного сходу. Причому, навіть маючи прибуткове робоче місце на заході чи півдні Туреччини, більшість курдів схвалюють рух за незалежність курдських територій. Одночасно курдських політичних лідерів не влаштовує сценарій зниження радикалізму національного руху на базі підвищення рівня економічного добробуту в регіоні. Іншими словами, політичне рішення проблеми не стосується перемир'я турецької влади з РПК, проте воно повинно включати в себе низку економічних, політичних і соціальних проектів, які ліквідують саму проблему. На погляд фахівців, курдське питання можна вирішити лише в довгостроковій перспективі через підвищення рівня освіти курдського населення, яке не пов'язує рівень свого добробуту з приналежністю до турецької держави [334].

Слід підкреслити, що з 2014 р. починається різкий зсув у політиці Туреччини щодо курдських політичних та військових акторів, як у межах Туреччини, так і в сусідніх державах Сирії та Іраку, зумовлений складним зближенням внутрішніх турецьких політичних тенденцій та швидкою зміною регіонального становища. У цей період турецька політика коливалась від взаємодії з курдськими акторами в пошуках мирного врегулювання до жорстких репресій в Туреччині та військового втручання за кордоном [259].

Так, з 2013 р. по 2015 р. уряд Туреччини активізував зусилля для вирішення тривалого конфлікту з Робітничою партією Курдистану. У ці роки Туреччина та РПК дотримувались припинення вогню під час переговорів щодо забезпечення військової демобілізації РПК та нормалізації щодо курдської політики всередині Туреччини. Нові зусилля Турецької Республіки (2006 р.) щодо забезпечення *modus vivendi* (неформальної домовленості між сторонами певного протистояння) з курдськими акторами були більш публічними та узгодженими, мали значний потенціал для важливих політичних, стратегічних та економічних угод за умови досягнення стабільного миру, хоча переговори відбувалися на тлі регіональних потрясінь, коли Сирію охопила війна, а в Іраку активізувалися бойовики Ісламської Держави [252, с. 69].

Водночас курдська політична партія Туреччини і Партія демократії народів (ПДН) закликали курдів і лібералів підтримати харизматичного молодого лідера С. Демірташа, політичні позиції якого, на погляд турецької влади, почали загрожувати амбіційним прагненням Р. Т. Ердогана. Відтак миротворчі переговори між Туреччиною та РПК в умовах регіональної конфліктогенності та внутрішнього політичного тиску було призупинено, і Анкара відмовилася від участі у підтримці жорсткої політики протидії курдським політичним та військовим здобуткам у Туреччині [319].

Як зазначається у документальних джерелах, переговори щодо мирного врегулювання відносин між Туреччиною і РПК завершилися в липні 2015 р. безуспішно. Причини відновлення воєнних дій були складними та суперечливими, але поєднання внутрішньополітичних імперативів

Р. Т. Ердогана, побоювання Туреччини щодо поширення сирійської курдської автономії, хаос, зумовлений бойовими діями ІД та місцева динаміка на південному сході Туреччини підірвали як переговори, так і припинення вогню. С. Демірташ і ПДН явно виступали проти правління Р. Т. Ердогана, враховуючи його наміри перевести країну на президентську систему правління, в якій він буде контролювати всі виконавчі структури та мати значний вплив на судову владу [403]. Турецькі лідери побоювались створення постійного автономного курдського утворення на півночі Сирії та вважали, що такий розвиток подій може спричинити сепаратизм у Туреччині і створити стратегічне підґрунтя для подальшої активізації дій РПК. Відмова Туреччини надати допомогу сирійським курдам, і явна підтримка з боку Анкари деяких сирійських повстанців, що протидіють Загонам народної оборони (військова організація курдів у Сирії), стала постійним осередком напруженості, що спричинило бурхливі протести курдів у Туреччині. [252, с.70]

Зазначимо, що політична напруженість зросла під час виборчої кампанії в Туреччині навесні 2015 р., коли сталися напади на офіси партії ПДН та вибух на мітингу в Діярбакирі, в результаті якого четверо мітингарів загинули та понад 400 учасників протесту постраждали. [252, с.71]. У відповідь на теракти в курдських поселеннях південно-східної Туреччини було споруджено барикади в міських центрах і сталися зіткнення з силовими структурами турецької держави, що спричинило заяви курдських лідерів про автономію курдських районів від турецької держави.

Декларація про автономію, ймовірно, поєднана із загрозою політичному домінуванню Р. Т. Ердогана, змінила політику силових структур щодо міських районів на Південному Сході Туреччини, що застосували проти курдських повстанців важке озброєння. Неоднозначною залишається аргументація щодо причини збройного протистояння - вбивства двох турецьких поліцейських у Джейланпінарі 22 липня 2015 р., оскільки звинувачені у злочині були виправдані через відсутність доказів. Відповідь як турецької держави, так і РПК свідчить про те, що до цього моменту ключові особи, які приймали рішення з

обох сторін, втратили політичну волю до підтримування переговорів щодо компромісного мирного процесу [408].

В експертних колах відзначалося, що протестні виступи у містах на Південному Сході Туреччини трансформувалися у події, відомі раніше як вільна повстанська війна. При цьому підкреслювалося, що деякі елементи з обох сторін використовували мирний процес для підготовки до війни: урядові війська продовжували будувати форпости та дороги, щоб закріпитися в курдських районах, а РПК акумулювала зброю та боєприпаси. Згідно з консервативними підходами Міжнародної кризової групи, з липня 2015 р. у бойових діях або терористичних атаках загинуло щонайменше 4 397 осіб, у тому числі 464 цивільні особи, 1166 представників турецьких служб безпеки, 2544 бойовиків РПК та 223 невідомі жертви [225].

Значні території курдських міст та містечок у Діярбакирі, Сілопі, Цізрі, Мардіні, Ширнаку та Хаккарі були зруйновані, оскільки турецькі силовики використовували танки, авіаудари та артилерію для розгрому повстанців, витісняючи при цьому з південно-східних районів близько 350 000 мирних жителів [408]. Як зауважували фахівці, політичні наслідки поряд з людськими втратами під час бойових дій стали згубними для Туреччини, оскільки численні представники громадськості, мас-медіа, науковців, політичних активістів та виборних чиновників потрапили до в'язниць за часто сумнівними звинуваченнями в тероризмі. Станом на кінець 2018 р. 10 парламентарів від ПДН, включаючи С. Демірташа, 46 представників мерій, тисячі активістів партії залишилися ув'язненими, в той час як турецький уряд призначив мерів у 102 муніципалітетах, які раніше контролювалися Партією демократії народів крім чотирьох [408].

Як зазначається в експертних колах, аналіз розвитку цього процесу уможливив певні підсумкові висновки. По-перше, Р. Т. Ердоган значно просунувся ніж будь-який попередній турецький лідер у своїх спробах досягти мирного вирішення курдського питання. Так, йшлося про покращення атмосфери взаємодії, риторики комунікацій та економічних умов на

Південному Сході, зокрема, допомога щодо забезпечення торгівлі з Північним Іраком. Також було розширення права на функціонування курдської мови і дозволів на певний час муніципалітетам керувати справами з мінімальним втручанням центральної влади, хоча деякі фахівці зазначають, що це повинно бути основними законними правами для всіх громадян Туреччини. Крім того, Р. Т. Ердоган, щоб зберегти припинення вогню, послідовно відкидав неодноразові наміри турецьких військових щодо застосування бойових дій проти РПК [334].

По-друге, відсутність довіри між сторонами, на погляд експертів, означала, що виведення та/або роззброєння бійців РПК як найважливішого елементу мирного процесу взагалі не розглядалося внаслідок секретності та централізованого управління з боку уряду Туреччини. Робітнича партія Курдистану прагнула отримати юридичні гарантії від парламенту щодо власної безпеки під час відкриття, але Партія справедливості і розвитку вела переговори поза егідою Парламенту і жодного разу не організувала цей процес [252].

По-третє, як зазначається у дослідженнях, прагнення ПСР підтримувати свою привабливість як у відносинах з курдами, так і з турецькими націоналістами продемонструвало неспроможність представників правлячої партії розмежувати прояви тероризму і легітимної курдської політичної маніфестації, а також зумовленої цим неспроможності мати повноцінного партнера у переговорах. У висновках наголошувалося, що намагання залучити курдський електорат до підтримки провладної політики наражалося на критику з боку політичних кіл щодо «м'якого» ставлення до РПК. Відтак політика урядових структур була спрямована проти посилення цивільних курдських переговорників, таких як ПДН, які могли звернутися як до симпатиків РПК, так і до тих, хто критикував силову тактику у відносинах з курдськими представниками. У політичному плані ПСР не хотіла вести переговори безпосередньо з групами, яких вона визнавала терористами. Слід зазначити, що уряд Туреччини, не маючи інших політичних міркувань, міг би домогтися миру

і запропонувати мирні альтернативи, такі як ПДН, враховуючи ідеологічні та тактичні відмінності між різними курдськими угрупованнями. Проте мирний процес був визнаний загрозою особистим амбіціям Р. Т. Ердогана, який у пошуках виборчої переваги прагнув об'єднати Ліберально-демократичну партію та Робітничу партію Курдистану [311].

Таким чином, фахівці вважали, що реакція турецького уряду на політичні процеси в країні наприкінці 2015 р. була жорстокою та неправомірною. Хоча турецький уряд міг на законних підставах стверджувати, що повинен був забезпечити свою владу над курдськими районами, коли в односторонньому порядку заявив, що автономія відсутня в будь-якому демократичному процесі. Проте турецька держава із застосуванням важкої зброї у південно-східних курдських містах вдалася до непропорційної сили, спонукаючи до подальшого насильства та закреслюючи перспективи політичного рішення. Варто зазначити, що, можливо, це було не зовсім рішенням зверху вниз, прийнятим самим Р. Т. Ердоганом, враховуючи, що в апараті державної безпеки існують різні фракції і багато солдатів та жандармів демонстрували ультранаціоналістичні символи та гасла під час силової кампанії на Південному Сході. Крім того, як підкреслювалося в аналітичних розвідках, чиновники-гюленісти в деяких містах і поселеннях прагнули саботувати мирний процес. Водночас остаточна відповідальність за поведінку силових структур, наголошувалося у коментарях, мала покладатися на уряд, а сам Р. Т. Ердоган через свою риторичку та свої рішення прагнув інструменталізувати конфлікт задля особистої політичної переваги. Замість пропагування мирних альтернативних шляхів курдського політичного самовираження, турецький уряд через жорстке придушення курдських протестантів, сприяв поляризації країни [334].

Варто зауважити, що дослідники, аналізуючи перебіг мирного врегулювання курдського питання, вказували на проблему надійності і прийнятності представництва учасників переговорного процесу, з якими турецька держава могла б домовитися. Репресії в державі і жорсткість

провладних ЗМІ до курдських політиків маргіналізували лідерів та інституції, які могли б досягти політичного врегулювання. Водночас надцентралізація прийняття рішень на президентському рівні ускладнила зусилля щодо побудови широкого, всеохоплюючого мирного процесу, хоча така концентрація влади також означала, що президент Р. Т. Ердоган здатний до зміни урядової політики.

Також фахівці відзначали як політичну проблему Р. Т. Ердогана щодо вирішення курдського питання опору на турецьку націоналістичну підтримку, яка виявляється у декількох формах. Так, ПСР формально повинна підтримувати свій союз з ультранаціоналістичною Партією націоналістичного руху (ПНР), щоб провести парламентську більшість. Неофіційно президент Р. Ердоган, ймовірно, відчуває тиск щодо представлення публічної політики, яка приваблює націоналістичних виборців, оскільки він сподівається об'єднати правих політиків, які сприяли його президентству. Водночас Р. Т. Ердогану можливо доведеться керувати фракціями в апараті державної безпеки, які підтримують жорстку відповідь щодо вирішення курдського питання [319].

Фактично йдеться про відсутність чинників, які б засвідчували подальше пом'якшення політики турецької держави щодо курдського питання. Кровопрлиття та міські руйнування, а також повсюдна жорстокість поведіння прихильників Ліберально-демократичної партії як симпатиків тероризму викликали активізацію націоналістичних настроїв і протестний рух з обох сторін, різко скорочуючи політичний простір щодо можливості будь-якого компромісу чи послаблення напруженості. Крім того, як наголошувалося в політичному дискурсі, ув'язнення курдських лідерів та активістів знецінило репутацію багатьох політичних представників, з якими потрібно було б вести переговори, щоб досягти врегулювання [334].

Однак стимули до деескалації вважалися достатньо потужними, оскільки витрати на постійний конфлікт виявилися занадто високими через стримування економічне зростання і руйнування життєзабезпечення численного курдського населення. Більше того, зважаючи на гостроту ситуації і жорсткість політичних

репресій, дослідники наголошували, що поступки, які можуть помітно покращити атмосферу взаємодії учасників протиборства між курдськими повстанцями і провладними силами Туреччини, можна легко визначити. Більшість громадян Туреччини, особливо курди на Південному Сході, втомилися від бойових дій та надзорстких заходів безпеки. Хоча кровопролиття, регіональні потрясіння та трансформація внутрішніх політичних структур Туреччини значно ускладнили розв'язання конфлікту, ці події також спричинилися до загального послаблення напруженості та, можливо, припинення вогню [251, с. 165].

На військовому театрі дій РПК зазнала серйозних невдач, і напади повстанців і жертви з цієї причини різко знизилися в 2018 р. Застосування Туреччиною озброєних безпілотників суттєво змістило баланс сил і дало урядовим військам можливість розширити сферу спостереження та дозволити збільшувати кількість повітряних ударів [155]. Але остаточне військове рішення на перспективу вважається малоімовірним, враховуючи прихильність до повстання курдського населення, що упродовж декілька поколінь зазнає турецьких державних репресій, на противагу досягненням повстанців в сусідньому Іраку.

У політичному плані декілька чинників можуть посилити напругу довкола проблеми курдського питання. Відповідно до нової президентської системи Туреччини, президент Р. Т. Ердоган може ефективно управляти за своїми указами, зважаючи на конституційно ослаблений та політично сприятливий парламент, у такому ж стані перебуває і судова влада. На даний момент націоналістичний рух, який у 2015 р. допоміг Р. Т. Ердогану здійснити свої політичні прагнення, на думку експертів, значною мірою випрацював свій ресурс. Є кілька додаткових голосів, які потрібно залучити для підтримки політики владних структур, і, зважаючи на можливу ситуацію, президент Р. Т. Ердоган може розцінювати Партію націоналістичного руху більш як політичну загрозу, аніж союзника [251, с. 171].

Оскільки економічна криза та проблема сирійських біженців зменшують популярність президента Р. Т. Ердогана, він почав стикатися з ситуацією, коли тривала стагнація може призвести лише до повільного занепаду його особистого авторитету, політичного бренду та підтримки партії. У минулому Р. Т. Ердоган послідовно вибирав шлях, який, на його думку, найкраще сприятиме його особистим політичним амбіціям; отже, зазначається в експертних колах, він може обрати сміливе рішення, щоб спробувати створити новий політичний простір. Так, йдеться в експертних колах, якщо Ердоган вважає, що він зможе залучити на свій бік значну кількість курдських виборців або вважає своїх союзників-націоналістів занадто ненадійними, він може звернутись до курдів, щоб спробувати перемогти на повторних виборах, тобто вдається до стратегії, яка обов'язково вимагатиме нових зусиль щодо врегулювання мирного процесу [252].

Слід зазначити, що така стратегія наражається на значні перешкоди і вважається далеко не певною. По-перше, Р. Т. Ердоган своїми рішеннями і діями настільки віддалився від курдської спільноти за останні п'ять років, що курдські виборці та політичні лідери можуть ігнорувати такий інструментальний політичний маневр президента. Загальнонаціональне опитування Центру Американського Прогресу в травні і червні 2018 р. показало, що тільки 33 відсотки курдів схвалюють політику Ердогана, в той час як 56 відсотків не схвалюють його влади; серед самовизначених курдських націоналістів лише 2 відсотки підтримують президентські рішення, тоді як 90 відсотків не схвалюють політики лідера турецької держави [155]. Водночас націоналістичний, антикурдський виборчий електорат (в основному представлений ПНР), що в минулому виступав на підтримку Ердогана і проти кандидатів від опозиції, можуть виступити проти лідера ПСР, якщо він піде на поступки курдській спільноті.

Таким чином, можна стверджувати, що курдський чинник безпосередньо і в значному обсязі впливає на формування зовнішньополітичного курсу Туреччини. Загалом, курдське питання є «больовою точкою» провладної Партії

справедливості і розвитку, оскільки безпосередньо конфліктує як з доктриною пантюркізму, так і з доктриною неоосманізму.

При цьому, з одного боку, продовження політики жорсткого конфліктного протистояння спричинює значні економічні втрати і подальше руйнування соціального добробуту курдського населення, що вимагає деескалації протистояння в районах південного сходу країни. З другого боку, сприйняття прагнення курдів щодо створення незалежної курдської держави для Туреччини є неприйнятним. Тобто, курдський чинник і на видиму перспективу залишається одним з найважливіших компонентів формування зовнішньої політики Туреччини.

Висновки до Розділу 2

Визначення впливу внутрішніх факторів на зовнішньополітичний курс Турецької Республіки відповідає сучасним світовим трендам пошуків ключовими світовими акторами якісно нових орієнтирів для проведення як внутрішнього, так і зовнішньополітичного курсу. В умовах ідеологічної трансформації основну роль у світовій політиці почали відігравати «ідеї», які не відповідають масштабам, притаманним ХХ ст., проте мають для сучасної політичної реальності не менше значення, тому що вони продовжують формувати світосприйняття і розуміння державами власного місця у світовій політичній системі. Ці ідеї починають виникати як на рівні регіонів, так і на рівні окремих країн з урахуванням перегляду керівництвом переважній більшості держав власних внутрішньо- і зовнішньополітичних орієнтирів. Таким чином, в різних регіонах світу почали виникати нові центри сили, які висувають якісно нові для існуючого світопорядку ідеї.

«Точкою тяжіння» в близькосхідному регіоні стала Турецька Республіка, що зазнала якісних внутрішніх перетворень з часів приходу до влади у 2002 р. Партії справедливості і розвитку. Перехід від прозахідної зовнішньої політики до консерватизму, повернення до дискурсу про османську спадщину,

посилення націоналістичних та ісламістських настроїв, критичний перегляд кемалізму, призвели до трансформації і зовнішньої політики Туреччини.

Заявляючи про себе як про самостійного актора міжнародних відносин, Республіка не тільки претендує на чільну роль на Близькому Сході, а й прагне втілити в життя амбіції чинного керівництва Туреччини на чолі з Р. Т. Ердоганом про відродження «колишньої величі» держави – стати не менш могутньою країною на міжнародній арені, ніж була колись попередниця Туреччини, від спадщини якої відмовився засновник Республіки М. К. Ататюрк.

У рамках проведення політики неоосманізму Турецька Республіка реалізує широку зовнішньополітичну діяльність, яка полягає в розширенні свого впливу за рахунок цілого ряду механізмів та інструментів «м'якої сили» - поширення власних цінностей та ідей. Це знаходить відображення: у відстоюванні цінності ієрархії – як у внутрішньому житті, так і на міжнародному рівні; в інтеграції тюркських народів і підміні їх самобутності, стиранні їх культурного коду; у прищепленні світовій спільноті своїх культурних цінностей за допомогою масової культури і впливі через різноманітні організації (ТЮРКСОЙ, Центри ім. Ю. Емре); в науці та освіті, а також впровадженні власних традиційних цінностей (сім'ї, релігії, цінності поваги) – своєрідному «потуречченні» всіх сфер суспільної взаємодії.

Подібна політика, що проводиться на різних рівнях (як на державному, так і на приватному), різними механізмами (державними, напівдержавними або приватними організаціями) в різних сферах суспільної і політичної взаємодії (економіка, гуманітарна складова, шляхом формування суспільної свідомості), при належному розвитку дозволить Турецькій Республіці сформувати за кордоном досить широке підконтрольне лобі. Однак небезпека полягає у виникненні таких держав, ціннісними установками яких стає панування і створення підконтрольних підсистем, елементи яких поділяли б ідею про велич однієї нації і сприймали позиції підпорядкування по відношенню до «старшого брата».

Турецька Республіка на даному етапі прагне до поширення свого впливу в пріоритетних для її керівництва країнах і регіонах, спирається на власні ідеологічні установки, що характеризуються консервативним змістом – це стосується процесів повернення Туреччини до ісламських релігійних традицій і традицій націоналізму, що знаходить своє відображення в існуючих зовнішньополітичних концептах, які були відроджені і введені в політичний дискурс держави після приходу до влади Партії справедливості і розвитку. Йдеться, перш за все, про концепції неоосманізму, пантюркізму і про прагнення керівництва Туреччини сформувати «єдиний тюркський світ», втягуючи в орбіту свого впливу тюркські держави і тюркомовні народи за допомогою інструментів «м'якої сили», гуманітарного й економічного співробітництва.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА ПОЛІТИКУ ТУРЕЧЧИНИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

3.1. Регіональні проблеми як каталізатор зовнішньополітичної активності Турецької Республіки

Одним із пріоритетних векторів зовнішньої політики Турецької Республіки по закінченню «холодної війни» стала концепція заповнення вакууму безпеки. Після зміни регіонального порядку та зменшення темпів її європейської інтеграції, Анкара змогла скористатись новим геополітичним порядком та встановити дружні взаємовідносини з колишніми недружніми країнами. Цим можна пояснити її активну політику відразу у кількох регіонах. Туреччина традиційно займала надзвичайно вигідне геополітичне положення, однак з початку 1990-х рр. вона опинилася у ворожому оточенні й протягом досліджуваного періоду не змогла вирішити цю проблему. На західному напрямку вона зіткнулася з проблемами в Середземному (Кіпр) й Егейському морях (протистояння з Грецією щодо демілітаризації прилеглих островів). Дружнім стосункам із Болгарією заважало складне історичне минуле. У цілому Балкани через свою конфліктогенність унеможлилювали створення для Туреччини взаємовигідних багатосторонніх відносин. На східному напрямку турецька держава стикалася з курдською проблемою та поширенням радикального ісламського фундаменталізму з боку Ірану та Іраку. На північному сході Вірменія становила для Туреччини традиційну геополітичну проблему. Що ж до Росії, то вона розглядала Туреччину як свого основного супротивника в Чорноморському регіоні. Відтак у Туреччини майже не залишалося геополітичних союзників.

Серед регіональних проблем XXI ст., які вплинули на зовнішньополітичну активність Туреччини, можна виокремити: 1) кіпрську проблему, яка найбільше впливає на відносини Туреччини з ЄС; 2) сирійську

війну, яка стала значною загрозою регіональній стабільності Великого Близького Сходу постбіполярної доби, та частково пов'язану з нею, але значно ширшу для турецької держави за своїм контекстом курдську проблему; 3) спробу анексії Криму як останню за часом виникнення й найактуальнішу в контексті відносин Туреччини та України.

Проблема Кіпру, на думку фахівців з міжнародних відносин, становить у відносинах Туреччини з Грецією гостру кризову ситуацію; саме вона визначає напружений характер двосторонніх турецько-грецьких відносин. Міжобщинний конфлікт кіпріотів – греків і турків – залишається осередком конфліктогенності в Східному Середземномор'ї вже близько півстоліття. Кіпрська ситуація, перетворившись за цей час у великий вузол взаємодії різноманітних міжнародних елементів, по-особливому структурувала їх взаємозв'язок, істотно змінивши і доповнивши зміни відносин як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівнях.

Аналітики констатують формування навколо кіпрської проблеми стійкої цілісності – підсистеми міжнародних відносин з тришаровою структурою. Її внутрішній шар складають міжгромадські протиріччя, середній - накладає на внутрішньо-кіпрські проблеми двостороннє протистояння Греції і Туреччини, а третій є відображенням впливу на ситуацію позарегіональних сил, втягнутих в тій чи іншій мірі в кіпрський конфлікт – Великої Британії, США, Росії, НАТО, ООН і Євросоюзу [14, с. 54].

Улітку 1974 р. у відповідь на переворот, організований за підтримки Афін, Туреччина окупувала 37% території Кіпру. За угодою про обмін населенням (1975), на півдні зосередилася греко-кіпрська громада, а на півночі – турки-кіпріоти, які проголосили в 1983 р. незалежну державу Турецька Республіка Північного Кіпру (ТРПК) [14, с. 59]. Їх основний інтерес полягає у забезпеченні гарантій безпеки і рівного з греками-кіпріотами статусу. Вони вимагають, з одного боку, формального закріплення права Анкари на втручання у справи Кіпру, якщо під загрозою опиняться життєво важливі інтереси

турецької громади, і, з іншого – юридичне визнання своєї рівності з греками-кіпріотами, що є неприйнятним для греків-кіпріотів.

У листопаді 2002 р. Генеральний секретар ООН К. Аннан представив свій план всеосяжного врегулювання, який потім неодноразово доопрацьовувався. Цей план розглядався як спроба використати сприятливу міжнародну кон'юнктуру і особливо фактор ЄС для впровадження максимально збалансованого варіанту розв'язання кіпрського питання [15, с. 55].

На такому тлі найважливішим багатостороннім актором поступово стає Європейський Союз. Всупереч протидії з боку Туреччини і турків-кіпріотів, саміт ЄС в Копенгагені (12-13 грудня 2002 р.) прийняв рішення про вступ Кіпру до Євросоюзу, незважаючи на збереження на острові невирішеної політичної проблеми. Анкара, з одного боку, прагнула на саміті Євросоюзу в Копенгагені (2002) домогтися визначення для себе дати початку переговорів про вступ [38]. З іншого, Анкара активно намагалася перешкодити прийому Кіпру в ЄС, зумовивши його попередньою згодою турків-кіпріотів. Демонструючи рішучість, офіційні турецькі представники дали зрозуміти, що в разі вступу в ЄС тільки грецької частини острова Анкара може піти на анексію ТРПК або навіть провокування «гарячих подій» на Кіпрі.

Варто зазначити, що відносно плану К. Аннана єдиної позиції в керівництві Анкари не було. Уряд Р. Т. Ердогана закликав лідера турків-кіпріотів Р. Денкташа до стриманості. Водночас військові і частина керівництва МЗС Туреччини вважали, що план загрожує життєвим інтересам турецько-кіпрської громади [15, с. 61].

Рішення саміту ЄС в Копенгагені (2002) і результат міжгромадських переговорів, які досягли кульмінації в Гаазі (березень 2003 р.), показали, що Афінам і Нікосії вдалося практично повністю реалізувати задуману тактику. Деструктивна позиція Р. Денкташа спричинила рішення, за яким міжнародне співтовариство одностайно поклало відповідальність за провал плану ООН на лідера Турецької Республіки Північного Кіпру. Наслідком такого підходу стало підписання договору про вступ Кіпру в ЄС (Афіни, 16 квітня 2003 р.) без будь-

яких додаткових умов. Опинившись в ізоляції, Анкара змушена була не тільки погодитися на «відкладений розгляд» своєї кандидатури в ЄС, але і відмовитися від сценаріїв дестабілізації обстановки навколо Кіпру.

Зауважимо, що відчутна дипломатична поразка спонукала керівництво Туреччини до зміни тактики. Спочатку Анкара здійснила ряд ініціатив, спрямованих на зміну формату переговорів по Кіпру - двосторонній (Афіни – Анкара) або п'ятисторонній (Греція – Туреччина – кіпрські громади – Велика Британія), але вони, як й пропозиції Р. Денкташа щодо прямого міжобщинного діалогу без участі ООН, були відхилені Афінами та керівництвом греків-кіпріотів [15, с. 62] .

Водночас 2004 р. на переговорах у Швейцарії Анкара і керівництво ТРПК схвалили план К. Аннана, а на референдумі 24 квітня на його підтримку висловилося близько 65% турків-кіпріотів [15, с. 62]. Афіни зайняли обережну позицію, але проти проекту ООН висловилося керівництво греків-кіпріотів, взявши на цей раз на себе відповідальність за зрив зусиль ООН. Свою позицію вони мотивували відсутністю гарантій виконання Туреччиною і ТРПК взятих на себе зобов'язань щодо територіальних поступок, виведення військ, повернення біженців, забезпечення прав власності тощо. Крім того, скасування міжнародно-визнаної Республіки Кіпр, формування нової федерації на основі рівноправних греко - і турецько-кіпрської «складових держав» і збереження на острові переважної більшості переселенців з Туреччини уявлялося легітимізацією наслідків турецької агресії 1974 р. Особливо негативно сприймалося збереження за Анкарою права одностороннього збройного втручання на Кіпрі при розпуску Національної гвардії Кіпру.

Таким чином, вирішення кіпрської проблеми було заморожено через досягнення тієї межі, за якою поступки вважаються неможливими для всіх сторін. Експерти зазначають, що Євросоюз міг би – при наявності політичної волі – пов'язати європейську перспективу Туреччини з виконанням Анкарою і турками-кіпріотами своїх зобов'язань за планом Аннана чи визнати існуючий статус-кво й елементи державності ТРПК. Але Туреччині, з одного боку, не

вдалося схилити ЄС на свою сторону при вирішенні кіпрської проблеми, а з іншого боку, невирішеність курдської і кіпрської проблем (поряд з недотриманням прав людини) стали головними офіційними перешкодами на шляху Туреччини до Європейського співтовариства. Отже, можна вважати, що від сучасного стану кіпрської проблеми Туреччина зазнала збитків більше за інших учасників процесу.

Щодо сирійської війни, то Туреччина з першого року збройного конфлікту зайняла анти-Асадську позицію [237, с. 92], зважаючи, що відносини турецької держави з урядом Сирії були напруженими протягом десятиліть. Під час «холодної війни» Туреччина та Сирія були членами блоків, які суперничали за владу. Із закінченням «холодної війни» відносини між Анкарою і Дамаском залишилися далекими від дружніх через низку проблем, таких як претензії Сирії на турецький регіон Хатай, суперечка за воду з Тигру і Євфрату, підтримка Сирією Робітничої партії Курдистану (Сирія приймала у себе курдського лідера А. Оджалана, а також надавала матеріально-технічну, військову та фінансову допомогу РПК), засудження Сирією оборонної угоди Туреччини з Ізраїлем [110, с. 86].

Слід зауважити, що турецько-сирійські відносини почали поступово покращуватися після висилки з Сирії А. Оджалана у жовтні 1998 р. та закриття навчальних таборів РПК на сирійській території. Більше того, Сирія зіткнулася з власною курдською проблемою в березні 2004 р., коли в Камишли розпочались сутички між арабським та курдським населенням. Інцидент у Камишли викликав жорстку позицію Сирії щодо боротьби з курдським сепаратизмом і спонукав її до подальшої співпраці з Туреччиною у стримуванні РПК. Сирія заарештувала місцевих членів РПК та передала їх турецьким співробітникам служби безпеки. Після того, як сирійське керівництво звинуватили в організації вбивства колишнього прем'єр-міністра Лівану Аль-Харірі в лютому 2005 р., Сирія вирішила зблизитися з Туреччиною, щоб вийти з режиму ізоляції на міжнародній арені [237]. Саме Туреччина виступила посередником для Сирії у її комунікаціях з іншими країнами, особливо з США.

Дослідники відзначають, що Туреччина допомагала Сирії, намагаючись досягти її зближення з Ізраїлем, і дві держави розпочали непрямі мирні переговори під егідою Туреччини. У 2009 р. сухопутні війська Туреччини та Сирії вперше в своїй історії провели спільні військові навчання з метою підвищення навчальної та оперативної спроможності своїх прикордонних підрозділів [237, с. 92-94]. Розвиток економічних відносин між обома країнами зумовив підписання «Угоди про вільну торгівлю між Туреччиною та Сирією» у 2004 р. та заснування «Сирійсько-турецької ради стратегічного співробітництва» високого рівня [237, с. 95]. Крім того, Туреччина та Сирія, разом з Йорданією та Ліваном 10 червня 2010 р. оголосили про створення «Чотирьохсторонньої ради співробітництва» високого рівня для створення зони вільного руху товарів та людей [153].

Водночас перспективні відносини почали швидко погіршуватися 2011 р., коли режим Б. Асада, щоб не втратити свою владу, вдався до жорсткого військового придушення масових антиурядових протестів. Протистояння між адміністрацією Б. Асада та різними сирійськими та іноземними силами призвело до значних втрат населення та конфліктів між регіональними і глобальними державами. Що стосується позиції Туреччини, то після того, як тиск на Б. Асада щодо конституційної реформи та досягнення компромісу з протестуючими не дав результатів, Туреччина почала виступати за зміну режиму в Сирії.

Відтак Анкара 9 серпня 2011 р. заявила, що повністю призупинила дію всіх угод між Туреччиною та Сирією. Крім того, збиття сирійськими силами турецького винищувача 22 червня 2012 р. стало поворотним моментом у відносинах між Сирією та Туреччиною. [109]. Так, Анкара висловила свою політичну підтримку Сирійській національній раді, надала зброю та матеріально-технічну підтримку Вільній сирійській армії [237, с. 95-96].

Як стверджується в експертній аналітиці, найбільш актуальним для зовнішньої і внутрішньої політики Туреччини стало курдське питання. Зв'язки турецької РПК із курдами, які населяли північні райони Сирії, завжди були в

центрі уваги порядку денного Анкари з моменту утворення партії наприкінці 1970-х рр. Курдська проблема є постійною причиною й виправданням для того, аби вдаватися до надзвичайного стану на Сході, зберігати в країні антидемократичні інститути та законодавство, вести бойові дії в курдських районах, часом переходячи межі сусідів, конфліктувати з сусідніми Сирією, Іраном та Іраком, або вступати з ними в змову заради придушення виступів курдів, які потребують того чи іншого ступеня незалежності, аж до створення єдиної курдської держави.

Зазначається, що після початку сирійського конфлікту в 2011 р. сирійські курди створили військові фракції – підрозділи Народний захист (Yekîneyê n Parastina Gel, НЗ), озброєну філію Партії демократичного союзу (Partiya Yekîtiya Demokrat, ПДС), яка прагне до більшої автономії для курдів в Сирії та є частиною РПК. По всій Туреччині розпочалися масові акції протесту курдів у відповідь на облогу в 2014 р. Ісламською Державою Іраку та Сирії (ІДІЛ) Кобані, сирійського містечка з переважною більшістю курдського населення. Курди звинуватили Туреччину в ігноруванні нападів ІДІЛ. Тим не менш, до скасування курдського мирного процесу в ТР у 2015 р. Туреччина не протистояла Партії демократичного союзу, приймала її лідера С. Мусліма [285].

Щодо конфліктів між регіональними та глобальними державами протягом сирійської війни, то найбільший вплив криза здійснила на відносини Туреччини з РФ. Дослідники підкреслювали, що Туреччина усвідомлювала проблему нестабільності режиму Б. Асада без участі Росії і на ранній стадії сирійського конфлікту намагалася переконати Москву відмовитись від підтримки сирійського режиму [237, с. 95-96]. Однак, коли Росія разом з Китаєм вдалися до вето в Раді Безпеки ООН для блокування резолюцій проти адміністрації Б. Асада, Туреччина заявила, що вето підривають основну відповідальність РБ ООН щодо захисту миру та безпеки в регіоні. У жовтні 2012 р. Туреччина приземлила сирійський цивільний літак на шляху з Москви до Дамаска, стверджуючи, що на його борту був російський військовий вантаж, призначений для сирійського режиму [235].

До 2015 р. під натиском повстанців та ІД становище Б. Асада значно погіршилося, і деякі аналітики передбачали, що лідер сирійського режиму незабаром опиниться на межі краху. Оскільки Росія не могла цього допустити, що призвело б до легітимізації режиму, підтриманого Заходом, 26 серпня 2015 р. було підписано угоду, яка дозволяла російським ВПС безкоштовно користуватися авіабазою Хмеймім протягом невизначеного періоду часу. У вересні близько 28 літаків були спрямовані в Сирію, в той час як Чорноморський флот РФ був відправлений в східне Середземномор'я. Йшлося про тисячі російських військових, які були розміщені за межами колишнього Радянського Союзу вперше після закінчення «холодної війни». 30 вересня російські літаки з Хмейміму почали бомбардування антиасадських груп в Сирії, хоча керівництво Росії представило це як легальну кампанію проти ІД, заявивши, що уряд Сирії офіційно звернувся з проханням про допомогу [197].

Підкреслимо, що Росія офіційно не повідомила Туреччину про початок її сирійської кампанії, що викликало негативну реакцію президента Р. Т. Ердогана, який був під час відкриття найбільшої мечеті у Москві за кілька днів до цих подій. Турецькі союзники – повстанці проти Асада – втратили більшість своїх нещодавніх здобутків внаслідок втручання Росії, і Анкарі довелося відмовитись від ідеї «безпечної зони» [296, с. 222]. Російські військові кораблі курсували навколо Тартуса та Латакії, навколо Чорного моря, з російської бази у Вірменії та вздовж Егейського моря, відтак Туреччина опинилася в оточенні російських військовиків. Турецький керівник апарату Хулусі Акар заявив, що країну спіймали «у вогняне коло» [388]. Але найбільше Туреччина була проти російських повітряних операцій в турецькому регіоні Джабал. Маючи тісні контакти та культурні зв'язки з туркменами, Анкара поділилася своїм занепокоєнням та попередила Росію про жертви серед цивільного населення [286, с. 124].

Незважаючи на дипломатичні зусилля Анкари, напруга внаслідок конфлікту швидко наростала: у жовтні 2015 р. російські повітряні сили неодноразово порушували повітряний простір Туреччини під час повітряної

операції в Сирії. Туреччина та НАТО виступили проти російського порушення міжнародного права. 3 жовтня два турецькі F-16 перехопили російський літак, який увійшов у повітряний простір Туреччини під час місії над Сирією. Міністерство оборони Росії заявило, що російський Су-30 помилково увійшов у повітряний простір Туреччини «на кілька секунд» через негоду, але це пояснення було відхилене НАТО. 4 жовтня ще один російський винищувальний літак увійшов у повітряний простір Туреччини, незважаючи на неодноразові попередження Туреччини. Того ж дня російський МіГ-29, який використовували як Росія, так і Сирія, зафіксував радар на двох турецьких F-16 уздовж сирійського кордону. Міністр закордонних справ Туреччини А. Давутоглу заявив, що Туреччина наказала своїм військовим перехоплювати будь-яких порушників повітряного простору Туреччини [122]. Після збиття Туреччиною російського СУ-24, дії Росії в Сирії почали створювати пряму загрозу безпеці Туреччини. Розгорнувши системи протиповітряної оборони С400 на сирійській території, Москва створила для Туреччини зону заборони польотів у Сирії. Вона також проводила успішні наземні операції проти сирійських опозиційних сил [84; 193], що підірвало позиції Анкари в Сирії та створило критичні лазівки у її безпеці.

По-перше, ІД почала націлювати міномети та ракети на мирних жителів прикордонних міст, таких як Кіліс та Газіантеп, а Туреччина не змогла відповісти на ці напади своїми повітряними силами і запобігти людським жертвам. По-друге, елементи ПДС-НЗ отримали перевагу в північній частині Сирії та перемістилися на захід, розмістившись на південних кордонах турецької території. Це було розцінено як порушення червоних ліній та мало негативні наслідки для безпеки Туреччини, коли бійці РПК та ПДС перетинали кордон. У деяких звітах також стверджувалося, що російські сили безпеки навчали бойовиків РПК в Сирії і що Росія підтримувала сили ПДС-НЗ з повітря, по суті заохочуючи їх переходити на західний берег Євфрату [286, с.125-126]. Туреччина стверджувала, що Росія надавала зброю РПК [237, с. 82],

а прем'єр-міністр Туреччини А. Давутоглу в 2016 р. заявив, що «ПДС і НЗ є легіонерами, найманими солдатами Росії» [375].

Слід наголосити, що у лютому 2016 р. Росія дозволила ПДС відкрити представництво в Москві, що дало підстави російській медіаслужбі Russia Today стверджувати про неспроможність уряду Р. Т. Ердогана протистояти «зростаючій підтримці курдів з боку РФ» [237, с. 83]. Зауважимо, що у другій половині 2016 р. російські заходи змусили Турецьку Республіку зайняти більш стриману позицію щодо сирійського уряду [286, с. 129]. Пріоритет Туреччини змінився з повалення Б. Асада на обмеження зростаючої влади курдської ПДС. Погіршення відносин із США та допомога, яку вони надавала курдам у Сирії, не надавали Анкарі значних можливостей досягти цієї мети, натомість союз з РФ забезпечив позицію Туреччини у розв'язанні кризової ситуації.

Зокрема, 24 серпня 2016 р. розпочалася турецька операція «Щит Євфрату», головною метою якої було дати відсіч бойовикам Ісламської Держави та посилити прикордонну безпеку. Кампанія також мала на меті запобігти укріпленню позицій ПДС на півночі Сирії. Турецькі війська витіснили ІД з Джараблуса і забезпечили на півдні межу довжиною 37 миль. Контролюючи свої кордони та відсуваючи ІД на південь, Туреччина убезпечила свої прикордонні міста, які зазнавали періодичних обстрілів [286, с. 129].

Посилення дипломатичних відносин у трикутнику Росії, Ірану та Туреччини мало істотним результатом так звану Московську декларацію, в якій держави «підтвердили свою повну повагу до суверенітету, незалежності, єдності та територіальної цілісності Сирійської Арабської Республіки» [281, с. 106]. У січні 2017 р. РФ, Туреччина та Іран розпочали Астанінський мирний процес, спрямований на врегулювання сирійської війни, який виключив участь західних країн й був підірваний відокремленням Астани від Женевського процесу під егідою ООН [211]. Деякі аналітики заявляють, що цей процес забезпечив підтримку Б. Асада можливістю маніпулювати опозиційними групами і звузити сферу законних партнерів у переговорах, чим скористалася Туреччина для впливу на рішення щодо учасників переговорів [389]. Так,

президент Р. Т. Ердоган основний акцент зробив на протидії загрозі повстання курдів у Сирії, а В. Путін намагався зберегти свій вплив на курдські партії. Турецький уряд протестував проти включення будь-якої міліції, пов'язаної з курдами, незважаючи на те, що вона стала найпотужнішою силою протидії ІД [389]. Тобто можна стверджувати, що лише шляхом примирення з Росією Туреччина втрутилася в сирійське врегулювання, щоб перешкодити ПДС отримати більше можливостей внаслідок переговорів [120, с. 80].

Можна вважати, що поступки Туреччини РФ щодо Сирії, зумовили у січні 2018 р. початок операцію «Оливкова гілка» - повітряний і наземний наступ Туреччини у контрольованому курдами анклаві Афрін на півночі Сирії, враховуючи, що така операція не була б можлива без схвалення Росії, в зв'язку з її контролем над повітряним простором Сирії. Курдські війська було витіснено з району, а Туреччина закріпилася біля свого південного кордону, одночасно заважаючи США встановити військову присутність на заході Сирії [211].

Отже, результатом астанінського процесу стало створення зон, вільних від конфлікту, та згода контролювати припинення вогню у зонах деескалації: загалом було створено чотири зони деескалації в Хомсі, Ідлібі, Східній Гуті та півдні Сирії. Зменшення проявів насильства в Сирії до кінця жовтня 2017 р. надало підстави Туреччині, Росії та Ірану заявити, що це стало можливим завдяки їхнім спільним зусиллям. Однак більш вірогідним поясненням вважаємо той факт, що бойові дії в зонах деескалації зменшились, оскільки проасадські сили зосередились на боротьбі з ІД на сході Сирії. Коли бої з ІД завершилися, уряд перемістив свої основні сили в Ідліб, Хомс та Східну Гуту. Протягом 2017 р. зони деескалації на півдні Сирії, Дамаск та Хомс були атаковані та захоплені силами режиму Асада. Ідліб є останньою з чотирьох так званих зон деескалації, узгоджених Туреччиною, Росією та Іраном, яка не була захоплена режимом [230].

Це спонукало деяких аналітиків зробити висновки, що домовленість про зони деескалації, ймовірно, була використана для того, щоб допомогти уряду

Асада визначати момент бойових дій. На думку Ф. Ітана з Атлантичної ради, «...ці зони деескалації використовуються, щоб режим вибирав, які баталії він хоче вести у будь-який конкретний момент часу» [230]. Таким чином, Астанінський процес допоміг сирійському уряду захопити додаткову територію та розширити свій контроль, а не зменшити насильство у визначених районах. Можна послатися на заяву Фадель Абдул Гані, голови Сирійської мережі з прав людини, який наголошував, що «...поки Росія веде переговори про «миротворчість» ... вона здійснює військові злочини на місцях у Сирії. Жодна російська «миротворча» ініціатива не заслуговує довіри, доки Росія продовжує бліцкриг проти сирійського народу» [230].

Водночас зазначимо, Туреччина виявилася недостатньо активною щодо припинення бойових дій, зважаючи лише на розміщення військ в Ідлібі у жовтні 2017 р. у рамках імплементації угоди про деескалацію. Як зазначається у публікаціях, турецькі військові замість того, щоб розгорнутись на передовій між опозицією та урядовими силами, були направлені до районів, що межують з курдським анклавом Афрін, який зазнав нападу Анкари [276]. Таким чином, переговори в Астані відображали зміну позиції Туреччини та її зосередження на недопущенні ПДС отримати автономію на півночі Сирії.

Наступним порядком денним переговорів Р. Т. Ердогана, В. Путіна і Х. Рухані у листопаді 2017 р. у Сочі щодо сирійського конфлікту було обговорення про скликання конгресу сирійського народу за участю всіх етнічних та релігійних груп, включаючи курдів (Сирійський національний діалог). Туреччина вважала запрошення курдської Партії демократичного союзу «неприйнятним», однак це була одна з найважливіших розбіжностей між партнерами щодо врегулювання у Сирії [281, с. 107-108]. Через нездатність досягти згоди, які опозиційні групи повинні бути представлені на конференції, та відкрити підтримку Росією режиму Асада, більшість сирійських опозиційних груп зрештою бойкотували конференцію [155, с. 19].

Проте у вересні 2018 р. Туреччина, Росія та Іран підписали Сочинську угоду про створення демілітаризованої буферної зони в Ідлібі, де жорстокі

бойові дії були заборонені. Ця угода ввела класифікацію опозиційних угруповань на джихадистські та загальні, при цьому загальні групи мали видалити важке озброєння з Ідлібу, а джихадисти повністю залишити його. Крім того, 22 жовтня 2019 р. у Сочі президенти Ердоган та Путін підписали угоду, що встановила «безпечну зону» уздовж сирійсько-турецького кордону [328]. Це стало можливим після раптового виведення 6 жовтня 2019 р. американських військ із зони конфлікту.

Більшість турецьких дослідників зазначають, що зміна політики США відкрила шлях для здійснення військової операції під кодовою назвою «Мирна весна». Таким чином Туреччина легітимізувала свої дії Аданською угодою 1998 р. з Сирією, за якою турецька армія могла перетинати кордон для боротьби з курдськими силами. Підкреслимо, що Туреччина постійно посиляється на цю угоду як на законну підставу для своєї військової присутності в Сирії. Угода у Сочі була визнана значною перемогою Анкари, оскільки президент Р. Т. Ердоган давно наполягав на створенні «безпечної зони» вздовж сирійського кордону як резерву від терористичної загрози з боку сирійських курдів [328]. Угода закріпила здобутки турецьких військових в рамках операції «Мирна весна», тобто оволодіння районом, що перебував під контролем курдів, шириною близько 75 миль і глибиною 20 миль. Також угода передбачала виведення підрозділів самооборони із майже всіх інших районів турецько-сирійського кордону, на місце яких прийшли спільні російсько-турецькі підрозділи, і дозволила туркам зберегти свої військові здобутки в трьох попередніх операціях, одночасно віддаляючи представників курдської Партії демократичного союзу від кордону без необхідності вдаватися до нових військових операцій. Однак треба зазначити, що угода також слугує інтересам Москви, посилюючи залежність Туреччини від Росії в Сирії, і забезпечує російську військову присутність по всій країні та закріплює роль Москви як ключової зацікавленої сторони на території Туреччини і в регіоні. [321]. Під тиском Москви турецькі чиновники навіть публічно оголосили, що відновили контакти з урядом Асада [120, с. 80].

Аналіз зовнішньої політики Туреччини наприкінці 2019 – початку 2020 рр. засвідчив загострення бойових дій в регіоні Ідліб, останньому опозиційному осередку в країні. Необхідно вказати, що регіон має значну турецьку військову присутність з моменту запровадження там зони деескалації в 2017 р. і створення спостережних пунктів в Ідлібі. Натомість сили Асада, стверджуючи, що сили джихадистів не вийшли із зони більше ніж через рік, почали у грудні 2019 р. наступ в Ідлібі, що призвело до низки сутичок між сирійськими урядовими силами та турецькими військовиками. При цьому Москва звинуватила Анкару в невиконанні умов Сочинської угоди і заявила, що Туреччина постачає зброю терористичним угрупованням. У відповідь на звинувачення президент Туреччини Р. Т. Ердоган заявив, що російські та сирійські урядові сили «постійно нападають на цивільних, здійснюють масові вбивства, проливаючи кров» [277].

Як підкреслюється у дослідженнях науковців різних країн, Ідліб має стратегічне значення для Туреччини з двох основних причин. По-перше, вихід Туреччини з Ідлібу може поставити під загрозу всі райони, які вона взяла під свій контроль в рамках своїх військових операцій у Сирії. По-друге, причина полягає в тому, що Туреччина зіткнеться з дуже серйозною проблемою біженців, якщо провінція буде захоплена Сирією. В Турецькій Республіці вже проживає близько 4 мільйонів сирійських біженців, і країна неспроможна впоратися з більшою кількістю біженців [134]. За повідомленнями ООН, з початку урядового натиску в грудні 2019 р. понад 900 тисяч цивільних осіб покинули район Ідлібу.

Проблеми для Туреччини у регіоні Ідліб спричинили і два авіа удари, що було проведено 27 лютого 2020 р. проти турецьких військ в місті Балюн, регіон Ідліб, у результаті чого загинули 34 турецькі солдати [190]. Хоча це стався єдиний такий випадок з турецькими військовими з початку їх участі в громадянській війні у Сирії, турецькі чиновники звинуватили в нападі режим Асада, але, за іншими свідченнями, авіа удари проводили російські ВПС. Крім того, слід зазначити, що російські реактивні літаки здійснили більшість авіа

ударів в районі за кілька тижнів до нападу, що могло призвести до прямого конфлікту між Туреччиною та Росією, однак Туреччина зробила все можливе, щоб уникнути прямої конфронтації з РФ. Турецький міністр оборони Х. Акар заявив, що його країна «не ставить перед собою мету протистояти Росії. Єдина мета – зупинити різанину сирійського народу режимом Асада» [307].

Зважаючи на інцидент в Ідлібі, 5 березня 2020 р. президенти Росії та Туреччини оголосили угоду про припинення бойових дій в регіоні. За угодою в цьому районі також розпочалося спільне патрулювання російськими та турецькими військами. Як наполягає більшість аналітиків, хоча «Путін прагне підтримувати Асада, він вважає за краще не втратити Ердогана» як регіонального партнера. Однак сирійська криза доводить, що Росію не можна вважати надійним партнером. На погляд С. Чагаптая з Вашингтонського інституту близькосхідної політики «...криза в Ідлібі нагадала Туреччині, що навіть якщо у них є угоди, росіяни в кінцевому рахунку здатні підірвати безпеку Туреччини» [239].

Проте у реальності, як зазначається експертами, подальші події 2020 р. показали, що Р. Т. Ердоган залежно від національних інтересів може кардинально поміняти свою зовнішньополітичну стратегію у відносинах з Росією. Йдеться про ситуацію щодо спроби анексії Криму в 2014 р. із боку РФ, яка виявилася причиною для занепокоєння Анкари через історичні зв'язки між кримськими татарами та їх діаспорою в Туреччині. Оскільки Туреччина намагається представити себе лідером тюркського світу, аспект спорідненості з тюркомовною спільнотою є важливою складовою зовнішньої політики Туреччини [97, с. 380]. Крим визнається як батьківщина для 300 тисяч корінних народів тюрко-татарського походження, які протистоять російській інтервенції [97, с. 381]. Крім того, у Туреччині проживає татарське населення, яке, на думку різних дослідників, складає мільйони громадян країни [141]. Вони належать до найкраще організованих груп меншин, і цей факт робить їх впливовим політичним чинником [97, с. 381].

Зауважимо, що спроба анексії Криму була протиправно оформлена підписанням угоди про об'єднання президентом РФ Путіним 18 березня 2014 р. після незаконного референдуму, який бойкотували кримські татари [237, с. 69]. Зважаючи на порушення міжнародного права про суверенність України, керівництво Туреччини підкреслило, що «проблеми повинні вирішуватися в рамках міжнародного права та з урахуванням кордонів України» [125], і заявило, що «не залишить кримських татар» без підтримки. Тодішній міністр закордонних справ А. Давутоглу під час візиту до Києва 1 березня 2014 р. після вторгнення Росії в Крим заявив, що Туреччина буде прагнути захистити права кримських татар, і наголосив, що територіальна цілісність України є ключовим принципом для Туреччини [1]. У серпні 2015 р. президент Р. Т. Ердоган, вітаючи початок Всесвітнього конгресу татар в Анкарі, заявив, що для подолання репресій та утисків, з якими стикаються кримські татари, Турецька Республіка веде переговори з усіма сторонами та вносить необхідні пропозиції [242, с. 191).

Однак реакції Туреччини на агресію РФ проти України залишаються поміркованими протягом всього періоду після 2014 р. [170], хоча Туреччина підтримала українську позицію в рамках ООН і турецькі послы – спочатку Ертугрул Апакан, а з 2019 р. Яшар Халіт Чевік – посідали місце голови Спеціальної моніторингової комісії ОБСЄ. Водночас неприєднання Туреччини до санкцій проти РФ продемонструвало неможливість для турецької сторони переступити своєрідну червону лінію у відносинах із Росією [149]. Щодо гуманітарної допомоги, то група турецьких експертів і вчених відвідала Крим для з'ясування ситуації на півострові й Туреччина надала фінансову та гуманітарну допомогу на потреби внутрішньо переміщених осіб та будівництво військово-польового госпіталю [221].

Тобто, з одного боку, Туреччина не визнала результату незаконного референдуму, проведеного в Криму, і неодноразово заявляла про дотримання принципу територіальної цілісності, але, з іншого, - Туреччина не вводила санкцій проти Росії, дбаючи про власні економічні інтереси [97, с. 381]. Крім

того, хоча Туреччина схвалила Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 68/262 від 27 березня 2014 р., яка підтверджувала територіальну цілісність України [299], деякі науковці вважають, що вона – у певному сенсі – порушила цю резолюцію, оскільки турецькі приватні комерційні компанії брали участь у морському русі з анексованим Росією Кримом [256]. Вхід суден під іноземними прапорами до закритих морських портів анексованого Криму та Севастополя вважається Україною порушенням міжнародного права та дією, що підриває суверенітет країни.

Порушення політичних прав татарського населення в Криму викликало певне занепокоєння в Туреччині, однак на спільній прес-конференції в грудні 2014 р., яка відбулася під час візиту Путіна до Стамбула, Р. Т. Ердоган заявив, що його запевнили, права кримських татар будуть захищені, і така відповідь його задовольнила. Під час того ж візиту, оголосивши про рішення Росії щодо зниження цін на природний газ для Туреччини на 6% та висловивши наміри побудувати ще один енергопровід через турецьку територію, Путін створив новий вимір турецько-російських відносин, який відвернув увагу Анкари від проблеми кримських татар [97, с. 382].

Коли ж кримськотатарський телеканал АТР, а також радіостанція «Мейдан» під тиском російської влади були змушені припинити мовлення, міністр закордонних справ М. Чавушоглу заявив, що «кримці і особливо кримські татари зазнають утисків, нападів і їх права порушуються» [208]. У березні 2015 р. на прес-конференції з М. Джемільєвим, колишнім Головою Меджлісу кримськотатарського народу, тодішній прем'єр-міністр А. Давутоглу підкреслив, що Туреччина стоїть поряд із західними країнами щодо Криму, але «не закриває дверей для дипломатії з Росією» [97 с. 383].

Після заборони діяльності Меджлісу кримськотатарського народу 26 квітня 2016 р. Міністерство закордонних справ Туреччини звинуватило Росію в проведенні систематичної політики «терору, придушення та залякування кримських татар» [298]. Але з кінця червня 2016 р. Анкара знову змінила свою риторику: хоча турецьке керівництво неодноразово заявляло, що Туреччина

ніколи не визнає Крим частиною Російської Федерації [281, с. 110], воно стало менш критичним щодо Росії з цього питання. Деякі науковці розглядають у такому аспекті те, що у листопаді 2016 р. тимчасово окупований Крим відвідала турецька делегація, до складу якої увійшли представники ділових кіл Туреччини, члени турецького парламенту і навіть двоюрідний брат та радник президента Ердогана М. Мутлу [88].

Таким чином, політику, яку Туреччина проводить щодо кримськотатарського питання, можна визначити як суто прагматичну; Анкара фактично використала питання кримських татар як важіль під час переговорів з Москвою щодо економічних та енергетичних угод. Більше того, санкції Заходу, введені проти Росії у зв'язку з анексією Криму, відкрили шлях до тіснішої співпраці Москви та Анкари та нових можливостей в економіці й торгівлі. Проте, як вважають експерти, економізація зовнішньої політики не враховує реверсування традиційного підходу до міжнародних відносин «безпека-на-першому-місці».

Розділення та тісне економічне співробітництво не можуть запобігти конфлікту між країнами, якщо їхня позиція щодо політичних питань стає абсолютно несумісною. Анексія Криму Російською Федерацією викликала серйозне занепокоєння в турецькому суспільстві, яке розглядає свою країну у якості природного захисника кримських татар, права яких порушені в результаті анексії. Але на той час уряд розглядав західні санкції, введені проти Росії, як явну можливість для просування власних економічних інтересів.

3.2. Чинник ЄС у турецькій зовнішньополітичній стратегії

Зовнішньополітична стратегія Туреччини щодо відносин з ЄС полягала у набутті членства в Європейському Союзі. Впродовж 1990-х рр. Туреччина активно імплементувала європейське право у внутрішньополітичну та внутрішньоекономічну сфери життєдіяльності країни. Проте проблема завершення переговорів про вступ до організації переважною мірою лежала у

площині гуманітарного права. Прикладом може слугувати арешт курдського лідера А. Оджалана та вимоги ЄС проводити суд над ним із дотриманням демократичних процедур. Суперечкою у відносинах Туреччини з ЄС було й питання щодо застосування смертної кари, яка залишалася вищою мірою покарання в законодавстві Турецької Республіки, незважаючи на мораторій, який де-факто був прийнятий. Також від Туреччини вимагалось підписання та ратифікація Протоколу № 6 до Європейської конвенції прав людини [355; 356]. Тож Туреччина почувала, що її змусили провести конституційну реформу й внести зміни до законодавства.

Після 2002 р. «нові ісламісти» ПСР зробили перші рішучі кроки для інтеграції в ЄС: за результатами Копенгагенського саміту ЄС (2002) їм вдалося отримати точну дату початку переговорного процесу про вступ до Євросоюзу (за умови виконання вимог ЄС); були значно скорочені повноваження Ради Національної Безпеки – державного органу, створеного після перевороту 1960 р., в якому турецькі військові відігравали ключову роль, отримавши можливість контролювати зовнішню політику держави; були задекларовані наміри дотримуватися прав національних меншин (в першу чергу, курдів), що є одною з основних вимог ЄС [15, с. 62].

3 жовтня 2005 р. офіційно розпочалися переговори й був проведений скринінг на предмет оцінки турецького законодавства на відповідність законодавству ЄС. У червні 2006 р. почалися переговори з Туреччиною про умови її вступу в ЄС по першому з 35 пунктів (наука і дослідження). Але уже у середині грудня 2006 р. ЄС заморозив їх за вісьмома напрямками (вільний рух товарів, вільне надання послуг, фінансова сфера, сільське господарство і аграрний розвиток, рибальство, транспортна політика, митні відносини, зовнішня політика). Це рішення було викликано провалом переговорів Туреччини і Греції з врегулювання кіпрської проблеми, оскільки однією з умов вступу Туреччини в ЄС було відкриття Анкарою своїх повітряних і морських портів для суден члена ЄС – Республіки Кіпр. Офіційна Анкара висунула

зустрічну умову – визнання ТРПК і заявила, що ЄС не зняв, як обіцяв, економічну блокаду з невизнаної ТРПК [172]. Не змінював ситуацію і митний союз Туреччини із Євросоюзом (підписаний 1 січня 1996 р. як один із ступенів на шляху країни до ЄС). Цей договір автоматично поширився на 10 нових членів, у тому числі й на Кіпр, що де-факто мало означати його визнання турецькою стороною. Але турецьке МЗС виступило із спеціальною заявою, в якій зазначено, що підписання протоколу про Митний союз із ЄС у жодному разі не означає визнання Республіки Кіпр [130].

Тим не менш Європейський Союз прийняв рішення відновити переговори з Туреччиною про умови її вступу 30 березня 2007 р. Діалог стосувався нового аспекту переговорів – другого з 35 (узгодження питань економічної політики та проблем, пов'язаних з діяльністю промислових підприємств). На той момент Анкара покладала надії на інтенсифікацію діалогу про інтеграцію з Євросоюзом такі, як: додаткові політичні дивіденди у фінансуванні ПСР, які вона зможе використовувати на виборах; зміцнення економічної і політичної системи країни; особиста і релігійна свобода для всіх, включно з ісламістами [204].

Слід вказати, що Анкара досить жорстко висловлювалася по ситуації, що склалася. «Якщо Європейський Союз негативно ставиться до Туреччини, йому необхідно прийняти рішення, а ми зможемо йти далі своєю власною дорогою», - заявляв тодішній прем'єр-міністр Туреччини Р. Т. Ердоган, коментуючи тривалий процес розгляду питання про вступ Туреччини в ЄС. Глава турецького уряду, закликавши ЄС прийняти остаточне рішення щодо перспектив приєднання до нього Туреччини, констатував: «Давайте не будемо більше витратити на це гроші і сили. Ми не збираємося бути тягарем для ЄС, ми йдемо туди якраз для того, щоб позбавити їх від їхнього власного надмірного багажу» [219]. При цьому турецькі експерти підраховали, що тільки вступ Туреччини у Митний союз вже обійшовся турецькій економіці в сотні млрд доларів за рахунок дефіциту зовнішньої торгівлі Туреччини з країнами-членами ЄС. Такого Туреччина не знала за всю історію республіки.

Складність процесу щодо вступу Туреччини в ЄС протягом 2008-2009 рр. спричинила поворот турецької держави до традиційних цінностей. У Туреччині рушійною силою про-азійських або східних геополітичних орієнтацій став ісламський фундаменталізм східних сільських регіонів через їх економічну відсталість. Економічний розвиток західних регіонів сприймався ними як вестернізація, тобто виклик національній культурі. Саме ізоляціоністська політика Євросоюзу щодо Туреччини в комплексі з існуючими в турецькій суспільній свідомості певної недовіри до Європи детермінує сплеск ісламізму, що виражається у відродженні ідеї і політичної практики неоосманізму. Вважалося, що Туреччина має використовувати свій досвід часів Османської імперії, геополітичні переваги та перетворитися з периферійного члена НАТО на потужний центр сили. Внутрішня трансформація мала привести країну до моделі держави, що органічно поєднує ліберальний іслам і демократичні цінності. Саме тому, що в ці роки національні інтереси Туреччини превалювали над блоковими, і держава, незважаючи на членство в НАТО та стратегічне партнерство зі США, активно співпрацювала з Москвою та дистанціювалася від Вашингтону.

Нове стратегічне бачення Туреччини було розроблено А. Давутоглу у книзі під назвою «Стратегічна глибина» (2001) [162]. Професор А. Давутоглу, що був в різні часи головним радником прем'єр-міністра Р. Т. Ердогана з питань зовнішньої політики, міністром без портфелю в уряді Партії Справедливості та Розвитку формату 2002 р., а пізніше виконував обов'язки головного радника з питань зовнішньої політики міністра закордонних справ Туреччини, у «Стратегічній глибині» закликав до більш активної зовнішньої політики, яка б дозволила Туреччині повністю реалізувати потенціал великої держави; критикував євроатлантичну спрямованість державної політики часів «холодної» війни (що ґрунтувалася на аксіомі «геополітична значимість Туреччини для Заходу») за те, що вона «позбавляла» Туреччину її «стратегічної глибини» та «природної сфери впливу» (яку він вбачав в територіях колишньої Османської імперії). Крім того, Давутоглу закликав створити «нову стратегічну

теорію», яка б допомогла керівництву країни використати належним чином можливості, які несе в собі «геополітичний та гео економічний вакуум» постбіполярного світу [162]. Отже, головною метою Туреччини, на переконання Давутоглу, має бути регіональне лідерство і згодом глобальна стратегічна роль.

З цією метою зовнішня політика Турецької Республіки мала базуватися на підході «нульових проблем із сусідами», вирішенні всіх існуючих суперечок з іншими країнами, ініціативній дипломатії, переході від європейської орієнтації до тісної співпраці з різними країнами, реалізації турецького економічного потенціалу [165]. За допомогою запропонованих нових принципів Туреччина почала покращувати відносини зі своїми сусідами, а також з багатьма іншими державами, включаючи Росію [212, с. 5]. На практиці це вилилося у пропорційне погіршення відносин із традиційними союзниками – ЄС, НАТО та США.

Нова регіональна стратегія країни пояснювалася ускладненням геополітичним становищем країни. А. Давутоглу пояснював доцільність зовнішньополітичної активності так: «Ми не можемо дозволити собі довготривале напруження з нашими сусідами. Ми повинні не тільки мати хороші стосунки з нашими сусідами, але й проводити активну політику в регіонах, що нас оточують. Ми повинні бути усюди» [166]. У руслі нового зовнішньополітичного курсу «нульових» проблем та створення «поясу безпеки» спостерігалася поступова десекуритизація зовнішньої політики Туреччини – вирішення проблем за допомогою «м'якої сили», без надмірної політизації.

Прикладом трансформації в зовнішньополітичній площині став план створення «Кавказької платформи стабільності» після російсько-грузинської війни в серпні 2008 р. Платформа визначала амбітні плани Анкари стати основою для майбутнього регіонального утворення, засновником якого виступала б Туреччина. Тобто, на погляд дослідників, Туреччина після 2008 р.

перестала сприймати Росію як постійну загрозу, почуває себе більш самодостатньою і менш залежною від західної спільноти [167, с. 6].

Уведення Туреччиною нових параметрів у зовнішню політику, було продемонстровано президентом Туреччини Р. Т. Ердоганом у його промовах. Зокрема він відзначав: «Туреччина прихильна до європейської інтеграції, але не бажає виглядати безпорадним жебраком. Туреччина буде відігравати ту роль, яка відповідає її статусу країни, що знаходиться на стратегічному перехресті Сходу і Заходу і швидко розвивається» [187]. Можна згадати також його слова, сказані у Франції наприкінці вересня 2009 р.: «Туреччина має намір в майбутньому відмовитися від ідеї членства в ЄС і обрати шлях, яким йде Норвегія» [78, с. 23].

У вересні 2009 р. у Парижі була організована виставка, присвячена Османській імперії, яку відкривав президент Туреччини А. Гюль в присутності французького президента Н. Саркозі, який разом з німецьким канцлером А. Меркель були головними противниками прийому Туреччини в ЄС. У той же час, Н. Саркозі і А. Меркель вважали, що посилення Туреччини як регіонального лідера піде на користь не тільки Великому Близькому Сходу, але й ЄС [78, с. 24].

Як стверджується у наукових розробках, сучасний «неоосманізм» не демонструє ознак агресивності або підозрілої войовничості, оскільки максимум втілення «неоосманських» рис у політиці Туреччини – це закриття сухопутного кордону з Вірменією, політична підтримка боснійських мусульман, а також визнання Косова. Ці кроки можна розглядати як ординарне прагнення кожної суверенної держави законними засобами відстоювати свої інтереси, особливо коли ці наміри викликають повну підтримку з боку суспільства.

За даними соціологічних опитувань переважна більшість населення Туреччини вважає, що Європа прагне розділу країни. У грудні 2017 р. Стамбульським університетом Білгі за підтримки German Marshall Fund було проведено дослідження щодо поляризації турецького суспільства, яке серед іншого включало окрему частину під назвою «севрський синдром». Згідно з

результатами опитування, 87,6% респондентів вірять, що «європейські країни сьогодні хочуть розділити Туреччину так само, як колись поділили між собою Османську імперію». 73,2% опитуваних вважають, що «Європейський Союз вимагає від Туреччини проведення реформ, подібних до вимог, зазначених в положеннях Севрського миру» [340]. Подібна риторика зберігається і на найвищому рівні, зокрема, проводяться аналогії з подіями Першої світової війни та національно-визвольної боротьби турецького народу. Зокрема, виступаючи перед сім'ями загиблих під час спроби перевороту, Р. Т. Ердоган відзначив: «15 липня – це наше нове Чанаккале» [229], роблячи відсилку до героїчної перемоги турецьких солдат над окупаційними військами в битві при Дарданеллах у 1915 р.

Як відзначають експерти, швидкий провал політики «нульових проблем з сусідами», невирішені конфлікти з Вірменією, Кіпром та Грецією, внутрішні конфлікти та нестабільність у сусідніх країнах (Сирія, Ірак), посилення позицій шіїтського Ірану в регіоні, загроза курдського тероризму, нарощування військової присутності Росії в басейнах Чорного та Середземного морів, різке погіршення відносин зі США та ЄС після путчу 2016 р., загострення критики на адресу ЄС в цілому та глибокі дипломатичні кризи у відносинах з окремими європейськими країнами (Німеччиною, Нідерландами, Францією), нарешті, ескалація напруженості у відносинах з Ізраїлем після визнання США Єрусалиму столицею ізраїльської держави спричинило у турецькій зовнішній політиці «синдром самотнього вовка» [403].

У цих умовах запропонована в 2013 р. І. Калином, головним радником президента із зовнішньополітичних питань, концепція «дорогоцінної самотності» розглядається як спроба виправдати прорахунки у зовнішній політиці і втрату багатьох традиційних партнерів, аніж як офіційно задекларована ідея «керуватися в міжнародних відносинах цінностями і принципами» [404], навіть якщо для цього потрібно буде залишитися на самоті.

Як йдеться у різних аналітичних розвідках, характерною рисою сучасного зовнішньополітичного дискурсу Туреччини стала не тільки непослідовність

позицій окремих політичних партій, але й часто прямо протилежні за змістом заяви, зроблені представниками однієї і тієї ж політичної сили. За висловом турецького журналіста, «інколи складається враження, що президент і уряд намагаються грати в доброго і поганого поліцейського» [181], прагнучи з одного боку, завоювати голоси націоналістично та консервативно налаштованого електорату, а з іншого – зберегти відносини з Заходом. За цією логікою, президент має право на емоційні висловлювання, а уряд несе відповідальність за послідовну реалізацію зовнішньополітичного курсу держави. Відтак, президент – який за конституційними поправками 2017 р. одночасно є главою правлячої партії – традиційно виступає як сильний лідер, захищає інтереси «слабких і ображених» країн, братських тюркських і мусульманських спільнот (від кримських татар та палестинців до сирійських біженців та голодуючих дітей в Сомалі), критикує Захід за ісламофобські настрої та самоусунення від вирішення гуманітарної кризи на Близькому Сході, закликає реформувати ООН з урахуванням інтересів нових регіональних центрів сили, називає Ізраїль «державою-терористом і окупантом» [189], а німецького канцлера А. Меркель – нацисткою [372], апелюючи таким чином до свого виборця. Водночас, міністр закордонних справ та міністр у справах ЄС традиційно виступають як «конструктивні переговірники» із Заходом, які підтримують двосторонній діалог на робочому рівні навіть в моменти найбільшого загострення риторики перших осіб держави».

Варто зазначити, що після 2016 р. запорукою успіху у відносинах європейських країн з офіційною Анкарою залишається готовність підтримувати владу Туреччини в її боротьбі зі структурами Ф. Гюлена – як в самій Туреччині (з огляду на масові арешти, звільнення та порушення прав людини), так і в Європі (намагаючись знайти прийнятний компроміс між запитам турецьких партнерів та вимогами національного законодавства). При цьому вказується, що інколи лояльне ставлення до погіршення ситуації зі свободою слова, критика Євросоюзу, популізм і непослідовність у зовнішній політиці не заважає, а, навпаки, допомагає лідерам знайти спільну мову. Про це свідчив

візит тодішнього глави Форін Офіса і одного з головних агітаторів на користь Брексита Б. Джонсона, який першим зі світових лідерів відвідав Туреччину після подій 15 липня, що стало важливим чинником подальшого розвитку двосторонніх відносин. «Візит солідарності», як його найменували в турецькій пресі, був відзначений особливим символізмом і емоційністю (зокрема, почався з церемонії покладання квітів у розбомбленому холі турецького парламенту), а жителі турецького села, з якого нібито походить прадід Б. Джонсона, навіть пообіцяли «зарізати на його честь стадо овець» [133]. Критика ЄС, з якого Британія вже вийшла, а Туреччина ще не увійшла, так само як і прояв солідарності в перші місяці після спроби перевороту, посприяли зближенню Лондона з Анкарою. Уже в рамках наступного візиту Т. Мей до Туреччини було досягнуто домовленості про поглиблення співпраці у сфері ВТС та підписано контракт щодо спільного виробництва винищувачів загальною сумою у понад 100 млн фунтів стерлінгів [349].

Також однією з країн, яка засудила невдалу спробу державного перевороту 15 липня 2016 р. і висловила свою підтримку демократично обраному уряду Туреччини стала Росія. На тлі досить стриманої реакції ЄС російська підтримка стала чітким посланням для Анкари. Колишній прем'єр-міністр Швеції К. Більдт розкритикував небажання ЄС засуджувати події негайно в ніч перевороту і направляти представників ЄС в Анкару, стверджуючи, що якби президент Путін став першим лідером, який зустрівся з Ердоганом після путчу, це була би «ганьба для Європи» [129], що згодом підтверджувалося турецькими експертами.

Така ж позиція щодо ЄС була висловлена міністром закордонних справ Туреччини М. Чавушоглу у лютому 2014 р., який звинуватив Європу в розпалюванні кризи в Україні з огляду на підпорядкування регіональної політики глобальним завданням, Він сказав, що підхід європейців до України «вибери нас, або ти не один з нас» був помилковим [209]. Цю заяву неодноразово повторювали турецькі чиновники, наголошуючи, що у кризі в Україні винна не лише Росія [97, с. 383]. Так, М. Чавушоглу в своєму інтерв'ю

німецькій газеті «Die Zeit» у лютому 2015 р. досить різко заявив, що Туреччина не зобов'язана приєднуватися до санкцій ЄС проти Росії, оскільки вона є важливим торговим партнером Анкари. Він додав, що його країна не вважає за необхідне застосовувати санкції проти РФ і що Туреччина буде приймати власні рішення [379].

Слід підкреслити, що Туреччина намагалася скористатися напруженими відносинами між Росією та Заходом з приводу кризи в Україні, оскільки позитивно оцінила потенціал збільшення експорту до Росії внаслідок рішення Москви ввести ембарго на продовольчі товари із західних країн. Через тиждень після того, як Росія оголосила про заборону на західні продовольчі товари в серпні 2014 р., міністр економіки Туреччини Н. Зейбекчі назвав Росію «можливістю для Туреччини». «Ми повинні зробити цю можливість потужною, довгостроковою та постійною», - сказав він [149].

Крім того, війна на території України, зазначають фахівці, збільшила стратегічне значення Туреччини як країни-транзитера газу для Заходу, а також зробила країну більш важливою для Росії. У квітні 2014 р. міністр енергетики Туреччини висловив зацікавленість у перенаправленні через Туреччину російського трубопроводу «Південний потік», що зумовило початок переговорів щодо зниження ціни російського газу, що відправляється до Туреччини [209].

Фахівцями також відзначається, що наступний проект нового газопроводу «Турецький потік», на думку Енергетичного співтовариства ЄС, буде негативно впливати на конкуренцію в регіоні [127], підкреслюючи, що TurkStream перетворить Туреччину на стратегічний енергетичний вузол і збільшить вплив Туреччини на західні країни, багато з яких рішуче виступили проти його будівництва.

Критично розглядається ЄС ще один турецько-російський проект щодо будівництва в Туреччині АЕС «Аккую». У резолюції Європейського парламенту від 6 липня 2017 р., яка зупиняє переговори з Туреччиною про вступ до ЄС, країну закликають призупинити проект, обґрунтовуючи тим, що

«передбачувана ділянка розташована в регіоні, схильному до сильних землетрусів, і, отже, представляє серйозну загрозу не тільки для Туреччини, але і для Середземноморського регіону» [194]. Однак, на думку турецьких та російських енергетичних експертів, вищезазначені закиди є «ірраціональними» й спрямованими на шкоду безпеці енергопостачання Туреччини [373]. У відповідь президент Р. Т. Ердоган звинуватив ЄС в підтримці терористичної діяльності РПК, політиці подвійних стандартів та невиконанні своїх зобов'язань (насамперед, щодо надання безвізового режиму та фінансової допомоги для вирішення гуманітарної кризи в Сирії).

Останньою за часом, але не за значенням, проблемою у турецько-євросоюзівських відносинах стала «мігрантська криза» в Європі, щодо якої 18 березня 2016 р. було підписано угоду, що мала на меті змінити ситуацію для зменшення потоків нелегальних мігрантів до Європи. Угода передбачала повернення мігрантів якщо не до країни походження, то до Туреччини, як транзитного пункту їх подорожі, й відповідно надання державі фінансової допомоги з боку ЄС розміром у 6 млрд. євро. Перший транш Туреччина отримала відразу, але надання другого траншу затягувалося. У Туреччині вважали, що причини були суто політичними – негативна реакція ЄС на масові звільнення та арешти у країні після спроби перевороту 2016 р. (під час надзвичайного стану були заарештовані близько 50 тис осіб, понад 140 тис були звільнені з держслужби). Крім того, у квітні 2017 р. було проведено конституційний референдум, за яким Туреччина після 2019 р. мала перетворитися на президентську республіку. Європарламент відреагував на дії турецької влади, як замах на демократію у Туреччині, і 6 липня 2017 р. проголосував за резолюцію, яка закликала Єврокомісію та національні уряди ЄС призупинити переговори про вступ Туреччини до інтеграційного об'єднання [194]. Не менш принципову позицію проявили ті країни ЄС, які заборонили членам турецького уряду проводити агітацію серед турецьких громад країн ЄС на підтримку референдуму щодо внесення змін у Конституцію Туреччини. У відповідь Анкара висловилася про негайне розірвання угоди про

біженців, аргументуючи, що ЄС не дотримався своїх зобов'язань із виділення коштів щодо біженців, тому держава має право не виконувати домовленості зі свого боку [219].

Аналіз відносин Туреччини з ЄС дає підстави зробити висновок, більш складний політичний контекст переговорів про вступ, досить ясна ізоляціоністська позиція ЄС щодо Туреччини змушує країну зміцнювати і розширювати свої позиції поза Європою.

3.3. Відносини Туреччини зі США та НАТО

Важливі зміни у розвитку американо-турецьких відносин пов'язані з погіршенням взаємодії міжнародних акторів наприкінці 2002 – на початку 2003 рр., коли Сполучені Штати намагалися заручитися підтримкою Туреччини у війні проти режиму С. Хусейна та отримати дозвіл на відкриття другого, північного, фронту на її території. Проте Туреччина була не схильна розв'язувати війну із сусідньою країною, і це була і громадська думка, й офіційна позиція держави. Голосування у Великих Національних Зборах Туреччини про надання американським військовим доступу на територію країни для відкриття другого фронту у війні проти Іраку виявилось негативним [86, с. 142]. Першою причиною було те, що більшість у Національних Зборах належала Партії справедливості та розвитку, яка сформувала однопартійний уряд і вперше за багато років у сучасній історії Туреччини мала достатньо голосів для проведення необхідних правових актів через парламент. Це була консервативна партія, заснована на ісламській політичній традиції, електорат якої сповідував «загально-мусульманські» цінності та засуджував оголошення війни іншій «правовірній» країні. По-друге, Туреччина вважала, що військова кампанія в Іраку може призвести до дестабілізації ситуації на її південно-східних кордонах та створення на території Північного Іраку незалежної курдської держави у безпосередній близькості до її східних провінцій, населених турецькими курдами. До того ж, існувала реальна загроза, що

внаслідок значного притоку біженців буде змінена демографічна структура Мосула та Кіркука – важливих стратегічних пунктів, центрів нафтодобування, в яких проживали значні групи етнічних турків. Тому Туреччина неодноразово підкреслювала, що залишає за собою право на військове втручання в односторонньому порядку у випадку, якщо буде зроблена будь-яка спроба змінити етнічний склад населення чи встановити управління курдської адміністрації у вищезгаданих містах.

Крім того, позиція, тодішнього прем'єр-міністра Р. Т. Ердогана щодо можливої участі Туреччини у військових діях стосувалася наміру проводити переговори до тих пір, доки не будуть вичерпані всі мирні засоби вирішення проблеми (Туреччина організувала у Стамбулі переговори за участю міністрів закордонних справ Ірану, Єгипту, Саудівської Аравії, Йорданії та Сирії для пошуків шляхів мирного урегулювання конфлікту) [101, с. 369]. Нарешті війна 2003 р., на відміну від війни 1991 р., не була санкціонована РБ ООН, а тому вважалася турецьким керівництвом нелегітимною. За конституцією Туреччини, участь війська в іноземній операції була можливою виключно за умови наявності міжнародного мандату.

Водночас США прагнули підтримки Туреччини в операції проти С. Хусейна, обіцяючи натомість допомогу в переговорах про членство в ЄС й щодо кіпрського питання. Крім того, у липні 2002 р. заступник міністра оборони США П. Вулфовіц заявив в Анкарі, що неучасть країни звужить можливості Туреччини вплинути на повоєнний устрій Іраку. 21 грудня 2002 р. посол США в Туреччині Р. Пірсон повідомив прем'єр-міністру А. Гюлю, що США прискореними темпами ведуть підготовку до війни з Іраком, і знову поставив питання про участь Туреччини в операції й про надання баз та відкриття повітряного і морського простору, забезпечення тилової підтримки. Більшість політиків Турецької Республіки вважали, що не слід брати участь в операції проти Іраку, тоді як військові були за відкриття північного фронту за умови, що турецька армія братиме участь в бойових діях тільки при зіткненні з бойовиками РПК [179]. У підсумку США та

Туреччина не змогли домовитися щодо питань північного Іраку, боротьби з РПК і забезпечення прав туркоманів.

Можна стверджувати, що позиція Туреччини 2003 р. продемонструвала кризу в турецько-американських відносинах, витоки якої криються в розходженні національних інтересів двох країн. Водночас, відзначаючи, що за півстоліття союзницьких відносин Туреччина показала себе надійним партнером, її роль була завжди обмежена внутрішніми проблемами. За словами Зб. Бжезінського, курдська проблема «зв'язує руки, лімітує роль Туреччини і навіть робить її, одним з джерел фундаментальних дилем для регіону» [40, с. 69].

Що стосується участі США у вирішенні курдської проблеми в Туреччині, то США не підтримували створення незалежного Курдистану, плануючи війну в Іраку. Деякі турецькі політики вважали, що США таємно підтримують ідею появи незалежної держави курдів, оскільки Америці вигідно існування на Близькому Сході неарабської держави, готової співпрацювати з ними у нафтовій галузі [390, с. 104]. Курди стали саме тією групою в Іраку, на підтримку якої США могли опертися в боротьбі проти С. Хусейна. Можна підтвердити тезу, що підтримка курдів виявилася для Америки важливішою, ніж підтримка Туреччини, що спричинило виник конфлікт інтересів давніх союзників й постало питання, чи сумісні життєві інтереси країни зі стратегічними відносинами із США.

Таким чином, як йдеться у різних публікаціях, участь Туреччини у війні в тому вигляді, в якому її бачили Сполучені Штати, була неможливою, хоча контрпропозиції турецької сторони, що висувалися з середини лютого 2003 р. й надалі, були дуже чіткими, проте неприйнятними для Вашингтона. Турецький Генеральний штаб був готовий брати участь у війні, але лише в рамках спільного командування (під американським керівництвом) у Північному Іраку. Крім того, від американської сторони Туреччини прагнула гарантій того, що курдські угруповання будуть роззброєні, а сама операція буде проведена тільки

після прийняття відповідної резолюції РБ ООН, що було відхилено США [23, с. 292].

Проте після падіння режиму С. Хусейна американо-турецькі відносини активізувалися, оскільки Туреччина обрала прагматичну позицію з іракського питання, демонструючи готовність залишатися стратегічним союзником США. Зміна позиції Туреччини з іракського питання традиційно відноситься до 10 серпня 2003 р., коли було прийнято рішення про відправку турецьких військовослужбовців до Іраку. Уряд Ердогана передбачав, що через військову співпрацю з США в Північному Іраку йому вдасться розширити відносини з найпотужнішим західним союзником, реалізувалося у рішенні надати свої військові бази для армії коаліції [179].

Натомість США, незважаючи на реальні дійсні інтереси свого «стратегічного партнера», обіцяли значну фінансову допомогу Туреччині за підтримку свої дій в регіоні.. Хоча північний фронт так і не було відкрито, парламент надав американським військово-повітряним силам право прольоту над територією Туреччини та згоду на відправку військ до Північного Іраку, якщо це буде необхідно для захисту національних інтересів країни. В цій ситуації президент США Дж. Буш вважав за потрібне попередити, що в разі одностороннього рішення Туреччини самостійно ввести війська у Північний Ірак, він не виключав можливості воєнної конфронтації між США і Туреччиною, на що спікер турецького парламенту відповів: «Жодна людина, навіть якщо її ім'я Буш, не вправі розмовляти з прем'єр-міністром чи будь-якою іншою офіційною особою Туреччини в загрозовому тоні» [111, с. 182] та підкреслив, що визначення основ зовнішньої політики є виключною прерогативою турецької влади. До того ж інцидент 4 липня 2003 р., коли турецькі офіцери, що перебували в рамках спецоперації в іракському місті Сулейманія, були роззброєні та заарештовані американськими військовими за підозрою в плануванні вбивства голови місцевої влади, був розцінений в Туреччині як провокація і дав підставу стверджувати, що визначаючи

пріоритети стратегічного співробітництва, Вашингтон віддавав перевагу іракським курдам, а не своєму давньому союзнику по НАТО [192, с. 39].

Таким чином, криза поставила питання перед Туреччиною, чи є її традиційний союзник – США – надійним партнером у XXI ст. Це призвело до перегляду концепцій зовнішньої політики Турецької Республіки у бік більш прагматичного підходу до взаємодії з США.

На думку Є. Габер, це проявилось в небажанні надавати при першій вимозі свої військові бази для проведення натовських чи американських військових операцій на Близькому Сході та в районі Перської затоки, якщо це суперечить інтересам турецької держави [21, с. 127]. Аналізуючи динаміку розвитку турецько-американського альянсу після 2003 р., можна зробити висновок, що Туреччина почала проводити дійсно незалежну і самодостатню зовнішню політику, засадами якої власні національні інтереси і стратегічні наміри, а вже потім – прагнення її партнерів та союзників [21, с. 128].

Варто зауважити, що нове занепокоєння в турецьких політичних і дипломатичних колах викликав виступ 2006 р. державного секретаря К. Райс в Сенаті США, причиною якого стало вживання главою американського зовнішньополітичного відомства найменування «Курдистан» для позначення Північного Іраку, району компактного проживання іракських курдів. Анкара класифікувала це як свідчення підтримки Вашингтоном курсу на створення незалежної курдської держави на півночі Іраку. Практично одночасно з виступом К. Райс в Сенаті США один з впливових телеканалів Туреччини показав інтерв'ю з главою курдського автономного району на півночі Іраку М. Барзані, який заявив, що «курди мають право на незалежність, тому Туреччина і сусіди Іраку повинні до цього звикнути». У відповідь міністр закордонних справ Туреччини А. Гюль виступив з різким засудженням заяви лідера Північного Іраку, назвавши його «фантазером, чії фантазії можуть стати причиною великих неприємностей для представників усіх національностей, які проживають в цьому районі» [105, с. 137].

Особливо ретельно Турецька Республіка відстежувала заяви, що стосувалися зміни статусу Кіркуку, нафтової столиці Північного Іраку, адже перехід цього міста під управління курдів, вважають турецькі експерти, стало б вирішальним кроком на шляху до проголошення незалежної курдської держави, що призведе до розчленування Іраку, спалаху міжетнічних зіткнень та громадянської війни. Поряд з цим, Анкара заявляла про своє право захищати іракських туркоманів, яких силою переселяють з Кіркуку в інші райони Іраку, в результаті чого, вважають турецькі експерти, їх чисельність зменшилася з 800 тисяч у 2003 р. до 200 тисяч на час чинних подій [197].

Потепління в турецько-американських відносинах відбулося на межі 2007-2008 рр., коли тенденцію до інтенсифікації політичного діалогу між давніми союзниками продемонстрували візити в Туреччину К. Райс 2007 р. та Р. Т. Ердогана у США; у 2008 р. візити президента Туреччини А. Гюля у Вашингтон, міністра оборони США Р. Гейтса в Анкару, міністра закордонних справ Туреччини А. Бабаджана в США, загалом п'ять зустрічей на вищому рівні за вісім місяців. Якщо за часів адміністрації Дж. Буша майже все населення Туреччини було єдиним у засудженні односторонньої політики Вашингтону, то у 2008 р. вперше за багато років співпали погляди та вподобання найбільших етнічних груп турецького суспільства – турки, вірмени і курди підтримали перемогу Б. Обами на президентських виборах. Уже 5 листопада президент Туреччини А. Гюль надіслав Б. Обамі листа, де привітав його з перемогою та зазначив, що його «послання стосовно змін та надії відповідає очікуванням сьогодення» [21, с. 129].

Проте згодом знову проявились об'єктивні перепони щодо відновлення стратегічного партнерства, враховуючи, що між США та Туреччиною існує досить широке коло проблем, які можуть довгий час ігноруватися обома сторонами, проте у момент кризи довіри погіршити до відносини до критичного стану.

Йдеться, в першу чергу, про так зване «вірменське питання». Для того щоб заручитися підтримкою численної вірменської діаспори у Сполучених

Штатах, Б. Обама неодноразово давав обіцянки визнати масові вбивства вірмен у часи Першої світової війни геноцидом з боку турецької влади. Це могло би вилитися у нову кризу у відносинах Туреччини і США, та, на думку Є. Габер, могло би призвести навіть до розірвання дипломатичних відносин [21, с. 130].

Традиційною проблемою у відносинах США і Туреччини були права людини (права національних меншин, права жінок, свобода слова та віросповідання). «Республіканці завжди більше сприяють розвитку партнерства, тому що вони краще розуміють геостратегічне значення Туреччини та схильні віддавати перевагу військово-політичним аспектам співпраці, що власне і складають основу двосторонніх відносин» [23, с. 290].

Ще одною суперечливою проблемою є чорноморська політика Турецької держави, яка визначалася концепцією створення «регіональних рішень для регіональних проблем», т. зв. «внеску до іміджу Анкари як незалежного актора безпекової політики регіону, що відіграє провідну роль у регіональних процесах при мінімізації військової і часом дипломатичної присутності в регіоні Чорного моря його традиційних західних партнерів» [199, с. 44].

У 2008 р., під час південно-осетинського конфлікту, Туреччина задіяла механізми Конвенції Монтре і не пропустила через Чорноморські протоки військові кораблі Шостого флоту ВМС США, що рухався на допомогу Грузії в напрямку грузинських портів Батумі і Поті [2]. Водночас Р. Т. Ердоган, тодішній прем'єр-міністр Туреччини, запропонував ідею створення «Кавказької Платформи стабільності та співпраці» – регіональної організації, що об'єднує п'ять регіональних держав (Туреччину, Росію, Вірменію, Грузію та Азербайджан), щоб працювати над урегулюванням конфлікту. Тодішній міністр закордонних справ Туреччини А. Бабаджан пояснив, що цим країнам спершу потрібно розробити функціональний метод пошуку вирішення своїх проблем зсередини, замість того, щоб чекати на допомогу ззовні [199, с. 44].

Виходячи з прагнення Туреччини монополізувати використання Чорноморських протоків, у 2011 р. Ердоган оголосив про будівництво нового інфраструктурного проекту, відомого як Стамбульський канал, що був

визнаний як найбільший виклик правовому та практичному статус-кво в протоках, дозволяючи 160 суднам щодня обходити Босфор під час транзиту між Мармуровим та Чорним морями, хоча в дійсності Стамбульський канал був запроваджений для обходу конвенції Монтре. У січні 2018 р. прем'єр-міністр Туреччини Б. Йилдирим заявив, що Конвенція не поширюватиметься на Стамбульський канал, оскільки він є штучним водним шляхом, а тому турецька влада може в односторонньому порядку обмежувати або регулювати рух через нього. Це залежить від того, як розуміються Турецькі протоки: як єдине ціле чи як три окремі водні шляхи – Дарданелли, Мармур та Босфор [304]. У попередньому тлумаченні Конвенція могла застосовуватися до каналу, враховуючи, що він з'єднує частину протоки з відкритими водами Чорного моря. Водночас у останньому прочитанні канал буде вважатися абсолютно новою і чіткою цілісністю, до якої Конвенція не застосовується [96]. У будь-якому випадку, на думку фахівців, канал представляє серйозну загрозу духу Конвенції. З одного боку, Туреччина послідовно висуває тезу про те, що подальше використання Босфору є небезпечним для природного середовища, мільйонів мешканців, які мешкають на його берегах, і сотень суден, які щодня транзитуються, а тому одностороннє обмеження морського руху через Босфор може бути виправдане тим, що судна повинні проходити безпечнішим шляхом каналу. З іншого боку, Туреччина могла б порушити баланс сил у Чорноморському регіоні, дозволивши судам пройти канал, через який було заборонено проходити згідно з Конвенцією [304]. Будь-який сценарій може суперечити політиці США щодо досягнення максимально можливої свободи транзиту та судноплавства, а також спроможності НАТО підтримувати членів та партнерів у Чорноморському регіоні [295].

Натомість уряд Туреччини висуває аргументи щодо того, що «...постійно зростаюча кількість нафтових танкерів та інших небезпечних вантажних суден», що проходять через протоки, загрожує Стамбулу. Турецькі аналітики пропонують просувати регіональну модель власності над протоками під егідою організації Чорноморського економічного співробітництва, до складу якого

входять Туреччина та Російська Федерація, а також Албанія, Вірменія, Азербайджан, Болгарія, Грузія, Греція, Молдова, Румунія, Сербія та Україна [304].

Однак така модель, як зазначають аналітики, може сприяти повторному тлумаченню Конвенції Монтре, послаблюючи обмеження для суден прибережних держав Чорного моря, але зберігаючи або навіть посилюючи обмеження для суден з неприбережних держав. Такі обмеження, підкреслюють фахівці, можна було б обійти Сполучені Штати шляхом повторного позначення суден. Зокрема після анексії Криму представники США запропонували посилити присутність НАТО в Чорному морі, дозволивши кораблям ВМС США вивішувати болгарські або румунські прапори, що, швидше за все, може лише посилити напруженість між Сполученими Штатами та Туреччиною, а також ще більше підірве порядок, заснований на сталих правилах [245].

Ще однією проблемою є різниця у менталітеті двох народів, оскільки характерною рисою турецької політичної культури вважається схильність до містицизму, конспірології та змов. Найбільшого поширення ідея міжнародної змови проти Туреччини актуалізувалася за часів Першої світової війни, підписання вкрай не вигідного для Османської імперії Севрського договору та окупації більшості територій сучасної Туреччини супротивниками, західними державами. «З того часу «севрський синдром» – страх бути зрадженими своїми союзниками та розділеними в результаті змови внутрішніх та зовнішніх ворогів – не тільки залишається визначальною рисою національного характеру, але й часто обумовлює вибір зовнішньополітичної стратегії та політики безпеки офіційної Анкари. На погляд турецьких науковців, ця глибока історична травма та підсвідома недовіра до Заходу збереглася в колективній пам'яті турецького народу. Сьогодні вона проявляється в постійному підсвідомому очікуванні формування «антитурецьких коаліцій», при чому часто за участі формальних союзників та стратегічних партнерів Туреччини – США, Німеччини, ЄС, до недавнього часу Ізраїлю та ін.» [23, с. 291]. Саме крізь цю призму в Анкарі досі сприймається ембарго, накладене США на поставку зброї до Туреччини під час

Кіпрської кризи 1974 р.; співпраця Вашингтона з сирійськими курдами в контексті боротьби з ІДІЛ; демонстрації на підтримку турецьких курдів, що регулярно проходять в європейських столицях; домовленості Ізраїлю та Кіпру щодо співпраці в енергетичній сфері навколо родовища Левіафан; діяльність вірменського лобі в американському Конгресі тощо [23, с. 290].

Спроба «державного перевороту» 15 липня 2016 р. створила сприятливий ґрунт для ще більшого розквіту конспірологічних теорій. ЗМІ повідомляли, що в ніч перевороту Сполучені Штати намагалися повалити конституційний лад в країні, скоївши замах на президента Р. Т. Ердогана, а тодішній мер столиці М. Гьокчек закликав жителів міста виходити на пікетування посольства США в Анкарі. За «Нью-Йорк Таймс», найгірше те, що «ці конспіративні теорії не є видумкою кількох маргіналів на задвірках турецького суспільства. Туреччина може бути глибоко поляризованою країною, але всі турки з різних сегментів – ісламісти, секуляристи, ліберали, націоналісти – сходяться в одному: в тому, що до спроби перевороту в Туреччині так чи інакше були причетні Сполучені Штати: безпосередньо брали участь у його організації, або принаймні опосередковано – через сам факт того, що головний підозрюваний і лідер усіх турецьких конспірологічних теорій, мусульманський проповідник Ф. Гюлен проживає на території США» [104]. Згідно з опитуванням, проведеним одним із проурядових турецьких видань в Твіттері (що виключає можливість участі в анкетуванні найбільш консервативного або неосвіченого населення та людей старшого віку), 69% респондентів вірили, що заколотники отримували підтримку від ЦРУ, а 20% вважали відповідальним за організацію путчу Білий Дім [104].

На сучасному етапі можливість екстрадиції Гюлена до Туреччини і звільнення співробітників американських дипломатичних місій і громадян США, затриманих або ув'язнених у Туреччині в рамках боротьби з ФЕТО, залишаються ключовими проблемами в двосторонніх відносинах, вирішення яких є малоімовірним у короткостроковій перспективі.

За оцінками експертів, наразі в Туреччині відзначається безпрецедентний сплеск націоналізму та антиамериканізму – на рівні вищому, ніж після війни в Іраку 2003 р. Згідно з дослідженням Університету Кадір Хас у липні 2017 р. 66,5% турецьких громадян вважали США «головною загрозою безпеки для країни» [306]. У серпні того ж року Pew Research Center відзначав, що це число сягнуло позначки у 72%. Водночас, тільки 18% громадян ТР мали позитивне ставлення до США і 23% - до НАТО, членом якого Туреччина є з 1952 р. [391]. Після рішення Білого Дому надати озброєння сирійським курдам, понад 80% турків відзначили, що США є «основним спонсором тероризму в регіоні» [215].

«Курдське питання» є іншою вразливою проблемою американо-турецького союзу. Невизначеність майбутнього іракських курдів викликає серйозне занепокоєння в Анкарі стосовно рівня безпеки на південно-східних кордонах країни [240, с. 29]. Для Туреччини неприйнятно створення незалежної курдської держави, збройні сили Туреччини завжди готові здійснити будь-які заходи для захисту національних інтересів країни.

Співпраця Вашингтону з сирійськими угрупованнями ПДС-НЗ, яких Пентагон розглядає як найбільш ефективну наземну силу в боротьбі з ІД, відновила побоювання Туреччини щодо створення незалежного Курдистану [252, с. 70]. Погляди США і Турецької Республіки щодо ПДС-НЗ змінилися на протилежні за кілька років.

Коли у 2012 р. Партія демократичного союзу вперше заявила про себе, ТР намагалася налагодити з нею відносини. Тоді турецька влада своїм головним досягненням вважала щойно розпочатий курдський мирний процес; в Іраку вона працювала з регіональною курдською владою на півночі, в Сирії – з ПДС-НЗ [167, с. 7]. У Вашингтоні, навпаки, в 2013-2014 рр. із занепокоєнням слідкували за діалогом ПДС та ТР [326].

Згортання курдського мирного процесу у Туреччині влітку 2015 р., відмова ПДС працювати з поміркованою сирійською опозицією, негласний «пакт про ненапад» з військами Асада, а пізніше – Росії та Ірану, – все це зробило подальшу співпрацю між Анкарою та ПДС неможливою. З іншого боку,

посилення загрози ІД та виникнення нових радикальних ісламістських рухів у Сирії змусило Вашингтон звернутися до сирійських курдів [319]. Не дивно, що на знак протесту проти політики США у Сирії вулицю в Анкарі, на якій знаходиться американське посольство, було перейменовано на дорогу «Оливкова гілка» – за назвою операції турецьких збройних сил у Сирії [270], а згідно з опитуваннями громадської думки, головну загрозу Туреччині становлять ФЕТО, курдський тероризм та стратегічний партнер по НАТО – Сполучені Штати.

Отже, розбіжності у стратегічних пріоритетах Анкари та Вашингтона щодо ролі курдських сил у Сирії стали головною проблемою сучасних двосторонніх відносин. США довгий час сприймали курдів як природних союзників проти Ісламської Держави, що викликало протести в Туреччині [171, с. 8]. Е. Картер, міністр оборони США у 2015-2017 рр., заявив, що курди є найбільш мотивованою силою в боротьбі проти ІДІЛ [319], що стало очевидним під час курдської оборони Кобані від натиску сил ІДІЛ. Рішення США 2014 р. про підготовку та озброєння курдських угруповань у Сирії створило, за висловом А. Слоат, тодішньої заступниці помічника держсекретаря США у справах Південної Європи та Східного Середземномор'я, «бомбу уповільненої дії» й спричинило «стратегічні протиріччя» США та Туреччини [330].

Серед передбачуваних наслідків було відчуження Анкари від Вашингтона та зближення з Москвою, що зумовило нові проблеми у відносинах Турецької Республіки зі США. Крім того, 17 грудня 2019 р. Конгрес США прийняв «Закон про національні оборонні санкції 2020 року», який накладає санкції на компанії, які беруть участь у будівництві проектів газопроводів TurkStream і «Північний потік-2» [264].

До проблем відносин між США і Туреччиною відносять і угоду 2017 р. про закупівлю для потреб турецької держави російської зенітної системи протиракетної оборони С-400 [336, с. 42]. Туреччина, яка є членом НАТО, обґрунтувала своє рішення придбати російський ракетний комплекс С-400 тим, що роками безуспішно намагалася придбати американський ракетний комплекс

Patriot. Насправді Держдепартамент США пропонував продати Туреччині ракетну систему Patriot двічі, в 2013 та 2017 рр., але Анкара відмовилася купувати її без передачі технології ракетної системи [336, с. 42].

США були занепокоєні тим, що коли система С-400 запрацює на турецькій території, Росія зможе збирати найважливіші розвідувальні дані про передові можливості американських бойових літаків F-35, якщо обидві системи будуть активно працювати близько одна до одної. США заперечували проти придбання Туреччиною як російської ракетної системи С-400, так і американських F-35, а також заявили про рішучість запровадити санкції проти Анкари [259].

Багато аналітиків називають основною причиною придбання Туреччиною ракет С-400 прагнення Анкари зробити Туреччину більш автономною та набути більшої переговорної сили у НАТО [259]. Більше того, С-400 розглядаються як корисний інструмент захисту президента Ердогана від можливої внутрішньої атаки, а антизахідна позиція забезпечує внутрішню підтримку Ердогана і відволікає виборців від економічного спаду, відчутному в Туреччині [259].

Але Мехмет Єгін з Німецького інституту міжнародних відносин та питань безпеки вважає, що придбання С-400 не дасть Туреччині того, чого вона очікує, і призведе до подвійної залежності, що характеризується вразливістю від Росії та зростаючою потребою в гарантіях з боку НАТО. Використання цієї системи, зазначає фахівець, може бути відкритим для впливу виробника зброї, відтак існує ймовірність того, що Росія зможе маніпулювати системою озброєнь у супереч намірам Туреччини [259, с. 30].

Незважаючи на всі суперечності угоди про постачання систем С-400 з РФ до Туреччини та тиск з боку Вашингтона, перша партія ракет С-400 прибула в країну в липні 2019 р., у трирічну річницю невдалого перевороту. Дата не була випадковістю, і висвітлення у ЗМІ ще більше посилює її символіку. Президент Ердоган проголосив покупку «найважливішою угодою у нашій історії» [315].

Натомість адміністрація Д. Трампа заявила про вилучення Анкари з програми спільного ударного винищувача F-35, за якою Туреччина була

призначена для виробництва різноманітних деталей F-35, оскільки «F-35 не може співіснувати з російською платформою збору розвідувальних даних, що буде використана для ознайомлення з розширеними можливостями американського озброєння» [93]. Республіканські і демократичні лідери Комітету із закордонних справ Сенату США назвали турецькі дії «тривожним сигналом» і заявили, що «приймавши доставку С-400 від Росії, президент Ердоган обрав небезпечне партнерство з Путіним за рахунок безпеки Туреччини, економічного процвітання та цілісності альянсу НАТО» [93].

Наслідки вилучення з програми F-35 можуть бути достатньо відчутними для Туреччини, оскільки вона втратила можливість не тільки модернізувати свій застарілий корпус винищувачів, але й заробити мільярди доларів від участі у програмі F-35 Joint Strike Fighter [335, с. 2].

Але з огляду на географічне розташування Туреччини в нестабільному регіоні та її регіональні амбіції, очевидно, що для Туреччини більш важливо стати самостійною і послідовно дотримуватися своїх національних інтересів, а не вибирати між Заходом і Росією [335]. Викликало питання й щодо майбутнього Туреччини в Альянсі, проте її вихід із НАТО не розглядається, адже турецька безпека залежить саме від Альянсу. За словами Мехмета Єгіна, членство в НАТО також пом'якшує загрозу домінування Росії для Туреччини.

Як член Альянсу Анкара використовує можливості НАТО, які стримують будь-яку державу щодо участі у повномасштабній військовій кампанії проти Туреччини. Крім того, Туреччина не прагне відмовлятися від ядерної парасольки НАТО, беручи до уваги те, що деякі її сусіди мають (Росія) або прагнуть придбати (Іран) ядерну зброю [259, с. 30].

Отже, беручи до уваги прагматичний характер зовнішньої політики Анкари, малоймовірно, що позиція Туреччини є постійною й зсув від союзу із Заходом до стратегічного союзу з Росією є довготривалою тенденцією, оскільки історично Туреччина сприймала Росію як найбільше джерело загроз для своєї безпеки.

3.4. Російський чинник у зовнішній політиці турецької держави

На початку XXI ст. турецько-російські відносини переходили від ворожості та суперництва до співпраці, особливо в секторах енергетики, торгівлі та туризму, й поступово Росія стала одним з найважливіших торгових партнерів Туреччини [110, с. 27], зокрема через новий прагматичний підхід у зовнішній політиці турецької держави. Новий уряд, сформований (ПСР) у 2002 р., почав здійснювати багатовимірну зовнішню політику, що значно відрізнялася від традиційної прозахідної стратегії Туреччини [273].

Деякі фахівці зауважують, що свого часу В. Путін, обраний президентом Росії в 2000 р., також проголосив прагматизм та економічну ефективність першочерговими пріоритетами країни. До речі, візит Путіна до Туреччини 6 грудня 2004 р. став першим візитом на вищому рівні в історії турецько-російських відносин [110, с. 65]. Згодом у 2010 р. відбувся візит президента Росії Д. Медведєва до Туреччини, під час якого було створено Раду з питань співробітництва. Водночас країни домовилися про спрощення візових процедур, розвиток туризму, транспорту, нафтопроводу Самсун-Джейхан та атомної електростанції «Аккую» в Мерсіні [110, с. 33].

Енергетична проблема стала однією з найважливіших для Туреччини завдяки зростаючій економіці у 2000-х рр. Збільшення внутрішнього споживання енергії Туреччиною призвело до одночасного збільшення значення російського газу, оскільки саме Росія є основним постачальником енергоресурсів до Туреччини: більше 50%. Трубопровід «Блакитний потік», що проходить через Чорне море, експлуатується з грудня 2002 р. та забезпечує близько 16% експорту російського газу до Європи. Він закріпив значення Росії для Туреччини [244] й викликав критику за збільшення енергетичної залежності від РФ. Після рішення ЄС зупинити будівництво газопроводу «Південний потік», який повинен був поставляти газ на європейський ринок в обхід України, президент Путін на прес-конференції в Анкарі 1 грудня 2014 р. оголосив про початок будівництва проекту «Турецький потік», новий

газопровід, який проходитиме через Туреччину. Попередня угода щодо будівництва «Турецького потоку» була підписана 7 травня 2015 р. [82].

Якщо розглянути торговельні відносини, то на початку 2000-х рр. обсяг торгівлі двох країн становив близько 3-4 млрд. доларів. До 2009 р. вона зросла до 40 млрд. дол., але ця кількість поступово знизилася до 24 млрд. дол. до 2015 р. [110, с. 66]. Водночас Росія вважається другим найбільшим торговим партнером Туреччини після Німеччини, зважаючи, що 65% російського експорту до Туреччини становлять нафта та природний газ. Продукція, що імпортується Росією з Туреччини, складається з текстилю, заліза та сталі, фруктів та овочів, продукції автомобілебудування та машинного обладнання. Враховуючи попит у Туреччині саме на природний газ, існує серйозний дисбаланс у торгівлі на користь Росії [237, с.107].

Можна стверджувати, що туристичний сектор також набуває все більшого значення для російсько-турецьких економічних відносин, враховуючи, що у 2014 р. до Туреччини прибуло близько чотирьох з половиною мільйонів російських туристів, що поставило РФ на друге місце після Німеччини за загальною кількістю туристів, які подорожують до країни [237, с. 25].

Водночас відокремлення економічного порядку денного від політичного допомогло Москві та Анкарі досягти значних результатів у економічному секторі [344, с. 53-54]. Проте економізація зовнішньої політики не замінює традиційний підхід Туреччини до міжнародних відносин, для якої пріоритетом є принцип «безпека-на-першому-місці». На думку С. Телбота, економічний підхід вважається просто іншим способом досягнення тієї ж традиційної стратегічної мети – покращення безпеки [344, с. 55].

Активізація економічної співпраці зумовила підписання у травні 2017 р. спільної декларації Туреччини та РФ про скасування всіх торгових обмежень між двома країнами, відтак після зняття санкцій обсяг двосторонньої торгівлі почав стрімко зростати, зокрема у 2017 р. він становив 22,3 млрд. дол., після того як в 2016 р. впав до 16,9 млрд., а в 2018 р. він склав 25,7 млрд. дол.

Зазначимо, що Туреччина у 2018 р. стала п'ятим найбільшим торговим партнером Росії [378], проте у 2019 р. зростання знову сповільнилося, і обсяг торгівлі досяг 26,3 млрд. дол., хоча обидві країни неодноразово заявляли про бажання збільшити обсяг двосторонньої торгівлі до 100 млрд. дол. протягом наступних кількох років [368]. Відносини в туристичному секторі також швидко відновилися, і в 2019 р. Туреччину відвідали понад 7 мільйонів російських туристів, що дало підстави РФ посісти перше місце в цьому рейтингу [378].

Але, доводять майже всі фахівці, найважливішою сферою російсько-турецьких економічних зв'язків залишається енергетичний сектор, адже станом на 2017 р. Туреччина стала другим за величиною замовником «Газпрому» після Німеччини. Росія отримує близько 15 млрд. дол. щороку від експорту енергії до Туреччини, що більше, ніж щорічний дохід Росії від продажу зброї [247, с. 16]. Крім того Туреччина визнається не тільки важливим ринком для Росії, але й вирішальною транзитною країною. Йдеться про проект «Турецький потік», який був зупинений після кризи в турецько-російських відносинах і який став для РФ «все більш привабливим через зростання вартості транспортування газу через Україну» [347].

Під час Всесвітнього енергетичного конгресу, який відбувся у Стамбулі в жовтні 2016 р., Росія та Туреччина підписали міжурядову угоду щодо проекту «Турецький потік», відповідно до якої через турецьку територію мали бути побудовані два трубопроводи потужністю 15,75 млрд. кубометрів газу на рік. За одним трубопроводом газ буде постачатися на турецький ринок, другий - буде орієнтований на європейський [247, с. 15]. Ердоган заявив, що цей проект стане життєво важливим для країни, а Путін зазначив, що сторони домовились про зниження ціни на газ для Туреччини [242, с. 68]. 8 січня 2020 р. відбулася урочиста церемонія відкриття «Турецького потоку», в якій взяли участь президенти В. Путін, Т. Р. Ердоган, президент Сербії А. Вучич та прем'єр-міністр Болгарії Б. Борисов.

Експерти наголошують, що проект «Турецький потік» слід розглядати як прагнення Кремля «з геополітичною метою позбавити Україну її статусу транзитної країни». Той факт, що Росія звернулася до Туреччини після скасування «Південного потоку», свідчить про зростаюче геополітичне значення Туреччини для Росії, а намагання Москви «обійти Україну зміцнило позиції Туреччини в енергетичних відносинах» [247, с. 16]. Деякі аналітики підкреслюють, що Москва не лише використовує TurkStream для економічної ізоляції України, а й для підриву європейської енергетичної безпеки.

Ще однією стратегічною сферою турецько-російських економічних відносин вважається ядерна енергетика. Так, 2010 р. Москва та Анкара підписали міжурядову угоду, за якою Росія отримала право на будівництво та експлуатацію атомної електростанції на території «Аккую» в Туреччині. Через кризу у листопаді 2015 р. Кремль призупинив цей проект, проте після примирення під час першої зустрічі Путіна та Ердогана було вирішено визначити проект стратегічною інвестицією. Отримання цього статусу означає, що проект матиме деякі переваги, такі як звільнення від сплати податків, призначення земельної ділянки та підтримка позики [286, с. 131].

Міністр енергетики та природних ресурсів Туреччини Б. Албайрак 3 лютого 2017 р. підкреслював, що «АЕС запрацює до 2023 року» [373]. Ця атомна електростанція складатиметься з чотирьох реакторів, кожен потужністю 1,2 ГВт [242, с. 69]. За угодою Туреччина купуватиме електроенергію, вироблену АЕС протягом 15 років, а також отримуватиме 20% прибутку [237, с. 116-117]. Після завершення проекту «Аккую» вартість російських прямих іноземних інвестицій в Туреччині збільшиться на 20 млрд. дол. Таким чином, АЕС «Аккую» поглибить асиметричну залежність з точки зору двосторонніх інвестицій, а турецькі інвестиції в Росію не зможуть зрівнятися з російськими інвестиціями в Туреччину [247, с. 20-21].

Швидкість відновлення енергетичних проектів TurkStream та «Аккую» свідчить про те, що Москва зацікавлена в енергетичній співпраці з Анкарою. Росія прагне посилити російсько-турецьке стратегічне співробітництво, щоб

забезпечити політичну підтримку Туреччини, пом'якшити негативні наслідки західних санкцій та посилити свій вплив на Близькому Сході. Крім того, оскільки проекти TurkStream та «Аккую» поглиблюють енергетичну залежність Туреччини від Росії, вони також можуть бути використані як інструмент тиску Кремля на Анкару.

Порівняно з економічною сферою, стан політичних відносин між Туреччиною та Росією протягом 2000-х – 2010-х рр. залишався складнішим. З одного боку, відхилення Туреччиною прохання США про розміщення своїх сил у Туреччині для вторгнення в Ірак позитивно вплинуло на турецько-російські відносини [110, с. 29]. І Анкара, і Москва були незадоволені доктриною Буша та двома її основними стовпами – превентивною війною та принципами сприяння демократії [344, с. 52]. З іншого боку, Туреччина є членом НАТО, і її тісні відносини з Азербайджаном та Грузією на Кавказі стали причиною занепокоєння Росії. У свою чергу, тісні зв'язки РФ із Вірменією та Іраном, і той факт, що Росія розв'язала війну проти Грузії, що значна військова і матеріально-технічна допомога Вірменії на противагу Азербайджану виявилися негативними чинниками двосторонніх відносин [110, с. 112].

Слід також зазначити, що Чорне море також залишається точкою зіткнення двох регіональних лідерів. Анексія Криму Росією, посилена мілітаризація Чорного моря, що активізувалася з 2014 р., занепокоїла Туреччину, і у травні 2016 р. президент Ердоган засудив те, що Російська Федерація вважає Чорне море «російським озером». У відповідь російська сторона заявила, що Російській Федерації потрібно лише повідомити Туреччину про транзит своїх військових суден через Турецьку протоку і що обмеження на кількість та вид суден, що проходять, застосовуються лише до нечорноморських держав [245].

Водночас деякі російські аналітики попереджали, що добудова Стамбульського каналу може супроводжуватися денонсацією з боку Туреччини Конвенції Монтре. А згідно з положеннями Конвенції, денонсація будь-якого з підписантів призведе до проведення конференції з метою внесення змін до

чинної Конвенції або цілком нової угоди про використання Турецьких протоків. Щоб така конференція була дійсною, Конвенція закликає до участі 3/4 «Високих Договірних Сторін», що є приморськими державами, іншими словами, п'ять із шести країн: Україну, Румунію, Болгарію, Грузію, Росію та Туреччину [206, с. 365].

Тоді можна уявити, що денонсація Туреччиною Конвенції Монтре могла б супроводжуватися конференцією з підготовки проекту нової угоди, яка б відбулася у повному обсязі без участі Туреччини. Але навряд чи Туреччина охоче дотримуватиметься будь-якої нової угоди, складеної без її участі, особливо коли, з точки зору турецької влади, Стамбульський канал і денонсація Конвенції Монтре нададуть Туреччині повний контроль над доступом між Егейським морем і Чорним морем. Отже, попри обережну політику Туреччини щодо РФ після 2014 р., Туреччина не відмовилася від спроби використати ситуацію й трансформувати старі геополітичні угоди, як Конвенція Монтре, які наразі унеможливають досягнення більш незалежного стану на міжнародній арені.

У дослідженнях зазначається, що намагання монополізації Туреччиною Чорноморських протоків й обмеження проходу через протоки, в односторонньому порядку поширюючи на них дію свого внутрішнього законодавства, свідчить про зміни до правового режиму Чорноморських протоків, що був встановлений Конвенцією Монтре. Виступаючи проти посилення і милітаризації РФ в Чорноморському регіоні, Туреччина вводить нові обмеження, спрямовані на послаблення давнього чорноморського конкурента. Однак, варто зазначити, що правовий режим Чорноморських протоків, що витікає із положень Конвенції Монтре 1936 р., не відповідає сучасним потребам держав-користувачів. Підвищений рівень завантаженості та забрудненості Чорноморських протоків, нестабільної геополітичної ситуації, що склалася в Чорному морі, змусив Туреччину як державу, що володіє берегами цих протоків, прийняти національні законодавчі акти з метою вирішення питань її власної безпеки. Ці акти суперечать положенням

Конвенції, адже вони по-новому регламентують судноплавство у протоках, суттєво обмежуючи його.

Протягом кількох століть міжнародно-правове регулювання торкалося лише режиму судноплавства в Чорноморських протоках. Розвиток нових видів морської діяльності, поява нових центрів сили не зменшили значення Чорноморських протоків, а навпаки, значно збільшили його. Саме тому питання режиму протоків потребує перегляду і, саме, на міжнародному рівні, між державами Чорноморського басейну та іншими зацікавленими країнами [282]. Це означає, що Конвенція Монтре про протоки 1936 р. має бути переглянута або доповнена новими положеннями, що зможуть охопити проблеми, що потребують регіонального й міжнародного врегулювання.

Але найбільш очевидною асиметрією у відносинах Турецької Республіки та РФ стала війна у Сирії. Після падіння режиму Каддафі в Лівії, Сирія залишається останньою опорою російського впливу на Близькому Сході. Колишній Радянський Союз вступив у союз із Сирією ще в 1960-х рр. на тлі холодної війни; у 1971 р. країни підписали військовий пакт, а Радянський Союз створив військово-морську базу в портовому місті Тартус. Вона залишається єдиною російською військово-морською базою в Середземноморському регіоні, що й визначає значення Сирії для Росії. До 2000-х рр. Росія пробачила три чверті боргу Сирії; на момент початку сирійського повстання Росія мала тут 20 млрд дол у торгівлі та інвестиціях [211].

РФ також продовжувала направляти військових радників до Сирії для допомоги у навчанні сирійських військових офіцерів [237, с. 92-94]. Москва рішуче підтримувала президента Асада з початку повстання в Сирії [281, с. 103], надала зброю та повну політичну підтримку його режиму. Росія разом з Китаєм наклала вето або погрожувала накласти вето на кожну резолюцію Ради Безпеки ООН щодо Сирії. Зміна керівництва в Сирії означала б для Росії не лише втрату надійного союзника, але й можливу заміну ісламістським урядом, який міг би діяти проти російських інтересів [296, с. 220-221]. Проте Путін був більш амбітним, ніж просто бажав запобігти поразці Асада та усунути загрозу

ісламізму. Поведінка Росії з 2011 р. демонструє стійкий спротив світовому порядку, який очолюють США. Мета Путіна полягала в тому, щоб Росія була визнана світовою супердержавою нарівні з США, а не підпорядкованою, як це було в 1990-х і 2000-х рр. [296, с. 218]. Таким чином, російська та турецька політики щодо громадянської війни в Сирії були діаметрально протилежними, що призвело до відкритого протистояння між ними, яке мало не зруйнувало відносини, ретельно вибудовані у попереднє десятиліття.

Піком конфронтації стало збиття російського СУ-24 турецькими ВПС, що поставило країни перед можливістю гострої кризи й нестійких відносин. 24 листопада 2015 р. російський бомбардувальник СУ-24 порушив повітряний простір Туреччини під час вибухів у районі туркменських сіл поблизу сирійсько-турецького кордону. Два турецькі винищувачі F-16 попереджали літак десять разів за п'ять хвилин. Але російський бомбардувальник ігнорував ці попередження, і в результаті турецькі винищувачі його збили [193, с. 88].

Анкара заявила, що російський літак було виправдано збито, оскільки згідно з радіолокаційними даними, він потрапив у повітряний простір Туреччини. Спочатку Москва заперечувала наявність випадків порушення, але пізніше заявила, що хоча сімнадцяти секундне порушення турецького повітряного простору мало місце, Анкара могла це проігнорувати. Пізніше президент Ердоган зробив заяву, що якби турецька влада знала, що реактивний літак є російським, вони не наказали б його збивати, що свідчить про зміну попередньої позиції Туреччини [286, с. 124].

Натомість Путін назвав цей інцидент «ударом ножа в спину, здійсненим співучасниками терористів» і стверджував, що турки захищають терористів Ісламської Держави від російських нападів [308]. Міністерство оборони Росії звинуватило Ердогана та його родину у вигодах від незаконної контрабанди нафти з території Сирії та Іраку, що перебуває під контролем ісламістів [322], а Туреччина, в свою чергу, попередила Росію не ризикувати безпекою [367].

Слід підкреслити, що ескалація відносин РФ і Туреччини призвела до негайного підписання указу президента РФ про введення економічних санкцій

проти Туреччини, в першу чергу спрямованого на експорт турецьких продуктів харчування, внаслідок чого економічна діяльність турецьких фірм та громадян у Росії або зупинилася, або була різко знижена. Санкції значно зменшили турецько-російський обсяг торгівлі, який до кінця 2015 р. знизився на 24 млрд. дол. [193]. За перші шість місяців 2016 р. обсяг торгівлі зменшився ще до 8,5 млрд. дол., зареєструвавши майже 60-відсоткове зменшення експорту Туреччини до Росії [237, с. 107].

Москва також призупинила встановлені механізми між двома країнами, такі як «Турецько-російська рада співробітництва» [286, с. 125]. Крім того було підписано розпорядження про припинення продажу турів до Туреччини та уведено заборону на чартерні рейси між двома країнами, також в односторонньому порядку було скасовано безвізовий режим. Кількість російських туристів до Туреччини за рік скоротилася на 83%. На додаток всі угоди між двома країнами про освіту та культуру були призупинені [281, с. 103].

Економічні санкції Росії показали, що Туреччина була більш вразливою до зміни правил економічного обміну. По-перше, турецьким експортерам було важче знайти альтернативний ринок, який міг би замінити Росію. По-друге, було складно замінити російських туристів. Нарешті, було майже неможливо обійтися без імпорту природного газу з Росії, який становить майже 55% імпорту природного газу Туреччини [247, с. 13-14]. І хоча серйозних збоїв не відбулося, «Газпром» скасував знижку ціни на природний газ, яку він надав турецьким приватним компаніям [286, с. 127].

Розпад багатовимірних зв'язків з Росією призвів до згубних наслідків для добробуту політичних прихильників Ердогана, які закликали його шукати шляхи відновлення відносин. Розчарована втратою позицій сирійською опозицією та побоюючись розширення можливостей сирійських курдів, Туреччина вирішила розпочати процес нормалізації менш ніж за рік після того, як Анкара збила російський літак. Відставка уряду А. Давутоглу відкрила шлях до примирення. У травні 2016 р. новим прем'єр-міністром став Б. Йилдирим,

президент правлячої ПСР. Ердоган та Йилдирим направили Путіну та Медведєву святкове побажання з нагоди Дня Росії 12 червня 2016 р., але це не мало бажаного впливу на Кремль [286, с. 127].

Нормалізація відносин між Росією та Туреччиною розпочалася лише після того, як 27 червня 2016 р. Ердоган направив Путіну лист, в якому висловив глибокі співчуття родині російського пілота, який загинув, і підкреслив, що Туреччина «готова вжити будь-яку ініціативу, яка могла б зменшити біль та тяжкість заподіяної шкоди». Що стосується збиття російського військового літака, президент Ердоган сказав: «Ми шкодуємо про цей інцидент» [17]. Якщо у листопаді 2015 р. тодішній прем'єр-міністр Туреччини А. Давутоглу та президент Р. Т. Ердоган відкрито взяли на себе відповідальність за збиття російського СУ-24, то тепер провину було покладено на двох турецьких пілотів: їх позначили як послідовників Ф. Гюлена. Подібним чином через рік, коли в Анкарі було вбито російського посла в Туреччині, турки вкотре звинуватили Гюлена [122].

Ердоган і Путін вперше після семимісячної перерви зустрілись у Санкт-Петербурзі в серпні 2016 р. та висловили бажання повернути двосторонні відносини на їхній докризовий рівень. Путін наказав своєму уряду розпочати процес скасування санкцій проти Туреччини, лідери також домовились відновити безвізовий режим [281, с. 105]. Діалог щодо Сирії також швидко активізувався; в результаті нормалізації відносин з Росією Анкара мала можливість поділитися своїми проблемами з Москвою. Перший саміт Путіна та Ердогана відкрив шлях для втручання турецьких військових у Сирію. Хоча Росія висловила своє занепокоєння операцією «Щит Євфрату», яка була проведена без участі режиму Асада або схвалення ООН, вона не вжила жодних заходів для її запобігання [281, с. 106].

2016 рік став переломним як для внутрішньої, так і для зовнішньої політики Туреччини. Черга терактів РПК разом зі спробою державного перевороту серйозно трансформували розрахунки Туреччини. Анкара розцінила розширення можливостей сирійських курдських угруповань як

безпосередню загрозу безпеці. Тому після 2016 р. падіння режиму Асада стало другорядним питанням для Туреччини, а основною метою – боротьба з курдськими силами [252]. Водночас її традиційний союзник – Сполучені Штати – співпрацював з ПДС-НЗ, що змусило Анкару дійти висновку, що її зрадили і може знадобитися російська допомога. За допомогою російських спецназівців та найманців режим Асада почав швидко відновлювати контроль над територією, яку він раніше втратив опозиційним силам. Туреччині довелося наблизитися до Росії, щоб усунути загрозу курдських сил і отримати дозвіл на проведення проти них наземних операцій. Це вписується у рамки стратегії, відомої як *bandwagoning*, що означає йти за загрозовою силою, а не проти неї [171, с. 8].

Зрештою слід брати до уваги й той чинник, що спільною рисою Туреччини та Росії є надмірна концентрація виконавчої влади в руках їхніх президентів та подібний вотчинний характер режимів у цих країнах. Недемократичний характер режимів в Анкарі та Москві, наголошується в експертній аналітиці, сприяє розвитку турецько-російських відносин на особистому рівні. Під час післякризового перезавантаження, розбіжності між Туреччиною та Росією, як правило, вирішуються президентами, однак особиста якість відносин робить їх неміцними, оскільки між країнами все ще мало інституційних зв'язків для підтримки партнерства.

Натомість ідеологічна основа турецько-російського зближення вважається досить скромною. Вчені переважно розглядають євразійство як ідеологію, яка, ймовірно, може наблизити Туреччину та Росію одна до одної. Але між російським та турецьким розумінням євразійства є багато відмінностей. Російське євразійство – це всеосяжна доктрина, що спирається на інтелектуальні та історичні передумови, і основною її метою є обґрунтування ролі Росії як окремої цивілізації та полюса тяжіння для значної частини європейських та азіатських країн. Турецьке євразійство є більш еkleктичним і має різні течії, в деяких з них підкреслюється ставлення до Росії як до природного суперника Туреччини [132]. Тільки одна з цих течій, що пов'язана з

партією Ватан, закликає до більш тісної співпраці з Росією. Найбільшою схожістю у російському та турецькому євразійстві є так риза, як ворожість до Заходу. Сьогодні вони обидві зображують «американський імперіалізм» та західні ліберальні цінності як загрозу для своїх країн. Однак недостатність позитивного порядку денного для розвитку турецько-російських відносин суттєво обмежує цей вплив. Як стверджував А. Унвер, всі останні століття Туреччина потерпала, коли Росія зростала [388].

Тож зростаючу ідеологічну спорідненість між Росією та Туреччиною не слід залишати без уваги, але водночас її не слід розуміти як справді стратегічний зсув. Туреччина все ще є членом НАТО, яка сприймається у Росії у якості головного геополітичного конкурента. Слід також зазначити, що геополітичні прагнення двох країн значною мірою несумісні і що співпраця сьогодні не обов'язково означає співпрацю на перспективу. Отже, на сьогодні найбільш справедливим та водночас оригінальним є визначення Дж. Делеєм відносин турків та росіян як «дружорогів» (frenemies) [159].

Таким чином, можна зробити висновки, що логіка відокремлення економічних та політико-дипломатичних відносин стала центральною для турецько-російської співпраці ХХІ ст. Саме відокремлення економічного порядку денного від політичного дозволило партнерству поширитися на стратегічні сектори економіки, такі як енергетичний сектор, де співпраця раніше була обмеженою. Криза з будівництвом «потоків» показала, що в турецько-російських відносинах Туреччина є більш залежною стороною з різних причин, найбільш вагомою з яких є структурна різниця економіки двох країн, що надає Росії преференції, які можуть бути використані як важіль під час політичних криз та розбіжностей щодо стратегічних питань.

Висновки до Розділу 3

Умовно можна говорити про певну ієрархію зовнішніх чинників, які впливали протягом досліджуваного періоду на політику Туреччини. На перше

місце поступово висунулась Росія, що засвідчує участь турецької держави у регіональних конфліктах. Сирійська криза виявилася значно більшим викликом для турецької зовнішньої політики, аніж анексія Криму. Саме Сирія стала місцем зіткнення життєво важливих інтересів Туреччини та Росії, Туреччини та США, у певній мірі Туреччини та ЄС. Неможливо було ігнорувати той факт, що вони мають суперечливі погляди та інтереси щодо стабілізації регіону. Росія та Туреччина підтримували різні сторони з самого початку сирійської кризи, але ескалація відбулася лише в 2015 р., що актуалізувало комплекс незахищеності Туреччини. Російська військова присутність у безпосередній близькості від турецьких кордонів свідчила про імперські задуми Росії і змусила Туреччину протистояти цій загрозі. Постійне порушення Росією повітряного простору Туреччини восени 2015 р. розглядалося Анкарою як демонстрація агресивних намірів Росії і призвело до збиття Туреччиною російського винищувача Су-24. Криза зі збиттям російського Су-24 засвідчила той факт, що Анкара уже набагато більше залежить від Москви в питаннях безпеки, ніж очікувала. Росія зарекомендувала себе як потужна держава в Сирії і як найбільше джерело загроз для зовнішньої політики й внутрішнього консенсусу в Туреччині. Отже, зважаючи на економічні інтереси Турецької Республіки та непрості політичні відносини з РФ, вбачається очевидним, що залежність Туреччини від Росії поступово зросла до ступеня, коли це увійшло у протиріччя з національними інтересами країни. Тільки у 2020 р. з'явилися перші ознаки того, що Анкара буде переглядати свою стратегію щодо найбільшого сусіда й партнера-суперника. На другому місці залишається чинник США та НАТО, які неможливо розділити, адже НАТО залишається найбільш дієвим інструментом політики США в усіх регіонах, до яких залучена Туреччина. На останньому місці опиняється ЄС, який попри довгий процес перемовин із Туреччиною щодо її приєднання до організації, наразі втратив важелі впливу на країну, яка майже готова відмовитись від раніше бажаного членства. Натомість на перший план у відносинах міжнародних акторів висувуються права людини у Туреччині, емігрантська криза, непорозуміння з приводу так званої

«української кризи» та санкцій Заходу проти РФ, тобто проблеми, які не вдасться вирішити найближчими роками.

ВИСНОВКИ

1. Школа глобалістів - трансформістів (Е. Гідденс, У. Бек, Д. Розенау) пропонує погляд на глобалізацію як на головний чинник змін в економічній, соціальній, політичній, ідеологічній та всіх інших сферах суспільно-політичного життя людства. Вона була обрана як теоретична основа для поданого дослідження, тому що декларує «перехід до глобальності», тобто до взаємопов'язаної світової системи, в якій взаємозалежні мережі і потоки долають традиційні кордони. Контроль, що здійснюється на глобальних рівнях, значно залежить від участі та співпраці акторів у спільнотах на локальному рівні. Держави можуть проводити міжнародні конференції та домовлятися, але реалізація та успіх таких домовленостей загалом залежить від людей та організацій на національному та локальному рівнях. Цей підхід якнайкраще підходить для дослідження зовнішньої політики Турецької Республіки, де взаємовплив внутрішніх та зовнішніх чинників відіграє головну роль у трансформації країни.

За трансформістами, традиційний розподіл на центр і периферію, північ і південь, перший і третій світ наразі вважається не геополітичним, а соціальним. Глобалізація трансформує традиційні моделі включення і виключення між країнами, формує нову ієрархію, яка вже не пов'язана з географічною територією, а проникає в усі співтовариства і регіони світу (Р. Робертсон, Дж. Томлінсон, Д. Гелд) і є для них одним із основних прикладів глокалізації, гібридизації і детериторізації.

Теоретична база дисертаційної роботи базується насамперед на ідеях Дж. Розенау, викладених у монографії «Уздюж внутрішньо-зовнішнього кордону: досліджуючи владу в турбулентному світі», впливовій на Заході. Але в Україні зазначена наукова праця є особливо важливою у контексті теми дослідження взаємовпливу внутрішніх та зовнішніх чинників у турецькій політиці і потребує уваги політологів-практиків. По-перше, Дж. Розенау увів у науковий обіг поняття умовного «внутрішньо-зовнішнього кордону», який у

наш час став «пористим», тобто звичні географічні, соціальні, культурні, економічні чи політичні кордони стали взаємо-проникними. Цей «кордон» розширився настільки, що багато внутрішніх подій набувають міжнародного характеру. Науковець насамперед ставив важливе питання щодо того, коли, як і під егідою чого міжнародні спільноти повинні втручатись у міжнародні конфлікти. По-друге, Дж. Розенау запропонував модель турбулентності, що має властивість фокусуватись одночасно на внутрішніх та міжнародних вимірах сучасних політичних процесів. Така модель висвітлює наслідки виборів для країн, в яких вони проводяться, навіть якщо вона концентрується на них, як на прикладах глобальних динамік. По-третє, Дж. Розенау вважає, що потреба національних держав полягає у зосередженні на внутрішній політиці, тоді як регіональні держави, зокрема Туреччина, концентруються на світовій економіці. Актори, змушені потребою збільшити свій вплив як у внутрішньому політичному середовищі, так і на міжнародному рівні, звертаючись за підтримкою через «кордон», часто формують коаліції, які потім встановлюють нові правила для об'єднання ресурсів та досягнення своїх цілей. Все це може слугувати виявленню особливостей зовнішньої політики Турецької Республіки.

2. Дослідження зовнішньої політики Туреччини було б неможливим без критичного аналізу базових праць, насамперед А. Давутоглу, який у 2001 р. опублікував наукову працю «Стратегічна глибина. Міжнародне становище Туреччини». У ній була викладена стратегія перетворення країни у світову державу через зниження залежності від Заходу і західних організацій за рахунок встановлення системи балансів – вибудовування відносин із ключовими країнами за межами Заходу і вихід на домінуючі позиції на «пост-османському» просторі. У 2008 р. дослідник ініціював нову концепцію зовнішньої політики Туреччини «Нуль проблем з сусідами», в якій серед п'яти принципів виокремив принцип «нуль проблем із сусідами», що розглядається як ідея створення поясу миру і стабільності навколо Туреччини і має забезпечувати безпеку як самої Туреччини, так і сусідніх держав за допомогою дипломатичного врегулювання протиріч. Чотири інші принципи стосуються

балансу між свободою і безпекою, багатовекторності зовнішньої політики, превентивної мирної дипломатії й активної участі у міжнародних організаціях. А. Давутоглу підкреслював, що конфлікти на Близькому Сході, Південному Кавказі та Балканах мають для Туреччини і внутрішньополітичну складову, враховуючи багатонаціональний склад турецького суспільства, хоча водночас закликав владу Туреччини не сприймати зовнішньополітичні конфлікти як загрозу для безпеки країни. У підсумку, дана концепція мала сприяти вирішенню конфліктів із сусідніми державами, а історично сформовані стереотипи мали б зникнути. Проте подальша практика зовнішньої і внутрішньої діяльності турецької держави не підтвердила ці теорії.

Аналіз регіональних процесів, до яких найбільше була залучена Туреччина, засвідчив, що дослідження представників турецької політології виявились не настільки перспективними, як американських фахівців, які всебічно і глибоко охарактеризували всі аспекти зовнішньої політики Турецької Республіки. Разом з тим, американські дослідники, як й більшість представників інших наукових шкіл, аналізували або зовнішньополітичні сюжети, ігноруючи суспільно-ідеологічні чинники, або зосереджувалися виключно на внутрішньополітичному дискурсі, не поширюючи аналізу впливу цього дискурсу на дії держави поза її межами. Отже, була виявлена нагальна потреба саме у дослідженні взаємовпливу внутрішніх та зовнішніх чинників політики Турецької Республіки.

3. У формуванні та реалізації зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки особливу роль відіграють політико-ідеологічний, релігійний та курдський чинники. По-перше, в ХХІ ст. відбувається посилення впливу ідейно-політичного чинника у світовій політиці. За правління Партії справедливості і розвитку на чолі з чинним президентом Турецької Республіки Р. Т. Ердоганом країна почала поступовий перехід від кемалізму, що містить в собі світськість, прозахідні демократичні цінності і поступовий відхід від османської спадщини, до більш консервативного внутрішньо - і зовнішньополітичного курсу, що характеризується посиленням ісламістських і

націоналістичних настроїв, а також переходом до політики «неоосманізму» та «неопантюркізму». Повернення у державний політичний дискурс позицій про необхідність «звеличення» країни на міжнародній арені вплинуло на ведення зовнішньої політики Туреччини як щодо держав регіону, так і у глобальному вимірі. Республіка не тільки почала шлях становлення в якості автономного суб'єкта міжнародних відносин у взаємодії з ключовими світовими державами, але й стала поширювати власні цінності й ідеї серед населення як Близького Сходу, так і серед держав, які становлять для Туреччини національний інтерес, впливаючи на них на різних рівнях і залучаючи в свою сферу впливу як з політичних й економічних, так і з гуманітарних позицій.

По-друге, роль ісламу як елемента, що формує зовнішню політику за правління Партії справедливості і розвитку, та вплив внутрішніх змін на розробку зовнішньої політики не вважаються ключовими, оскільки взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики певним чином обмежена інституціонально. Зовнішня політика Туреччини здебільшого базується на стратегічних цілях та економічних інтересах, тому реалістичні та прагматичні мотивації переважають ідеологічні чинники. Релігійний чинник, безумовно, впливав на формування зовнішньої політики держави, але не став її домінуючою складовою. Розгляд ісламу як основного прискорювача зовнішньої політики Партії справедливості і розвитку можна вважати надмірним спрощенням зовнішньої політики Анкари, що також призведе до помилкового бачення відносин Туреччини із Заходом, Ізраїлем, Росією та мусульманським світом. Можна стверджувати, що релігійний чинник використовується правлячою партією для прикриття прагматичного підходу до формування реальної зовнішньої політики.

По-третє, курдський чинник безпосередньо впливає на формування зовнішньополітичного курсу Туреччини і в значному обсязі. Загалом, курдське питання є суттю пошуків Туреччиною внутрішньої безпеки, крім того воно конфліктує як з доктриною пантюркізму, так і з доктриною неоосманізму. При цьому, з одного боку, оскільки витрати на постійний конфлікт досить високі, стримуючи економічне зростання і розбиваючи десятки тисяч життів, стимули

до деескалації є достатньо потужними. З другого боку, забезпечення прагнень курдів щодо створення незалежної курдської держави є для Туреччини неприйнятним. Антикурдська політика Анкари стала головною причиною втягування Турецької Республіки у сирійську війну, а також опосередковано вплинула на роль держави в усіх інших регіональних конфліктах, а також на відносини Туреччини з міжнародними акторами. Фактично курдський чинник є одним з найсуттєвіших компонентів формування зовнішньої політики турецької держави.

4. Турецька Республіка ще з початку 1990-х рр. опинилася у ворожому оточенні й протягом досліджуваного періоду не змогла вирішити проблему виходу на інший політичний і безпековий рівень міжнародної і регіональної взаємодії. На західному напрямку вона зіткнулася з проблемами в Середземному (Кіпр) й Егейському морях (протистояння з Грецією щодо демілітаризації прилеглих островів). Балкани через свою конфліктогенність унеможливлювали створення для Туреччини взаємовигідних багатосторонніх відносин в європейському регіоні. На східному напрямку Туреччина опинилася перед вирішенням курдської проблеми та поширенням радикального ісламського фундаменталізму з боку Ірану та Іраку. Відносини з РФ, Вірменією та Болгарією були ускладнені низкою проблем, пов'язаних з історичною пам'яттю. Відтак у Туреччини майже не залишалось геополітичних союзників. У цій ситуації найбільший вплив на регіональні проблеми здійснювали зовнішні, поза-регіональні сили, втягнуті в кіпрський конфлікт (США, НАТО, Росія, ООН і Євросоюз), сирійську війну (дві міжнародні коаліції з понад 20 держав), окупацію Криму (РФ, Україна, ЄС, НАТО, США). Кожен із міжнародних акторів намагався залучити Туреччину на свій бік, і влада країни більшою мірою скористалась ситуацією, щоб запропонувати себе у ролі держави (game changer), що змінює курс світової політики. Для самої Туреччини було важливим досягти прогресу в таких напрямках, як енергетичне, курдське, біженців (переважно із Сирії) питання, реалізувати себе як лідера

тюркського світу, що вимагає від Туреччини захисту всіх тюрків, втягнутих у конфлікти.

5. Туреччина протягом 2002-2008 рр. продовжувала традиційну політику, пріоритетом якої була євроінтеграція. Створення «Кавказької платформи стабільності» вперше продемонструвало плани держави стати засновником нового регіонального утворення з центром в Анкарі. Після 2008 р. Туреччина перестає сприймати Росію як постійну загрозу, вважаючи себе, за словами турецького дослідника, більш самодостатнім міжнародним актором, менш залежним від ЄС та США як традиційних союзників. Турецькі лідери навіть оголошували час від часу про намір відмовитися від ідеї членства в ЄС і обрати більш нейтральні відносини з Європою. Після 2014 р. Анкара заявила, що Туреччина не зобов'язана приєднуватися до санкцій ЄС проти Росії й буде приймати рішення у власних національних інтересах. Міграційна криза ще більше погіршила відносини країни з ЄС, а уповільнення переговорів про вступ та більш очевидна ізоляціоністська позиція ЄС щодо Туреччини змусила державу зміцнювати і розширювати свої позиції поза Європою.

Позиція Туреччини щодо іракської проблеми 2003 р. продемонструвала істотну кризу в турецько-американських відносинах, витoki якої полягають в розходженні національних інтересів двох країн. За півстоліття союзницьких відносин Туреччина показала себе надійним партнером, але її роль завжди була обмежена внутрішніми проблемами. Такою вважається для Туреччини курдська проблема, що робить її джерелом нових регіональних протиріч. США не прагнули до створення незалежного Курдистану, плануючи війну в Іраку, але можливість його становлення на відміну від Туреччини політично сприймалася Америкою. Не враховуючи реальні інтереси свого «стратегічного партнера» та не розуміючи настрої в суспільстві і в правлячих колах турецької держави, Сполучені Штати застосували свою традиційну політику «батога і пряника». Таким чином, чергова «криза довіри» в американо-турецьких відносинах змусила Туреччину відповісти для себе на питання, чи є США дійсно надійним партнером або ж

загрозою для національної безпеки в умовах нового світового порядку. Тому не дивно, що це призвело до перегляду існуючих концепцій зовнішньої політики на користь більш реалістичного та прагматичного підходу щодо відносин зі Сполученими Штатами. На межі 2007-2008 рр. у турецько-американських відносинах відбувся поворот до потепління, але невдовзі проявились об'єктивні перепони щодо відновлення стратегічного партнерства. Наразі снує широке коло проблем, які можуть довго ігноруватися обома сторонами, проте у момент кризи довіри вийти на перший план і погіршити й без того хиткі відносини до критичного стану (так зване «вірменське питання» щодо визнання масових вбивств вірмен у часи Першої світової війни геноцидом з боку турецької влади; курдське питання; закупівля російського ракетного комплексу С-400; проблема прав людини, проблема Чорноморських протоків). Спроба «державного перевороту» 15 липня 2016 р. створила сприятливий ґрунт для погіршення відносин Туреччини та США, поширення конспірологічних теорій про роль Сполучених Штатів у намаганнях повалити конституційний лад в країні через замах на президента Р. Т. Ердогана, що викликало в Туреччині безпрецедентний сплеск націоналізму та антиамериканізму на вищому рівні, ніж після війни в Іраку. Туреччина бачить найбільшу загрозу своїй безпеці в консолідації позицій сирійських і курдських сил. Анкара вважає, що вони пов'язані з Робочою партією Курдистану. Підтримка з боку США прокурдської Партії демократичної спільноти, а також небажання екстрадувати Ф. Гюлена, якого Туреччина звинувачує у підготовці спроби державного перевороту 2016 р., створили дистанцію між двома традиційними союзниками по НАТО.

Відносини між Туреччиною та Росією можуть характеризуватися як «дружба-ворожнеча». З одного боку, поділ економічних та політичних сфер діяльності став центральним для турецько-російських відносин. Відмежування економічної співпраці від політичних питань дозволило партнерству поширитися на стратегічні сектори економіки, зокрема на енергетичний сектор. Водночас санкції Заходу проти Росії та бажання Туреччини стати провідною світовою економікою роблять їх партнерство взаємовигідним. Але політика

розмежування стратегічних інтересів та тісне економічне співробітництво не усувають політичної напруги та протиріч у відносинах між країнами. Важливі геополітичні кризи, особливо війна в Сирії, визначають контекст турецько-російських відносин. Сирія стала місцем зіткнення життєво важливих інтересів Росії та Туреччини, і ця криза засвідчила той факт, що регіональні та глобальні цілі цих двох держав здебільшого є несумісними. Росія виявила себе потужним актором в сирійському конфлікті, а Туреччина недостатньо сильною, щоб самостійно протистояти Росії, тому Туреччині після їх примирення в 2016 р. все більше доводиться йти на великі поступки, щоб захиститися від основних загрози своїй безпеці. Таким чином, відносини між Туреччиною та Росією не можна охарактеризувати як відносини між двома рівноправними партнерами, а скоріше як відносини між сильнішими та слабшими сторонами. Сирійська криза є постійним джерелом напруженості у їх відносинах, хоча обидві країни намагаються їх пом'якшити. Росія вміло використовує занепокоєність Туреччини курдською проблемою і постійно витягує з Анкари важливі поступки, що чітко вказує на слабкість позиції турецької держави.

6. Сирійська криза виявилася значно більшим викликом для турецької зовнішньої політики, аніж анексія Криму. Кримськотатарська проблема не зачіпає життєвих інтересів Туреччини, отже, вона не виходить на пріоритетні місця у політичному порядку денному країни. Натомість Сирія стала місцем зіткнення життєво важливих інтересів Турецької Республіки та РФ, Туреччини і США, й певною мірою Туреччини і ЄС, які мають суперечливі погляди та інтереси щодо стабілізації регіону. Росія та Туреччина підтримували різні сторони з самого початку сирійської кризи, але ескалація відбулася лише в 2015 р., що актуалізувало комплекс незахищеності Туреччини. Російська військова діяльність у безпосередній близькості від турецьких кордонів відображала імперські задуми Росії та змусила Туреччину протистояти цій загрози. Постійне порушення Росією повітряного простору Туреччини восени 2015 р. розглядалося Анкарою як демонстрація агресивних намірів Росії і призвело до збиття Туреччиною російського винищувача Су-24. Криза зі Су-24

засвідчила, що Анкара набагато більше залежить від Москви в питаннях безпеки, ніж очікувала. Росія зарекомендувала себе не лише як потужна держава в Сирії, але й як найбільше джерело загроз для зовнішньої політики й внутрішнього консенсусу в Туреччині. Водночас невиконання США та НАТО вирішення питань безпеки Туреччини та врахування її національних інтересів у регіоні Близького Сходу змушує Анкару до більш тісної співпраці з Росією. Отже, відносини Туреччини та Росії мають значний вплив на зростання регіональної нестабільності.

7. Розглядаючи можливі сценарії розвитку відносин Туреччини із зовнішнім світом, спираючись при цьому на її внутрішньополітичні пріоритети, можна відзначити, що суть цих пошуків полягає у розбудові відносин Туреччини з Російською Федерацією. Саме Росія знаходиться наразі у центрі всіх проблем та можливостей Турецької Республіки і є тим зовнішнім чинником, який найбільше впливає на турецьку державу. Нормалізація турецько-російських відносин є ознакою нездатності Туреччини покрити економічні та політичні витрати протистояння з РФ. Це демонструє наявну асиметрію турецько-російських відносин та залежність Туреччини від Росії як у питаннях безпеки, так і в економіці. Необхідно враховувати, що Росія відіграє значну роль у поширенні авторитаризму у світі. Стабільність та висока підтримка авторитарних режимів як в Туреччині, так і в Росії становлять загрозу демократії у регіональному та глобальному вимірах і можуть призвести до поширення авторитарних практик на інші країни. Крім того, нинішнє турецько-російське партнерство не передбачає стратегічного союзу. Співпраця в економічній сфері значно випереджає політичну та безпекову співпрацю, а економіка не здатна утвердити союз, якщо країни не поділяють однакових поглядів на безпеку і їх політичні інтереси є різними. Події 2020 р. довели що, Росія не може бути таким надійним партнером Туреччині, як були для неї США та НАТО. Окрім економічних вигод, недемократичний характер режимів в обох країнах та спільна євразійська ідеологія антизахідництва є єдиною реальною основою співпраці, водночас стратегічні союзи базуються лише на спільних

політичних та безпекових інтересах. Туреччина та Росія мають тривалий досвід воєн та конфліктів, їхні інтереси стикаються у багатьох сферах, і обидва актори прагнуть до регіонального лідерства. Короткі періоди їх співпраці завжди закінчувались новим витком ескалації, що свідчить про неможливість стратегічного довгострокового союзу між Анкарою та Москвою.

Хоча придбання Туреччиною російського ракетно-зенітного комплексу С-400 викликало питання щодо союзу Туреччини з Організацією Північноатлантичного договору, розрив її відносин з трансатлантичним Альянсом і з США не розглядається. Туреччина залишатиметься членом НАТО й надалі використовуватиме членство в організації як потужний важіль для побудови відносин з Москвою. США й надалі буде стратегічним партнером Туреччини, а ступінь довіри залежатиме від того, чи здатне нове американське керівництво сприймати Туреччину як рівноправного партнера, чи намагатиметься, як раніше, нав'язувати свої пріоритети турецькій державі.

Охолодження відносин Туреччини з ЄС на тлі проблем турецької держави із США можна вважати кричущою реальністю, що принесе обом сторонам збитки в усіх сферах суспільно-політичного життя, оскільки ЄС основою відносин визнає свою нормативну силу й змушує Туреччину до захисту власних пріоритетів. Повернення до інтенсивного діалогу між ними можливе лише за умови зміни керівництва та приходу до влади у Туреччині ліберальних сил, що розглядається як малоімовірний сценарій.

8. Аналіз трансформації зовнішньополітичного курсу Туреччини в рамках ключових геополітичних процесів ХХІ ст. з урахуванням посилення ролі регіональних акторів у прийнятті ключових геополітичних рішень, визначення тактик і механізмів їх впливу на світове політичне середовище є необхідним для прогнозування подальшої трансформації міжнародної системи і вибудовування зовнішньополітичної стратегії України щодо Турецької Республіки. Беручи до уваги налагодження політичного діалогу між двома країнами, вбачається необхідним окреслення основних ідей і цінностей, які поширюються керівництвом Туреччини, для їх вивчення та подальшої

нейтралізації. Також важливим аспектом дослідження є спроба визначити, які з вищезгаданих чинників є більш впливовими для формування зовнішньої політики Анкари та прогнозування дій Туреччини у дво- та багатосторонніх відносинах. Для України сучасний стан турецько-російських відносин має в основному негативний вимір. Хоча Туреччина заявляє, що підтримує територіальну цілісність України і не визнає анексію Криму, вона відмовилася за прикладом західних країн уводити санкції проти Росії. Більш того, Анкара скористалася українською кризою та домовилася про будівництво TurkStream, що підриває позицію України як транзитної держави. Туреччина вдається до риторики підтримки України здебільшого у періоди, коли турецько-російські відносини переживають кризу, тому вона лише використовує українське питання як важіль дій проти Росії і цим ставить під сумнів надійність Туреччини як партнера для України.

Саме тому зазначені ідейні складові потребують всебічного аналізу і проведення грамотної зі стратегічної точки зору відповідної політики світової спільноти і тих країн, чий національні інтереси зачіпають геополітичні амбіції Туреччини, у тому числі й України. З урахуванням взаємозалежності здебільшого держав в сучасних умовах виникнення подібного роду впливових з погляду ідеологічного наповнення акторів міжнародних відносин стане не тільки початком нового перерозподілу балансу сил у світовій системі, а й буде означати певну загрозу для існування інших ідейно-ціннісних та культурних орієнтирів. Водночас ХХІ ст. характеризується потребою більшої частини світової спільноти в нових орієнтирах – політичних, етичних, суспільних тощо. Жодна держава або спільнота, а тому і сама система не може існувати без набору ціннісних установок, ідеологем, хоч і не таких глобальних, що передують створенню сучасної системи міжнародних відносин, проте таких ідеологем, які могли б формувати світосприйняття і світоусвідомлення країн, в першу чергу, щодо самих себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 1 березня 2014 року Голова Верховної Ради України Олександр Турчинов зустрівся з Міністром закордонних справ Турецької Республіки Ахметом Давутоглу. Посольство України в Турецькій Республіці. (2014). Доступ 18 грудня 2020 р. <https://turkey.mfa.gov.ua/news/18578-on-march-1-2014-chairman-of-the-verkhovna-rada-of-ukraine-oleksandr-turchynov-met-with-minister-of-foreign-affairs-of-turkey-ahmet-davutolu>
2. Айдин Тутку, Ф. (2017). Чорноморська безпека. Чорноморська політика Туреччини: Балансування чи «Російська рулетка»? Доступ 18 грудня 2020 р. https://www.academia.edu/33867064/Turkeys_Black_Sea_Policy
3. Алієв, М. М. (2009). Зовнішня політика Туреччини наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Доступ 18 грудня 2020 р. <http://vmv.kytmu.edu.ua/series/vmv/vipusk9/06.pdf>
4. Багінський, В. В., О. А. Соломій. (2007). Євразійство та неєвразійство як вторинні ідеології. Наукові записки 69 (2007): 5-11. Доступ 18 грудня 2020 р. https://nz.ukma.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=221&Itemid=31.
5. Балабанов, К. В., М. В. Трофименко (2013). Сучасний глобалізаційний дискурс. Проблемы и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках черноморского экономического сотрудничества: 27-31.
6. Бауман, З. (2008). Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
7. Бебик, В. (2006). Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика. К.: Університет «Україна».
8. Бек, У. (2001). Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. М.: Прогресс-Традиция.
9. Белоусова, Н. Б. (2016). Концептуальні підходи до визначення природи й сутності «сили» в зовнішній політиці держави. Регіональні стратегії США і

Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір, 81-105. К.: Центр вільної преси.

10. Бельська, Т. В. (2013). Глобалізація як фактор трансформації владно-суспільних відносин. Публічне управління: теорія та практика 1: 72-78.
11. Білорус, О. Г., Ю. М. Мацейко. (2005). Глобальні перспективи і сталий розвиток. К.: МАУП.
12. Білорус, О. Г., Д. Г. Лук'яненко, О. М. Гончаренко, Ю. М. Мацейко, В. А. Зленко. (1998). Глобальні трансформації і стратегії розвитку. К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин.
13. Бірюкова, А. М. (2018). Глобалізація як феномен розвитку сучасного суспільства. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції 1:2: 10-13.
14. Бредихин, О. (2003). Кипрський конфлікт в системі міжнародних відносин. Мировая экономика и международные отношения 4: 54-62.
15. Бредихин, О. (2004). Кипрський конфлікт: спроба «відкладеного врегулювання»? Мировая экономика и международные отношения 10 : 58-63.
16. Валлерстайн, І. (2002). Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика, 49-67. Луганськ: Альма матер – Знання.
17. Владимиром Путиным получено послание Президента Турции Реджепа Тайипа Эрдогана. (2016). Доступ 18 грудня 2020 р. <http://kremlin.ru/events/president/news/52282>.
18. Военная доктрина Российской Федерации. (2010). Доступ 18 грудня 2020 р. http://news.kremlin.ru/ref_notes/461
19. Волович, О., М. Воротнюк, Є. Габер. (2011). Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності. Одеса: Фенікс.
20. Воротнюк, М. О. (2010). Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями. Доступ 18 грудня 2020 р. <https://www.academia.edu/749397/>
21. Габер, Є. В. (2008). Американсько-турецький альянс на сучасному етапі: стратегічні партнери чи стратегічні суперники? Дослідження світової політики 43: 127-140.

22. Габер, Є. В. (2009). Нова зовнішньополітична стратегія Туреччини: локальний, регіональний та глобальний виміри. Вісник ОНУ 14:13: 648 – 654.
23. Габер, Є. В. (2010). Турецько-американські відносини на Близькому Сході: проблеми розроблення єдиної політики в регіоні. Політологічний вісник КНУ ім. Тараса Шевченка 48: 288 – 297.
24. Габер, Є. В. (2011). Політика Турції на Кавказі: регіон упущених можливостей. Чорноморська безпека 2:20: 24 – 34.
25. Габер, Є. В. (2011). Політика Туреччини в Чорноморському регіоні: двостороннє співробітництво чи регіональна інтеграція? Вісник ОНУ 16:10: 876 – 885.
26. Габер, Є. В. (2011). Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності. Доступ 18 грудня 2020 р. https://www.academia.edu/1053712/Turkey_in_the_Modern_World_Searching_for_a_New_Identity
27. Габер, Є. (2018). Зовнішня політика Туреччини в еру пост-правди. Міжнародні відносини та зовнішня політика в еру “пост-правди”, 230-262. К.: Вадекс.
28. Габер, Є. В. (2019). Зовнішня політика Туреччини. Доступ 18 грудня 2020 р. <http://glasweb.com/yevgeniya-gaber/>
29. Гальчинський, А. С. (2006). Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: Методологічні аспекти. К.: Либідь.
30. Гелд, Д., Е. Мак-Грю. (2004). Глобалізація/антиглобалізація. – К.: К.І.С.
31. Гелд, Д., Е. Мак-Грю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон. (2003). Глобальні трансформації: Політика, економіка, культура. К.: Фенікс.
32. Герст, П., Г. Томпсон. (2002). Сумніви в глобалізації. К.: К.І.С.
33. Глобалізація і безпека розвитку, ред. О. Г. Білорус. (2001). К.: КНЕУ.
34. Дзюндзюк, В. Б. (2011). Зміна ролі держави в умовах глобалізації. Теорія та історія державного управління 2. Доступ 18 грудня 2020 р. <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-2/doc/1/01.pdf>

35. Доклад Генерального секретаря ООН Кофи Аннана о работе Организации на 54 Сессии Генеральной Ассамблеи. (2000). Доступ 18 грудня 2020 р. <http://www.un.org/russian/document/gadocs/54sess/ch4-2.htm/>
36. Ердоган вперше прийняв делегацію РФ разом із «депутатами» від Криму. (2019). Українська правда. Доступ 18 грудня 2020 р. <https://www.pravda.com.ua/news/2019/10/13/7228944/>
37. Захарченко, А. (2011). Еволюція американської стратегії щодо розв'язання проблем безпеки Близького Сходу за часів адміністрації Б. Обама: проблеми і здобутки. Доступ 18 грудня 2020 р. <http://od.niss.gov.ua/articles/469/>
38. Зиганшина, Г. М. (2004). Турция и ЕС: социально-правовые и политические аспекты интеграции. Доступ 18 грудня 2020 р. <http://book.iimes.su/?p=3072>
39. Иванов, В. Ф. (2013). Массовая коммуникация. К.: Академия Украинской Прессы, Центр Свободной Прессы.
40. Ірхін, О. (2005). США, Туреччина і проект «Великого Турану»: політичні прагнення та реальність. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского 18:1: 66 - 73.
41. Качан, К. Є. (2010). Сутність ісламського радикалізму. Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. Драгоманова 24:37: 12-21.
42. Кияниця, Л. Л. (2015). США та «Арабська весна»: між прагматизмом та ідеалізмом. Доступ 18 грудня 2020 р. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/31090>
43. Кіянка, І. (2018). Популізм як виклик публічному управлінню: історичний аспект. Науковий вісник 21: 57-63.
44. Коваль, І.М. (2008). Сучасні західні дослідження міжнародного конфлікту. Вісник ОНУ 13:3: 171-177.
45. Концепция внешней политики Российской Федерации, 1 декабря 2016 г., (2016). Доступ 18 грудня 2020 р. http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248

46. Коппель, О. А., З. Кісільова. (2009). Новий міжнародний порядок: структурні характеристики та особливості формування. Актуальні проблеми міжнародних відносин 87:2: 11-17.
47. Корсунский, С. В. (2017). О стратегиях и стратегических партнерах. Сегодня. Доступ 18 грудня 2020 р. <https://www.segodnya.ua/opinion/korsunskicolumn/strategiya-putina-konflikty-s-partnerami-i-proval-v-otnosheniyah-s-ukrainoy-1027304.html>
48. Корсунський, С. В. (2011). Українсько-турецькі відносини: минуле, сьогодення, завтра. Зовнішня політика і дипломатія України 17: 24-31.
49. Корсунський, С. В. (2016). Путінський Распутін за лаштунками турецької політики. Дзеркало тижня. Доступ 18 грудня 2020 р. https://dt.ua/international/putinskiy-rasputin-za-lashtunkami-tureckoyi-politiki_.html.
50. Корсунський, С. В. (2019). Усвідомлена необхідність. Росія почала поставки С-400 до Туреччини. Дзеркало тижня. Доступ 18 грудня 2020 р. https://dt.ua/international/usvidomlena-neobhidnist-318001_.html.
51. Крапивний, І. В. (2008). Глобалізація: сутність, чинники та етапи розвитку». Вісник СумДУ 1: 129-137.
52. Лакішик, Д. М. (2011). Нова стратегія національної безпеки США. Політологічний вісник 51: 313-322.
53. Лукашевич, В. М. (2006). Глобалистика. Львів: Новий світ.
54. Маврина, Ю. В. (2014). Концепция внешней политики Ахмета Давутоглу. Доступ 18 грудня 2020 р. https://www.sgu.ru/sites/default/files/journal/izvestia/pdf/2014/09/22/mavrina_yu.v.pdf
55. Макаренко, Є. А. (2016). Трансформація регіональних безпекових стратегій США: прикладні дослідження. Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір, 172-193. К.: Центр вільної преси.

56. Мейш, А. В. (2013). Теоретичні підходи до вивчення сутності феномену «глобалізація»: позитивні та негативні сторони. Вісник Хмельницького національного університету 4:3: 199-204.
57. Мощенко О.М. (2014). Нова зовнішня політика Турецької Республіки в категоріях неоосманізму та неопантюркізму. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 90:11. К.: «Видавництво «Гілея»: 427 - 434.
58. Об обращении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации «К Президенту Российской Федерации Б.Н.Ельцину о предоставлении политического убежища в Российской Федерации лидеру Рабочей партии Курдистана Абдулле Оджалану. (1998). Доступ 18 грудня 2020 р. <http://docs.cntd.ru/document/901720148>.
59. Оджалан, А. (1996). Социализм и проблемы революции. М. "Ахина Velat".
60. Олійник, О. М. (2009). Концептуалізація глобалізації: методологічні аспекти. Гуманітарний вісник ЗДІА 38: 41-51.
61. Паюк, К. А. (2014). Україна і Туреччина: на шляху до реалізації стратегічного партнерства. Вісник ОНУ 19:1(20): 111-117.
62. Паюк, К. А. (2014)Україна і Туреччина: співпраця у розвитку стратегічного союзництва. Вісник ОНУ 21:2(25): 43-54.
63. Паюк, К. А. (2019). Взаємовплив «м'якої сили» Туреччини та Російської Федерації на початку ХХІ ст. Політичне життя 4: 123-129.
64. Паюк, К. А. (2019). Популізм у зовнішній політиці Туреччини у ХХІ ст. Міжнародні відносини 20. Доступ 18 грудня 2020 р. http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3894/3549
65. Прядко, Т. П. (2017). Актуалізація популізму як один із проявів зростання психологічної тривожності суспільства в умовах глобалізації. Молодий вчений 9:1: 137-142.
66. Радь, Т. (2010). Генезис феномену популізму: екскурс в історію проблеми. Науковий вісник Ужгородського університету 14: 44-49.
67. Радь, Т. (2009). Теоретичні засади популізму. Науковий вісник Ужгородського університету 13: 289-293.

68. Ратніков, М. І. (2012). Безпековий вимір стратегічного партнерства США – Туреччина. Проблеми міжнародних відносин 4: 175-187.
69. Ржевська, Н. Ф. (2016). Стратегічне прогнозування зовнішньої політики: теоретичний дискурс. Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір, 14-33. К.: Центр вільної преси.
70. Ржевська, Н.Ф. (2012). Політичний аналіз і стратегічне прогнозування в США: інституційний вимір. Дрогобич: Коло.
71. Рижков, М. М. Стратегії зовнішньої політики США: від стримування до глобальної демократизації. Зовнішня та безпекова політика США: аналітичні дослідження, 9-118. К.: Центр вільної преси.
72. Седляр, Ю. (2018). Безпекова політика Туреччини у Чорноморському регіоні. Доступ 18 грудня 2020 р. Доступ 18 грудня 2020 р. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvmdu_2018_2_13.pdf
73. Сербіна, Н. Ф., К. Ю. Сербіна. (2016). Стратегія політики США у регіоні Близького Сходу: регіональний вимір. Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір, 294-323. К.: Центр вільної преси.
74. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Турецкой Республики о сотрудничестве в сфере строительства и эксплуатации атомной электростанции на площадке «Аккую» в Турецкой Республике. (2010). Министерство иностранных дел Российской Федерации. Доступ 18 грудня 2020 р. https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page-88/45077.
75. Сорос, Дж. (2004). О глобализации. М.: Эксмо.
76. Стало известно, за что поблагодарил премьер-министр Турции партию «Ватан». (2016). Доступ 18 грудня 2020 р. <https://katehon.com/ru/news/stalo-izvestno-za-chto-poblagodaril-premer-ministr-turcii-partiyu-vatan>.

77. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика. (2006). Ред. В. М. Бебик, С. О. Шергін, Л. О. Дегтерьова. К.: УН-т «Україна».
78. Тарасюк, Ю. І. (2009). Російсько-турецькі відносини в постбіполярну еру: основні тенденції й проблеми. Вісник ОНУ 14:15:18 – 26.
79. Тарасюк, Ю. І. (2017). Україно-турецькі відносини. Стратегічна культура та зовнішня політика України, ред. І. М. Коваль, О. І. Брусиловська, В. А. Дубовик, 151-166. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова.
80. Тарасюк, Ю. І. (2019). Стратегічні перспективи та розвиток двосторонніх відносин між Україною та Туреччиною. Європейський політичний та правовий дискурс 6:1: 37-43.
81. Трофименко, М. В. (2012). Глобалізація: підходи, школи, визначення. Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу: зб. матеріалів другої інтернет-конф. Доступ 18 грудня 2020 р. <http://istfak.org.ua/tendantsii-rozvytku-suchasnoi-systemy-mizhnarodnykh-vidnosyn-ta-svitovoho-politychnoho-protsestu/183-protsesty-rehionalizatsii/407-hlobalizatsiya-pidkhody-shkoly-vyznachennya>
82. Турецький потік змінює енергетичну карту Європи. (2020). Українська Енергетика. Доступ 18 грудня 2020 р. <https://ua-energy.org/uk/posts/turetskyi-potik-zminiuiie-enerhetychnu-kartu-yevropy>
83. Туреччина ніколи не визнає анексію Криму - Чавушоглу. (2020). Укрінформ. Доступ 18 грудня 2020 р. <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2632186-tureccina-nikoli-ne-viznae-aneksiu-krimu-cavusoglu.html>
84. Удар в спину: заявлення Володимира Путіна об інциденті з Су-24. (2015). РИА Новости. Доступ 18 грудня 2020 р. <https://ria.ru/world/20151124/1327592353.html>
85. Українсько-турецьке партнерство в контексті безпеки і стабільності Чорноморського регіону. (2011). Доступ 18 грудня 2020 р. https://razumkov.org.ua/upload/UA-TR_2011_ukr.pdf
86. Федуняк, С. Г. (2016). Проблема політичного лідерства США в контексті кризи постбіполярної системи міжнародних відносин. Регіональні стратегії

США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір, 139-148. К.: Центр вільної преси.

87. Хантингтон С. (2005). Столкновение цивилизаций. М: АСТ.

88. Целая турецкая делегация: оккупированный Крым посетит брат Эрдогана. (2016). Обозреватель. Доступ 18 грудня 2020 р. <https://www.obozrevatel.com/crime/52396-turetskaya-delegatsiya-okkupirovannyij-kryim-posetit-brat-Erdoğana.htm>.

89. 90 yıllık enkazı kaldırdık. (2016). Hürriyet. Accessed December 18, 2020. www.hurriyet.com.tr/amp/gundem/90-yillik-enkazi-kaldirdik-40060947

90. A Joint Statement by the Foreign Ministers of Iran, Russia and Turkey on 20 December 2016. (2016). Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. Accessed December 18, 2020. http://www.mfa.gov.tr/joint-statement-by-the-foreign-ministers-of-the-islamic-republic-of-iran_-the-russian-federation-and-the-republic-of-turkey-on-agreed-steps-to-revitalize-the-political-process-to-end-the-syrian-conflict_-20-december-2016_-moscow.en.mfa.

91. ABD gemisine geçit yok. (2008). Hürriyet. Accessed December 18, 2020. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/abd-gemisine-gecit-yok-9674154>.

92. Adalet ve Kalkınma Partisi. 2023 Siyasi Vizyonu. (2019). Accessed December 18, 2020. <https://www.akparti.org.tr/parti/2023-siyasi-vizyon/>.

93. Adar, S. (2020). Understanding Turkey's Increasingly Militaristic Foreign Policy. Accessed December 18, 2020. <https://apsamena.org/2020/11/10/understanding-turkeys-increasingly-militaristic-foreign-policy/>

94. Airstrike Hits Turkish Forces in Syria, Raising Fears of Escalation. (2020). The New York Times. Accessed December 18, 2020. <https://www.nytimes.com/2020/02/27/world/middleeast/russia-turkey-syria-war-strikes.html>.

95. AK Parti 2018 Seçim Bildirgesi. Anadolu Ajansı. (2018). Accessed December 18, 2020. <https://www.aa.com.tr/uploads/userFiles/c09e217d-a61f-47f8-a355-ddf8004cfef9/Beyanname23Mayıs18-icSayfalar.pdf>

96. Arıdemir, H. (2016). Karadeniz'e kıyıdaş devletler açısından Montrö sözleşmesi'nin sağladığı denge rejimi. Accessed December 18, 2020. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/269504>
97. Aksu, E. F., U. Özer. (2018). Crimea in Turkish-Russian Relations: Identity, Discourse, or Interdependence? *Athens Journal of Social Sciences* 5: 371-388.
98. Albayrak, Ö., Z. Yılmaz. (2013). "o-called success story of social assistance system and institutionalization of neoliberal-Islamic social charity mentality in Turkey. International Sociological Association 2013 Annual Conference of Research Committee 19, Budapest.
99. Albrow, M. (2014). *Global Age Essays on Social and Cultural Change*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
100. Alexey Miller and Taner Yildiz address Turkish Stream. (2015). Gazprom. Accessed December 18, 2020. <https://www.gazprom.com/press/news/2015/may/article226027/>.
101. Altunışık, M. (2004). Turkey's Middle East Challenges: Towards a New Beginning? *Turkish Foreign Policy in Post-Cold War Era*, 363-377. Boca Raton: Brown Walker Press.
102. Anastasov, P. (2018). Karadeniz bölgesi: önemli bir kavşak. *NATO Review*. Accessed December 18, 2020. <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2018/05/25/karadeniz-boelgesi-oenemli-bir-kavsak/index.html>
103. Ankara welcomes Boris Johnson in spite of his Erdogan limerick. (2016). *Financial Times*. Accessed December 18, 2020. <https://www.ft.com/content/2e356f76-84bd-11e6-a29c-6e7d9515ad15>
104. Arango T., Yeginsu C. (2016). Turks Agree on One Thing: U.S. Was Behind Failed Revolt. *New York Times*. Accessed December 18, 2020. <https://www.nytimes.com/2016/08/03/world/europe/turkey-coup-erdogan-fethullah-gulen-united-states.html>
105. Aras, B. (2009). The Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy. *Insight Turkey* 11: 3: 127 – 142.

106. Aras, B. (2005). Turkey and the GCC: An Emerging Relationship. *Middle East Policy* 12.: 48-62.
107. Armony, V. (2001). Is there an ideological link between neopopulism and neoliberalism?”. *Brazilian Journal of Political Economy* 21:2: 62-77.
108. Arpac, O., G. Bird. (2009). Turkey and the IMF: A Case Study in the Political Economy of Policy Implementation. *Review of International Organizations* 4:2: 135-157.
109. Askerov, A. (2017). Turkey’s “Zero Problems with the Neighbours” Policy: Was It Realistic? *Contemporary Review of the Middle East*, 4. doi:10.1177/2347798917694746.
110. Askerov, A. (2018). *Contemporary Russo-Turkish relations: from crisis to cooperation*. Lanham, Maryland: Lexington Books.
111. Ateşoğlu, G. N. (2007). The New Security Environment and Turkey’s ISAF Experience, 177-190. In *Contentious Issues of Security and the Future of Turkey*, Ed. N. Ateşoğlu Guney. Burlington: Ashgate.
112. Aydıntaşbaş, A. (2020). The Turkish Sonderweg: The New Turkey’s Role in the Global Order. *European Council on Foreign Relations*. Accessed December 18, 2020.
https://www.ecfr.eu/article/commentary_the_turkish_sonderweg_the_new_turkeys_role_in_the_global_order
113. Aytaç, S. E., Z. Öniş. (2014). Varieties of Populism in a Changing Global Context: The Divergent Paths of Erdoğan and Kirchnerismo. *Comparative Politics* 47:1: 41-59.
114. Babacan, A. (2008). Calming the Caucasus. *The New York Times*. Accessed December 18, 2020. <http://www.nytimes.com/2008/09/23/opinion/23iht-edbabacan.1.16407371.html>
115. Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2008). *Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum*. İstanbul, Bağımsız Sosyal Bilimciler.
116. Bahçe, S. (2012). “Homo consumens» in esareti. *Birikim* 278-279: 124-130.
117. Balaban, O. (2011). İnşaat Sektörü Neyin Lokomotiffi? *Birikim* 270: 19-26.

118. Balta E., I. Akça. (2012). *Beyond Military Tutelage: Analyzing Civil-Military Relations under the Justice and Development Party. Rethinking Security*. New York: Lexington Books.
119. Balta, E. (2018). *The AKP's Foreign Policy as Populist Governance*. Middle East Report - Fall: 14-18.
120. Balta, E. (2019). *From Geopolitical Competition to Strategic Partnership: Turkey and Russia after The Cold War*. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 16: 86-69.
121. Barbaros, S. (2017). *Bahriye Enstitüsü. Tarihi gelişim içerisinde Türk Boğazları'nın önemi ve status*. Accessed December 18, 2020. <https://bahriyeenstitusu.org/2017/06/24/tarihi-gelisim-icerisinde-turk-bogazlarinin-onemi-statusu-1/#:~:text=T%C3%BCrk%20Bo%C4%9Fazlar%C4%B1n%C4%B1n%20%C3%96nemi&text=Bo%C4%9Fazlar%2C%20Karadeniz%20%C3%BClkelerini%20d%C3%BCnya%20piyasalar%C4%B1na,ticari%20%C3%A7%C4%B1karlar%C4%B1%20i%C3%A7in%20Karadeniz%20vazge%C3%A7ilmezdir>.
122. Barkey, H. J. (2017). *Putin and Erdoğan's Marriage of Convenience*. *Foreign Policy*. Accessed December 18, 2020. <https://foreignpolicy.com/2017/01/11/putin-and-Erdogans-marriage-of-convenience/>.
123. Barr, R. R. (2003). *The persistence of neopopulism in Peru? From Fujimori to Toledo*. *Third World Quarterly* 24:6: 1161-1178.
124. Barr, R. R. (2009). *Populists, outsiders and anti-establishment politics*. *Party Politics* 15:1: 29-48. 27
125. *Başbakan bana da söyledi*. (2014). *Anadolu Ajansı*. Accessed December 18, 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/basbakan-bana-da-soyledi/177176>.
126. *Basic Facts Concerning The Proposed Nuclear Power Plant at Akkuyu in Turkey*. (2000). *Turkish Electricity Generation-Transmission Corporation in cooperation with Hacettepe University, Ankara and Middle East Technical University TEAŞ*. Accessed December 18, 2020. https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/31/065/31065626.pdf.

127. Bauomy, J. (2020). TurkStream: Europe needs gas and Russia has it - the story behind that new pipeline. Euronews. Accessed December 18, 2020. <https://www.euronews.com/2020/01/08/turkstream-europe-needs-gas-and-russia-has-it-the-story-behind-that-new-pipeline>.
128. Beck, U. (2005). *Power in the Global Age*. Cambridge: Polity Press.
129. Bildt, C. (2016). Europe, stand up for Erdoğan. Politico. Accessed December 18, 2020. <https://www.politico.eu/article/europe-stand-up-for-erdogan-brussels-greece-coup-european-union/>
130. Bilgin, P. (2004). A Return to Civilizational Geopolitics in the Mediterranean? Changing Geo-political Images of the European Union and Turkey in the Post-Cold War Era. *Geopolitics* 9:2.
131. Bilici, M. (2009). Black Turks, White Turks: On the three requirements of Turkish citizenship. *Insight Turkey* 11:3: 23-35.
132. Binnendijk, A. (2020). *The Russian-Turkish Bilateral Relationship: Managing Differences in an Uneasy Partnership. Turkey's Nationalist Course: Implications for the U.S.-Turkish Strategic Partnership and the U.S. Army*, RAND Corporation.
133. Boris Johnson's ancestral village in Turkey pledges to sacrifice «many sheep» in his honour. (2016). *The Guardian*. Accessed December 18, 2020. <https://www.independent.co.uk/news/people/boris-johnson-s-ancestral-village-turkey-kalfat-anatolia-sacrifice-sheep-honour-a7330871.html>
134. Bostan, Y. (2020). Do not test Turkey's patience in Idlib. *Daily Sabah*. Accessed December 18, 2020. https://www.dailysabah.com/columns/yahya_bostan/2020/02/17/do-not-test-turkeys-patience-in-idlib.
135. Bozkurt, U. (2013). Neoliberalism with a human face: Making sense of the Justice and Development Party's neoliberal populism in Turkey. *Science & Society* 77:3: 372-396.
136. Brusylovska O. (2017). International Consequences of Russian-Ukrainian Conflict. *Research and Development on Social Sciences* 13: 323 – 330.

137. Brusylovska O., S. Glebov. (2019). Russian World' in the Black Sea Region: The Case of Ukraine, 225-234. O. Bogdanova, A. Makarychev (eds.). *Baltic-Black Sea Regionalisms. Patchworks and Networks at Europe's Eastern Margins*. Springer.
138. Brusylovska O. (2020). Politics of the PRC in the Black Sea Region: The Economy as a Principal Political Instrument, 43-52. Nesrin Kenar, Ibrahim Seaga Shaw (eds.). *Conflict & Peace in International Politics: Issues, Actors, Approaches*. London: IJOPEC Publication.
139. Buğra, A., Candaş A. (2011). Change and continuity under an eclectic social security regime: The case of Turkey. *Middle Eastern Studies* 47:3: 515-528.
140. Bülent, A. (2014). Davutoğlu Era. *Turkish Foreign Policy Revisited*, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*.
141. Cagaptay, S., J. F. Jeffrey. (2014). Turkey's Muted Reaction to the Crimean Crisis. *The Washington Institute for Near East Policy*. Accessed December 18, 2020. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/turkeys-muted-reaction-to-the-crimean-crisis>
142. Çağlar, Ö. (2018). Yerel Seçim Sonuçları ve Türkiye'nin Yoksul Yüzü. *ToplumSol*. Accessed December 18, 2020. <http://www.toplumsol.org/yerel-secim-sonuclari-ve-turkiyenin-yoksul-yuzu-ozcan-caglar/>
143. Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies* 47:1: 2-16.
144. Çavuşoğlu, E. (2011). İslamci neo-liberalizmde inşaat fetişi ve mülkiyet üzerindeki simgesel hale. *Birikim* 270: 40-51.
145. Çelik, A. (2010). Muhafazakar Sosyal Politika Yönelimi: Hak Yerine Yardım-Yükümlülük Yerine Hayırseverlik. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 42: 63-82.
146. Celikpala, M. (2010). Escalating Rivalries and Diverging Interests: Prospects for Stability and Security in the Black Sea Region. *Southeast European and Black Sea Studies* 10:3.

147. Cetinsaya, G. (2017). A Tale of Two Centuries: Continuities in Turkish Foreign and Security Policy, 5-18. In N.A. Guney (ed.). *Contentious Issues of Security and the Future of Turkey*. London: Routledge.
148. Christofis, N. (2019). The Foreign Policy of the “New Turkey: Priorities, Challenges and Contradictions. Accessed December 18, 2020. https://www.researchgate.net/publication/331559363_The_Foreign_Policy_of_the_'New_Turkey'_Priorities_Challenges_and_Contradictions
149. Clayton, N. (2014). Crimean Tatars Feel Abandoned by Turkey. Eurasianet. Accessed December 18, 2020. <https://eurasianet.org/crimean-tatars-feel-abandoned-by-turkey>.
150. Clinton, H. (2007). Security and Opportunity for the Twenty-first Century. *Foreign Affairs*. Accessed December 18, 2020. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2007-11-01/security-and-opportunity-twenty-first-century>
151. Cohen, A. I. Conway, (2006). U.S. Strategy in the Black Sea Region. *Backgrounder 1990*, Heritage Foundation: Washington, DC.
152. Cohen, E. (2009). What’s different about the Obama foreign policy?. *The Wall Street Journal*. Accessed December 18, 2020. <http://online.wsj.com/article/SB10001424052970203946904574300402608475582.html>
153. Cohen Yanarocak, H. (2010). *The Red Book: The Bible of Turkish Foreign Policy*. Accessed December 18, 2020. <https://dayan.org/content/tel-aviv-notes-red-book-bible-turkish-foreign-policy>
154. Çomar, H., B. Şeker, C. Sancaktar, V. (2017). *Tatar. Karadeniz Jeopolitiği*. Ankara: Beta Basım Yayım Dağıtım.
155. Congressional Research Service. *Armed Conflict in Syria: Overview and U.S. Response*. (2020). Accessed December 18, 2020. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RL33487.pdf>.
156. Coşar, S., M. Yeğenoğlu. (2009). The neoliberal restructuring of Turkey's social security system. *Monthly Review* 60:11: 36-49.

157. Council of Europe Parliamentary Assembly (1994). ADOC7112.
158. Criss, N. B. (1995). The nature of PKK terrorism in Turkey. *Studies in Conflict & Terrorism* 18:1: 17–37.
159. Dalay, G. (2019). Turkey and Russia are Bitter Frenemies. *Foreign Policy*. Accessed December 18, 2020. <https://foreignpolicy.com/2019/05/28/turkey-and-russia-are-bitter-frenemies/>.
160. Danforth, N. (2008). Ideology and Pragmatism in Turkish Foreign Policy: from Atatürk to the AKP. *Turkish Policy Quarterly* 7: 83-95.
161. Darbeden sonra Türkiye’yi işgal edeceklerdi: Plan İncirlik’te yapıldı. (2016). *Yeni Şafak*. Accessed December 18, 2020. <https://www.yenisafak.com/gundem/darbeden-sonra-turkiyeyi-iskal-edeceklerdi-plan-incirlikte-yapildi-2498091>
162. Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul, Kiire Yayınları.
163. Davutoğlu, A. (2004). *Türkiye Merkez Ülke Olmalı*. İstanbul.
164. Davutoğlu, A. (2008). Turkey’s Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007. Accessed December 18, 2020. <http://file.setav.org/Files/Pdf/ahmet-davutoglu-turkeys-foreign-policy-vision-an-assessment-of-2007.pdf>
165. Davutoğlu A. (2010). Turkey’s Zero Problems Foreign Policy. *Foreign Policy*. Accessed December 18, 2020. <https://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreign-policy/>
166. Davutoğlu A. (2011). Address of H.E. Prof. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs, Republic of Turkey, 13-21. Halit Eren (eds.). *Proceedings of the Conference “Ottoman Legacy and Balkan Muslim Communities Today, Sarajevo, BiH, October 16-18, 2009*. İstanbul: Balkanlar Medeniyet Merkezi, 2011.
167. Davutoğlu A. (2012). *Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring*. TEPAV Turkey Policy Brief Series 3.
168. *Defence and Security Policy of the Turkish Republic*. (2020). Turkish Ministry of National Defence. Accessed December 18, 2020. <https://www.msb.gov.tr/>
169. Demirel, E. (2020). *Terör*. İstanbul.

170. Devlen, B. (2014). Don't Poke the Russian Bear: Turkish Policy in the Ukrainian Crisis. Norwegian Peace-Building Resource Center Policy Brief.
171. Đidić, A., H. Kösebalaban. (2019). Turkey's Rapprochement with Russia: Assertive Bandwagoning. *The International Spectator*, 1:16.
172. Dođru, C. (2019). Security policy of Turkey – EU Relations. Accessed December 18, 2020. https://www.mfa.gov.tr/Downloads/the_red_book_the_bible_of_turkish_foreig.pdf
173. Douglas, B. (2014). Memory and Trauma as Elements of Identity in Foreign Policy Making. E. Resende, D. Budryte (ed.) *Memory and Trauma in International Relations: Theories, Cases and Debates*, Routledge.
174. Dozens of Turkish soldiers killed in strike in Idlib in Syria. (2020). *The Guardian*. Accessed December 18, 2020. <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/27/dozens-of-turkish-soldiers-killed-in-strike-in-idlib-in-syria-reports-say>.
175. Dremluđa, R. (2015). The Development of the Black Sea Straits Regulation of International Navigation. Accessed December 18, 2020. https://www.researchgate.net/publication/277359438_The_Development_of_the_Black_Sea_Straits_Regulation_of_International_Navigation
176. Dresser, D. (1991). *Neopopulist solutions to neoliberal problems*. San Diego: Center for U.S.-Mexico Studies.
177. Dubovyk, V. (2011). *NATO: Shaping the Correct Strategy for a Safer Tomorrow*. L. N. Rodrigues and V. Dubovyk (ed.). *Perceptions of NATO and the New Strategic Concep*. Amsterdam: IOS Press.
178. *East or West? Turkey checks its compass. A minority stuff report*. (1995). Committee of foreign relations. US Congress.
179. Ecevit, B. (1978). Turkey's security policies. Accessed December 18, 2020. https://iiss.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00396337808441766?journalCode=tsur20#.X_HmLtgzblV
180. Eder, M. (2010). Retreating state? Political economy of welfare regime change in Turkey. *Middle East Law and Governance* 2:2: 152-184.

181. Ediz, S. (2015). What is Erdoğan trying to do?. *Hürriyet Daily News*. Accessed December 18, 2020. <http://www.hurriyetdailynews.com/opinion/semih-idiz/what-is-erdogan-trying-to-do-80077>
182. Egeli, S. (2020). S-400 alımı, hava savunması, füze savunması, NATO: Mitler ve Gerçekler. Accessed December 18, 2020. <http://www.kokpit.aero/s400-sitki-egeli>
183. Ekinci, D. (2017). Russia-Turkey Relations (1991–2016): Diverging Interests and Compelling Realities. *Turkish Foreign Policy*: 151–172.
184. Ekşi M., M. Erol. (2018). The Rise and Fall Of Turkish Soft Power and Public Diplomacy. *Akademik Bakış* 11: 126-157.
185. Emine Erdoğan: 15 Temmuz, dünyada benzerine az rastlanacak bir halk devrimidir. (2017). Accessed December 18, 2020. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/73462/emine-erdogan-15-temmuz-dunyada-benzerine-az-rastlanacak-bir-halk-devrimidir.html>
186. Erdoğan Praises “Dear Friend” Vladimir Putin in Russian-Turkish Détente. (2016). *Telegraph*. Accessed December 18, 2020. <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/08/09/putin-and-Erdogan-vow-to-turn-new-page-at-meeting-in-stpetersbu/>.
187. Erdoğan, R. T. (2011). The Robust Man of Europe. *Newsweek*. Accessed December 18, 2020. <http://www.newsweek.com/2011/01/17/the-robust-man-of-europe.html>
188. Erdoğan Says Ankara in Talks With Moscow Over Delivery of Su-57 Fighters to Turkey. (2019). *Sputnik*. Accessed December 18, 2020. <https://sputniknews.com/military/201908301076681640-Erdogan-negotiates-with-russia-delivery-of-su-57-fighters-to-turkey/>.
189. Erdoğan to Israeli PM: you are a terrorist and an occupier. (2018). *Hürriyet Daily News*. Accessed December 18, 2020. <http://www.hurriyetdailynews.com/israel-is-a-terror-state-president-erdogan-129613>
190. Erdoğan: İdlib’de 59 şehit verdik. (2020). *Sözcü İstanbul*. Accessed December 18, 2020. <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/Erdoğan-idlibde-59-sehit-verdik-5667724/>.

191. Ergüneş, N. (2009). Global Integration of the Turkish Economy in the Era of Financialization. Discussion Paper No. 8, Research on Money and Finance.
192. Erickson, E. (2004). Turkey as Regional Hegemon – 2014: Strategic Implications for the United States. *Turkish Studies* 5:3: 25 – 45.
193. Erşen, E. (2017). Evaluating the Fighter Jet Crisis in Turkish-Russian Relations. *Insight Turkey* 1: 85-103. DOI 10.25253/99.2017194.06.
194. European Parliament resolution of 6 July 2017 on the 2016 Commission Report on Turkey. (2017). European Parliament. Accessed December 18, 2020. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0306_EN.html.
195. Feste, Karen A. (2011). *America responds to terrorism: conflict resolution strategies of Clinton, Bush, and Obama*. New York: Palgrave Macmillan.
196. Filc, D. (2011). Post-populism: explaining neo-liberal populism through the habitus. *Journal of Political Ideologies* 2: 221-238.
197. Flanagan, S., S. Larrabee et al. (2020). *Turkey's Nationalist Course: Implications for the U.S.-Turkish Strategic Partnership and the U.S. Army*. RAND Corporation Research Report, 2020. Accessed December 18, 2020. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2589.html
198. Gaber, Y. (2013). Transformation of Turkey's Security Culture and Its Implications for the Regional Politics, 90-100. Vasile Simileanu, Guven Gungor (eds.). *Turcia de la Kemal Ataturk la EU*. Bucureşti: Top Form.
199. Gaber, Y. (2020). Turkey's Black Sea Policy: Between "Russian Lake" and "NATO's Backyard". *UA: Ukraine Analytica*, Issue 1:19: 43-52.
200. Gangloff, S. (2005). The Impact of the Ottoman Legacy on Turkish Policy in the Balkans (1991-1999). Accessed December 18, 2020. <http://www.ceri-sciences-po.org>
201. Georgy, M., Mert, O. (2016). Conspiracy theories flourish after Turkey's failed coup. Reuters. Accessed December 18, 2020. <https://www.reuters.com/article/us-turkey-security-conspiracy-idUSKCN1071XZ>
202. Germani, G., T. S. di Tella, O. Ianni. (1973). *Populismo y Contradicciones de Clase en Latinoamerica*. Mexico City: Ediciones Era, S.A.

203. Giddens, A. (1998). *The third way: the renewal of social democracy*. Cambridge: Polity Press.
204. Gilley, B. (2015). Turkey, Middle Powers, and the New Humanitarianism. *Perceptions: Journal of International Affairs* 1.
205. Giray, S. (2011). Security policy of Turkey and Russia in the Black sea basin. Accessed December 18, 2020. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423906722.pdf>
206. Glebov, S. (2009). Black Sea Security as a Regional Concern for the Black Sea States and the Global Powers. *Southeast European and Black Sea Studies* 9:3: 351-366.
207. Global Trends 2010. (2010). Report of the National Intelligence Council's 2010 Project. Accessed December 18, 2020. http://www.dni.gov/nic/special_global_trend2010.html
208. Gökay, S. (2017). Türkiye'nin Karadeniz politikası: temel parametreler ve stratejiler. OAKA Tartışma Platformu. Accessed December 18, 2020. <https://silo.tips/download/trkiye-nn-karadeniz-politkasi-temel-parametreler-ve-stratejler>
209. Göksel, D. N. (2014). Turkey's Russia conundrum: To court or to curb? Policy Brief. Accessed December 18, 2020. https://www.files.ethz.ch/isn/183984/PB_185_Turkeys_Russia_conundrum.pdf
210. Goksel, N. (2018). Turkey's Siege Mentality. International Crisis Group.
211. Gressel, G. (2019). Managed chaos: Russia's deal with Turkey on northern Syria. European Council on Foreign Relations. Accessed December 18, 2020. https://www.ecfr.eu/article/commentary_managed_chaos_russias_deal_with_turkey_on_northern_syria
212. Grigoriadis, I. N. (2010). The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy. Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP). Accessed December 18, 2020. <http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2010/05/%CE%9A%CE%95%CE%99%CE%9C%CE%95%CE%9D%CE%9F->

%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91%CE%A3-8_2010_IoGrigoriadis1.pdf.

213. Gül, M. (2016). Güvenlikteki kavramsal değişim ve türkiye'nin güvelik yaklaşımı ve politikalarına etkileri. Accessed December 18, 2020. <https://iibfdergi.sdu.edu.tr/assets/uploads/sites/352/files/yil-2016-cilt-21-sayi-1-yazi18-10032016.pdf>

214. Gülhan, S. T. (2011). Devlet muteahhitlerinden gayrimenkul geliştiricilerine, Türkiye'de kentsel rant ve bir meta olarak konut üreticiliği. *Birikim* 270: 27-33.

215. Hacaoglu, S. (2017). Turkey says U.S. is backing terrorism by arming Syrian Kurds. *Bloomberg*. Accessed December 18, 2020. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-05-10/turkey-says-u-s-plan-to-arm-kurds-in-syria-supports-terrorism>

216. Hacaoglu, S. (2018). Sultan who raged at the West becomes a hero in Erdogan's Turkey. *Bloomberg*. Accessed December 18, 2020. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-03-19/sultan-who-raged-at-the-west-becomes-a-hero-in-erdogan-s-turkey>

217. Hacıoglu, N. (2014). Kırım'ı kabul ederiz. *Hürriyet*. Accessed December 18, 2020. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kirim-i-kabul-ederiz-25964218>.

218. Halka göre terörün arkasında ABD. (2017). *Al Jazeera Turk*. Accessed December 18, 2020. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/halka-gore-terorun-arkasinda-abd-var>

219. Halpin, J., Werz M., Makovsky A., Hoffman M. (2018). Is Turkey experiencing a new nationalism? An examination of public attitudes on Turkish self-perception. Accessed December 18, 2020. <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2018/02/11/445620/turkey-experiencing-new-nationalism/>

220. Hannerz, U. (2016). *Writing Future Worlds: An Anthropologist Explores Global Scenarios*. New York: Palgrave Macmillan.

221. Hintz, L. (2019). No One Lost Turkey: Erdoğan's Foreign Policy Quest for Agency with Russia and Beyond. *Policy Roundtable: The Future of Turkey's Foreign*

- Policy. Texas National Security Review. Accessed December 18, 2020. <https://tnsr.org/roundtable/policy-roundtable-the-future-of-turkeys-foreign-policy/>.
222. Hoffman, M., Saygin D., Gordon P. (2018). How Turkey can ensure a successful energy transition. Accessed December 18, 2020. <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2018/07/10/453281/turkey-can-ensure-successful-energy-transition/>
223. Implementation of the Montreux Convention. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. Accessed December 18, 2020. <http://www.mfa.gov.tr/implementation-of-the-montreux-convention.en.mfa>
224. İnanç, Y. (2018). Can Turkey, Russia free themselves from third parties. Daily Sabah. Accessed December 18, 2020. <https://www.dailysabah.com/world/2018/04/30/can-turkey-russia-free-themselves-from-third-parties>
225. Jacinto, L. (2017). Turkey's Post-Coup Purge and Erdoğan's Private Army. Foreign Policy. Accessed December 18, 2020. <https://foreignpolicy.com/2017/07/13/turkeys-post-coup-purge-and-Erdogans-private-army-sadat-perincek-gulen/>.
226. Joint Coordination Centers Will Be Established with Russia for Idlib. (2020). Hurriyet Daily News. Accessed December 18, 2020. <https://www.hurriyetdailynews.com/joint-coordination-centers-will-be-established-with-russia-for-idlib-minister-152953>.
227. Joint Political Declaration on the Establishment of the High Level Cooperation Council among Turkey, Syria, Jordan and Lebanon. (2010). Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. Accessed December 18, 2020. http://www.mfa.gov.tr/joint-political-declaration-on-the-esthablishment-of-the-high-level-cooperation-council-among-turkey_-syria_-jordan-and-lebanon.en.mfa.
228. July 15 coup attempt defeated by Turkish solidarity, unity: President Erdogan. (2016). Daily Sabah. Accessed December 18, 2020. <https://www.dailysabah.com/war-on-terror/2016/08/07/july-15-coup-attempt-defeated-by-turkish-solidarity-unity-president-erdogan>

229. July 15 is our new Canakkale. (2017). Accessed December 18, 2020. <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/78902/15-temmuz-bizim-yeni-bir-canakkalemizdir-sakaryamizdir>
230. Kabalan, M. (2020). Three scenarios for the battle for Idlib. Arab Center Washington DC. Accessed December 18, 2020. http://arabcenterdc.org/policy_analyses/three-scenarios-for-the-battle-for-idlib/
231. Kaptanoğlu, N., Aydın, M. (2008). Regionalization of Great Power Security – Near Abroad, Broader Middle East and European Neighbourhood, 763-775. In H.G. Brauch et al (eds.). *Globalization and Environmental Challenges: Reconceptualizing Security in the 21st Century*. Heidelberg: Springer.
232. Kapusuz, N. (2014). Makarna ve kömürü” geri almak. Başlangıç. Accessed December 18, 2020. <http://baslangicdergi.org/makarna-ve-komuru-geri-almak-nazir-kapusuz/>
233. Karaca, N., Saydam A., Duran R. (2018). July 15: The day Turkey’s media narrative changed. Al Jazeera. Accessed December 18, 2020. <http://www.aljazeera.com/programmes/listeningpost/2018/02/july-15-day-turkey-media-narrative-changes-1800217114552247/html>
234. Karaçimen, E. (2014). Financialization in Turkey: The Case of Consumer Debt. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 16: 2: 161-180.
235. Kardaş, Ş. (2012). Sailing in Uncharted Waters: Turkish and Russian Divergence in Syria. The German Marshall Fund of the United States. Accessed December 18, 2020. <http://www.gmfus.org/publications/sailing-uncharted-waters-turkish-and-russian-divergence-syria/>.
236. Kasapoglu, C. (2017). Turkey’s S-400 Dilemma. EDAM Foreign Policy and Security Paper Series 5.
237. Kelkitli, F. A. (2017). *Turkish–Russian relations: Competition and Cooperation in Eurasia*. New York, NY: Routledge.
238. Kenar, C. (2016). Turkey’s ‘Deep State’ Has a Secret Back Channel to Assad. *Foreign Policy*. Accessed December 18, 2020.

- <https://foreignpolicy.com/2016/07/12/turkeys-deep-state-has-a-secret-backchannel-to-assad/>.
239. Kirby, J. (2020). Why Turkey launched a major offensive against the Syrian government. Accessed December 18, 2020. <https://www.vox.com/2020/3/2/21161293/turkey-offensive-idlib-syria>.
240. Kirişçi, K. (2018). *Turkey and the West: Troubled Alliance*. Washington DC: Brookings Institution.
241. Kirisci, K. (2014). *Turkey's Failed Foreign policy*. New York.
242. Kısacık, S., Kaya F. (2018). *Eurasianist Approaches Of Turkey And The Russian Federation: Search For Energy & Security Based Collaborations*. Accessed December 18, 2020. https://www.researchgate.net/publication/331841135_Eurasianist_Approaches_Of_Turkey_And_The_Russian_Federation_Search_For_Energy_Security_Based_Collaborations_Turkiye_ve_Rusya_Federasyonu'nun_Avrasyaci_Yaklasimleri_Enerji_ve_Guvenlik_Temelli_Isbirligi.
243. Koçer, G. (2007). *Karadeniz'in Güvenliği: Uluslararası Yapılanmalar ve Türkiye*. Accessed December 18, 2020. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/74045>
244. Koduvayur, V., Everett G. (2019). *Russia's Gas Web Ensnared Europe*. *Foreign Policy*. Accessed December 18, 2020. <https://foreignpolicy.com/2019/04/17/russias-gas-web-ensnares-europe/>
245. Kuru, S. (2017). *Turkey's Black Sea Policy: Navigating Between Russia and the West*. *Black Sea Strategy Papers*. Accessed December 18, 2020. <https://www.fpri.org/article/2017/07/turkeys-black-sea-policy-navigating-russia-west/>
246. Köse, A. H., Bahçe S. (2009). *Hayırsever Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk*, 492-509. In İ. Uzgel, B. Duru (eds.). *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
247. Köstem, S. (2018). *The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence*. *Perceptions* XXIII:2:10-32.

248. Kültür ve Turizm Bakanı Kurtulmuş: Abdulhamid Hanın dönemiyle bu dönem arasında benzerlikler. (2018). Anadolu Ajansı. Accessed December 18, 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/kultur-ve-turizm-bakani-kurtulmus-abdulhamid-hanin-donemiyle-bu-donem-arasinda-benzerlikler-var/1059030>
249. Kurtdarcan, B., Kayaoglu B. (2017). Russia, Turkey and the Black Sea A2/AD Arms Race. *The National Interest*. Accessed December 18, 2020. <http://nationalinterest.org/feature/russia-turkey-the-black-sea-a2-ad-arms-race-19673>.
250. Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso.
251. Larrabee F. S. (2010). Turkey's New Geopolitics. *Survival* 52:2: 157 – 180.
252. Larrabee, F. S. (2016). Turkey and the Changing Dynamics of the Kurdish Issue. *Survival*, 58:2: 67–73. doi:10.1080/00396338.2016.1161900.
253. Lesser I. (2010). The Evolution of Turkish National Security Strategy. In: Kerslake C., Öktem K., Robins P. (eds) *Turkey's Engagement with Modernity*. St Antony's Series. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230277397_14. Accessed December 18, 2020. https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230277397_14
254. Lesser, I. (2011). Turkey's Third Wave – and the Coming Quest for Strategic Reassurance. *GMF: On Turkey Serie* October 25 (2011). Accessed December 18, 2020. <http://www.gmfus.org/archives/turkeys-third-wave-and-the-coming-quest-for-strategicreassurance>
255. Levin, P. T. (2019). What's Driving Turkey's Foreign Policy? *Policy Roundtable: The Future of Turkey's Foreign Policy*. Texas National Security Review. Accessed December 18, 2020. <https://tnsr.org/roundtable/policy-roundtable-the-future-of-turkeys-foreign-policy/>.
256. Mайдan of Foreign Affairs Fund. (2016). Accessed December 18, 2020. <https://www.mfaua.org/en/publications/the-effectiveness-of-the-maritime-sanctions-in-relation-to-the-occupation-of-crimea-the-turkish-list-3>
257. Makovsky A., Halpin J., Hoffman M. (2018). Is Turkey experiencing a new nationalism? An examination of public attitudes on Turkish self-perception. Accessed December 18, 2020.

- <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2018/02/11/445620/turkey-experiencing-new-nationalism/>
258. Medeiros, J. (2018). *Conspiracy Theory in Turkey: Politics and Protest in the Age of “Post-Truth”*. I. B. Tauris&Co Ltd.
259. Mehmet, Yegin. (2019). *Turkey between NATO and Russia: The Failed Balance*. SWP Comment. German Institute for International and Security Affairs 30.
260. *Memorandum of Understanding Between Turkey and the Russian Federation*. (2019). President of Russia. Accessed December 18, 2020. <http://en.kremlin.ru/supplement/5452>.
261. Metin, O. (2011). *Sosyal Politika Açısından AKP Dönemi: Sosyal Yardım Alanında Yaşananlar*. *Çalışma ve Toplum* 28:1: 179-200.
262. Meyer, H., O. Ant. (2017). *The one Russian linking Putin, Erdoğan and Trump*. Bloomberg. Accessed December 18, 2020. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-02-03/who-is-alexander-dugin-the-man-linking-putin-erdogan-and-trump>.
263. Moffitt, B., S. Tormey. (2014). *Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style*. *Political Studies* 62:2: 381–397.
264. *National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2020*. (2020). Accessed December 18, 2020. <https://www.congress.gov/116/bills/s1790/BILLS-116s1790enr.pdf>.
265. *NATO 2020: assured security; dynamic engagement*. (2010). Analysis and recommendations of the group of experts on a new strategic concept for NATO. Brussels.
266. Neumann, I., E. Wigen. (2018). *Russia and Turkey between the Steppe and Europe*, 199-251. In *The Steppe Tradition in International Relations: Russians, Turks and European State Building*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108355308.008.
267. *News conference following state visit to Turkey*. (2014). President of Russia. Accessed December 18, 2020. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/47126>

268. Note on the Turkish Straits. (2020). Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. Accessed December 18, 2020. <http://www.mfa.gov.tr/the-turkish-straits.en.mfa>
269. Novak: Turkish Stream pipeline becoming more attractive. (2016). TASS. Accessed December 18, 2020. <https://tass.com/economy/891403>.
270. Olive Branch Road sign officially hung in front of US Embassy in Ankara. (2018). Hürriyet Daily News. Accessed December 18, 2020. <http://www.hurriyetaidailynews.com/controversial-olive-branch-road-sign-officially-hung-in-front-of-us-embassy-in-ankara-127551>
271. Önal-Kılıçbeyli, E. (2018). TSAM. Türkiye'nin Karadeniz-Kafkasya Vizyonu ve Perspektifler. Accessed December 18, 2020. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/51271/turkiyenin_karadeniz-kafkasya_vizyonu_ve_perspektifler
272. Öner, S. (2013). Soft Power in Turkish Foreign Policy: New Instruments and Challenges. Strategic Depth through Soft Power: The Domestic Production and International Projection of Turkish Culture. Accessed December 18, 2020. https://gce.unisg.ch/-/media/dateien/instituteundcenters/gce/euxeinos/oener_euxeinos-10_2013.pdf?la=en&hash=48137FACCBA6CEFA5E88A931FF3397CBEB646631
273. Öniş, Z. (2011). Multiple Faces of the 'New' Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique". *Insight Turkey* 13:1: 15.
274. Öniş, Z. (2012). The triumph of conservative globalism: the political economy of the AKP era. *Turkish Studies* 13:2: 135-152.
275. Öniş, Z., S. Yılmaz. (2009). Between Europeanization and Euro Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey During the AKP Era". *Turkish Studies*, 10:1 doi:10.1080/14683840802648562.
276. Osseiran, H. (2018). How De-Escalation Zones in Syria Became a War Management Strategy. *Syria Deeply*. Accessed December 18, 2020. <https://www.newsdeeply.com/syria/articles/2018/02/06/how-de-escalation-zones-in-syria-became-a-war-management-strategy>.

277. Ozalp, M. (2020). Turkey and Russia lock horns in Syria as fear of outright war escalates. *The Conversation*. Accessed December 18, 2020. <https://theconversation.com/turkey-and-russia-lock-horns-in-syria-as-fear-of-outright-war-escalates-131830>.
278. Özarıslan, B. (2012). Soğuk savař sonrası Karadeniz’de güvenlik politikaları ve Türk-Rus iliřkileri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*.
279. Özbudun, E. (2006). From Political Islam to Conservative Democracy: The Case of the Justice and Development Party in Turkey. *South European Society & Politics* 11:3-4: 543-557.
280. Özdal, H., H. Özertem, K. Has, D.M. Turgut. (2013). Turkey-Russia Relations in the Post-Cold War Era: Current Dynamics. Future Prospects. USAK Report 13-06: 1-74.
281. Özdal, H. (2020). Turkey–Russia Relations: Complex Cooperation, 99-114. In: A. Futter (eds.). *Threats to Euro-Atlantic Security. New Security Challenges*. Palgrave Macmillan, Cham.
282. Özdamar, Ö. (2012). Türkiye’nin Yeni Dıř Politikasında Karadeniz. *Ortadoğru Analiz* 41: 18-31.
283. Özdemir, A. M., G. Yücesan-Özdemir. (2008). Opening Pandora’s Box: Social Security Reform in Turkey in the Time of the AKP. *SEER-South-East Europe Review for Labour and Social Affairs* 4: 469-483.
284. Özdemir, Y. (2015). Turkey’s Justice and Development Party: an utmost case of neoliberal populism. Accessed December 18, 2020. <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/1afd5880-af7d-4232-a8ca-97da30743db6.pdf>
285. Ozer, V. (2014). A conversation with Salih Muslim. *Hürriyet*. Accessed December 18, 2020. <https://www.hurriyetdailynews.com/opinion/verda-ozer/a-conversation-with-salih-muslim-75570>.
286. Özertem, H. S. (2017). Turkey and Russia: a fragile friendship. *Turkish Policy Quarterly*, 15:4: 121-134.

287. Ozhan, Taha. (2017). Turkey's 15 July coup attempt: A year later. *Middle East Eye*. Accessed December 18, 2020. <http://www.middleeasteye.net/columns/july-15-coup-attempt-year-after-1527818296>
288. Özkan, B. (2014). Turkey: Nearing the End of its “Winter Sleep. *Research Turkey III* 6: 13-20.
289. Özpek B., N. Yaşar. Populism and foreign policy in Turkey under the AKP rule. *Turkish Studies*, 19: 198-216 Accessed December 18, 2020. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14683849.2017.1400912>
290. Öztürk, A. E., I. Gözaydın. (2017). Turkey’s constitutional amendments: a critical perspective. *Research and Policy on Turkey* 2:2: 210-224. doi: 10.1080/23760818.2017.1350355.
291. Paiuk, K. (2017). Post-Crimea Black Sea: Changing Geo-Politics and Strategies. V International Blue Black Sea Congress Proceeding / Eds. Aleaddin Yalcinkaya, Arzu Al, Hakan Mehmetcik. Marmara Üniversitesi Yayın. 849: 383-386.
292. Panizza, F. (2005). Introduction: Populism and the Mirror of Democracy, 1-31. In *Populism and the mirror of democracy*. London & New York.
293. Patton, M. J. (2006). The economic policies of Turkey's AKP government: Rabbits from a hat?. *The Middle East Journal* 60:3: 513-536.
294. Penpecioglu, M. (2011). Kapitalist kentleşme dinamiklerinin Türkiye'deki son 10 yılı: yapılı çevre üretimi, devlet ve büyük ölçekli kentsel projeler. *Birikim* 270: 62-73.
295. Petriashvili, S. (2015). TPQ. Where is the Black Sea region in Turkey’s foreign policy?. Accessed December 18, 2020. <http://turkishpolicy.com/article/777/where-is-the-black-sea-region-in-turkeys-foreign-policy>.
296. Phillips, C. (2016). *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. New Haven, CT: Yale University Press.
297. Pipchenko N., M. Ryzhkov. (2019). Foreign policy factors of public diplomacy: comparative context of changes during 2013-2018. *Actual Problems of International Relations* 140: 36-46.

298. Press Release Regarding the Prohibition of the Activities of the Mejlis of the Crimean Tatar People. (2016). Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. Accessed December 18, 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_-102_-27-april-2016_-press-release-regarding-the-prohibition-of-the-activities-of-the-mejlis-of-the-crimean-tatar-people.en.mfa.
299. Press Release Regarding the Referendum held in Crimea. (2014). Turkish Ministry of Foreign Affairs. Accessed December 18, 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_-86_-17-march-2014_-press-release-regarding-the-referendum-held-in-crimea.en.mfa
300. Press Release Regarding the Tension in the Azov Sea and Kerch Strait. (2018). Turkish Ministry of Foreign Affairs. Accessed December 18, 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_-321_-azak-denizi-ve-kerc-bogazindaki-gerginlik-hk_en.en.mfa
301. Press Release Regarding The Third Anniversary of The Illegal Annexation of Crimea. (2017). Turkish Ministry of Foreign Affairs. Accessed December 18, 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_78_-18-march-2017_-press-release-regarding-the-third-anniversary-of-the-illegal-annexation-of-crimea.en.mfa
302. Press Release Regarding the UN Security Council Being Unable to reach a Decision on Syria. (2012). Turkish Ministry of Foreign Affairs. Accessed December 18, 2020. http://www.mfa.gov.tr/no_-38_-4-february-2012_-press-release-regarding-the-un-security-council-being-unable-to-reach-a-decision-on-syria.en.mfa.
303. Press-conference of Vladimir Putin and Recep Erdogan (full transcript). (2016). Accessed December 18, 2020. <https://www.geopolitica.ru/en/article/press-conference-vladimir-putin-and-recep-erdogan-full-speech-transcript>.
304. Pryce, P. (2020). Let me get this strait: the Turkish Straits question revisited. Center for International Maritime Security. Accessed December 18, 2020. <http://cimsec.org/let-me-get-this-strait-the-turkish-straits-question-revisited/43792>
305. Public Perceptions on Turkish Foreign Policy. (2019). Kadir Khas University. Accessed December 18, 2020.

- https://www.researchgate.net/publication/334260972_Public_Perceptions_on_Turkish_Foreign_Policy_-_2019
306. Public perceptions on Turkish foreign policy. (2017). Kadir Has University Center for Turkish Studies Research Report. Accessed December 18, 2020. http://ctr.s.khas.edu.tr/sources/TDP-2017%28EN%29_vfinal.pdf
307. Putin and Erdoğan Reach Accord to Halt Fighting in Syria. (2020). The New York Times. Accessed December 18, 2020. <https://www.nytimes.com/2020/03/05/world/europe/putin-Erdoğan-syria.html>.
308. Putin condemns Turkey after Russian warplane downed near Syria border. (2015). The Guardian. Accessed December 18, 2020. <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/24/turkey-shoots-down-jet-near-border-with-syria>.
309. Putin's advisor: Ties with Turkey will be better than before. (2018). Daily Sabah. Accessed December 18, 2020. <https://www.dailysabah.com/world/2018/04/30/can-turkey-russiafree-themselves-from-third-parties>
310. Relations between Turkey and the Russian Federation. (2020). Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. Accessed December 18, 2020. <http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-the-russian-federation.en.mfa>.
311. Report of a Human Rights Declaration of Turkey. (2019). Accessed December 18, 2020. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/03/TURKEY-2018-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf>
312. Report of the Committee on the Human Rights of Parliamentarians. (1995). Turkey CL/156/1 l(a).
313. Report of the Law Group Delegation to Turkey on the Detention of Parliamentarians and the Proceedings to Ban the Democracy Party (DEP) International Human Rights Law Group. (1994). Criminalizing Parliamentary Speech in Turkey. Washington.

314. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014. (2014). General Assembly. 68/262. Territorial integrity of Ukraine. Accessed December 18, 2020. <https://undocs.org/A/RES/68/262>
315. Reynolds, M. A. (2019). Turkey and Russia: A Remarkable Rapprochement. Policy Roundtable: The Future of Turkey's Foreign Policy. Texas National Security Review. Accessed December 18, 2020. <https://tnsr.org/roundtable/policy-roundtable-the-future-of-turkeys-foreign-policy/>
316. Robertson, R. (1998). Discourses of globalization: preliminary considerations. SAGE Publications: 25-40.
317. Robertson, R. (2003). Globalization or glocalization?, 31-51. In R. Robertson, K. E. White (eds.). Globalisation. Critical concept in sociology III. London.
318. Robins, P. (1993). The Overlord State: Turkish Policy and the Kurdish Issue. *International Affairs* 69:4.
319. Rosen, J. (2015). Kurdish militia proving to be reliable partner against Islamic State in Syria. *Miami Herald*. Accessed December 18, 2020. <https://www.miamiherald.com/news/nation-world/world/article26614369.html>
320. Rosenau, James N. (1997). *Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World*. Cambridge University Press.
321. Russia and Turkey Are the Winners in Syria. (2019). *The National Interest*. Accessed December 18, 2020. <https://nationalinterest.org/blog/buzz/russia-and-turkey-are-winners-syria-91001>.
322. Russia says it has proof Turkey involved in Islamic State oil trade. (2015). *Reuters*. Accessed December 18, 2020. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-russia-turkey-idUSKBN0TL19S20151202>.
323. Russia, Turkey seek to seize "cooperation momentum". (2019). Accessed December 18, 2020. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2019/07/russia-turkey-bilateral-cooperation.html>.
324. Russia: Turkey-Syria cooperation must be based on cross-border Adana accord. (2019). *Reuters*. Accessed December 18, 2020. <https://www.reuters.com/article/us-syria-security-turkey-cooperation/russia-turkey->

syria-cooperation-must-be-based-on-cross-border-adana-accord-ria-idUSKBN1WV0ZB.

325. Sanchez, R. (2017). Erdogan says young Turks who study in West return as ‘spies’ - but his own children studied in US. *The Telegraph*. Accessed December 18, 2020. <https://www.telegraph.co.uk/news/2017/09/21/erdogan-says-young-turks-study-west-return-spies-children/>

326. Schenkkan, N. (2018). The Remarkable Scale of Turkey’s “Global Purge”. *Foreign Affairs*. Accessed December 18, 2020. <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2018-01-29/remarkable-scale-turkeys-global-purge>.

327. Scholte, J. A. (2000). *Globalization. A critical introduction*. London: Palgrave.

328. Seligman, L., E. Groll, R. Gramer. (2019). How Turkey and Russia Carved Up Northern Syria. *Foreign Policy*. Accessed December 18, 2020. <https://foreignpolicy.com/2019/10/23/turkey-russia-northern-syria-Erdoğan-putin/>

329. Silencing of Crimean Tatar TV sparks outcry from rights bodies, Ukraine, Turkey. (2015). *Reuters*. Accessed December 18, 2020. <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-crimea/silencing-of-crimean-tatar-tv-sparks-outcry-from-rights-bodies-ukraine-turkey-idUSKBN0MU0R520150403>.

330. Sloat, A. (2019). The U.S. played down Turkey’s concerns about Syrian Kurdish forces. That couldn’t last. *The Washington Post*. Accessed December 18, 2020. <https://www.washingtonpost.com/outlook/2019/10/09/us-downplayed-turkeys-concerns-about-syrian-kurdish-fighters-that-couldnt-last/>

331. Soçi Mutabakatı: Erdoğan ve Putin, 3 yılda kaç kere görüştü, Suriye konusunda ne kararlar alındı? (2019). *BBC Türkçe*. Accessed December 18, 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42323920>.

332. Socor, V. (2005). *Black Sea Watch*. *Eurasian Daily Monitor*. Accessed December 18, 2020. <https://jamestown.org/program/black-sea-watch/>

333. Socor, V. (2018). Turkey Stalls NATO, Clings to Defunct Status Quo in the Black Sea. *Eurasia Daily Monitor*. Accessed December 18, 2020.

- <https://jamestown.org/program/turkey-stalls-nato-clings-to-defunct-status-quo-in-the-black-sea/>
334. Stansfield, G. (2013). The Unravelling of the Post-First World War State System? The Kurdistan Region of Iraq and the Transformation of the Middle East. *International Affairs* 2.
335. Stefanovic, D. (2019). Turkey's perennial strategic importance and the S-400 Saga. Austria Institut für Europa- und Sicherheitspolitik. Accessed December 18, 2020. <https://www.aies.at/download/2019/AIES-Fokus-2019-10.pdf>.
336. Stilo, A. (2019). The complex relations between Russia and Turkey. *Osservatorio Strategico XXI:III*: 40-43. Accessed December 18, 2020. https://www.academia.edu/40422627/The_complex_relations_between_Russia_and_Turkey.
337. Strategic Concept - For the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization. (2010). Accessed December 18, 2020. <http://www.nato.int/lisbon2010/strategic-concept-2010-eng.pdf>
338. Strategic Leadership: Framework for a US National Security Strategy. (2008). Washington Center for NAS.
339. Sullivan, J. (2013). U.S. Foreign Policy in the 21st Century - Priorities, Goals, and Accomplishments. Speech Director of Policy Planning, Washington, DC. Accessed December 18, 2020. <http://www.state.gov/r/pa/ime/202881.htm>
340. Survey: Majority of Turks believe Europe wants to divide Turkey. (2018). Stockholm Centre for Freedom. Accessed December 18, 2020. <https://stockholmcf.org/survey-majority-of-turks-believe-europe-wants-to-divide-turkey/>
341. Sustaining US Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense. (2012). Wash.: Department of Defense.
342. T. C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2015). Faaliyet Raporu. Ankara
343. Taggart, P. A.(2000). Populism. Vol. 3. Buckingham: Open University Press.
344. Talbot, V. (2018). Turkey: Towards a Eurasian Shift? Milano: Ledizioni LediPublishing. doi:10.14672/67057627

345. The National Security Strategy of the United States. (2010). The White House. Accessed December 18, 2020. http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf
346. The problem of the Turkish Straits. (2016). CIA. Accessed December 18, 2020. <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp08c01297r000500030011-4>
347. The TurkStream Opportunity.(2018). Center for Strategic and International studies. Accessed December 18, 2020. <https://www.csis.org/analysis/turkstream-opportunity>
348. The United States and the global future. (2018). Accessed December 18, 2020. <http://www.acus.org/event/united-states-and-global-future>
349. Theresa May in Turkey: UK agrees £100 m defence deal. (2017). BBC News. Accessed December 18, 2020. <http://www.bbc.com/news/uk-38779669>
350. Tol, G. (2019). Balance in the Black Sea: Complex Dynamic Between Turkey, Russia and NATO. Middle East Institute Policy Analysis. Accessed December 18, 2020. <https://www.mei.edu/publications/balance-black-sea-complex-dynamic-between-turkey-russia-and-nato>.
351. Tomlinson, J. (1999). Globalization and Culture. University of Chicago Press.
352. Toucas, B. (2018). Turkey Has No Allies in the Black Sea, Only Interests. CSIS Commentary. Accessed December 18, 2020. <https://www.csis.org/analysis/turkey-has-no-allies-black-sea-only-interests>
353. Tufekci, O. (2018). Turkey's Black Sea Vision and Its Dynamics. Accessed December 18, 2020. https://www.researchgate.net/publication/323947576_Turkey's_Black_Sea_Vision_and_Its_Dynamics
354. Turk Dış Politikası Kamuoyu Algıları. (2020). Kadir Khas University. Accessed December 18, 2020. https://www.khas.edu.tr/tr/haberler/turk-dis-politikasi-kamuoyualgilari-arastirmasi-2020-sonuclariaciklandi?fbclid=IwAR3kFFs7DJXxv7NTQEIHdrfW_Uv70h3IT9CP2hfEuDoA7Bv4jjSoJpulJ08

355. Turkey: A Policy of Denial. (1995). Amnesty International. London.
356. Turkey. A Time for Action. (1994). Amnesty International. London.
357. Turkey - Opinion on the amendments to the Constitution adopted by the Grand National Assembly on 21 January 2017 and to be submitted to a National Referendum on 16 April 2017, adopted by the Venice Commission at its 110th Plenary Session. (2017). Council of Europe. Venice Commission. Accessed December 18, 2020. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)005-e).
358. Turkey and the new energy politics of the Black sea region. (2013). Center for International and European studies. Accessed December 18, 2020. [https://www.khas.edu.tr/cms/cies/dosyalar/files/NeighbourhoodPolicyPaper\(05\)\(2\).pdf](https://www.khas.edu.tr/cms/cies/dosyalar/files/NeighbourhoodPolicyPaper(05)(2).pdf)
359. Turkey becomes Russia's 5th biggest trading partner in 2018. (2018). Daily Sabah. Accessed December 18, 2020. <https://www.dailysabah.com/economy/2018/08/08/turkey-becomes-russias-5th-biggest-trading-partner-in-h1-2018>.
360. Turkey Launches Legal Attack on Kurds. (1994). International Human Rights Law Group. Docket 9:1.
361. Turkey marks anniversary of failed coup against Erdogan. (2017). Financial Times. Accessed December 18, 2020. <https://www.ft.com/content/374b09de-6961-11e7-b9c7-15af748b60d0>
362. Turkey May Close the Bosphorus to Russia Warships. (2020). Middle East Monitor. Accessed December 18, 2020. <https://www.middleeastmonitor.com/20200224-turkey-may-close-the-bosphorus-to-russia-warships/>.
363. Turkey Says No to LNG-Tankers in the Bosphorus Strait, Cuts off Black Sea Shipping. (2015). Oil and Gas 360. Accessed December 18, 2020. <https://www.oilandgas360.com/turkey-says-no-to-lng-tankers-in-the-bosphorus-strait-cuts-off-black-sea-shipping/>

364. Turkey Tells Council of Europe to Mind Its Own Business on Elections. (2018). Reuters. Accessed December 18, 2020. <https://www.reuters.com/article/us-turkey-politics-europe/turkey-tells-council-of-europe-to-mind-its-own-business-on-electionsidUSKBN1HV1KP>
365. Turkey Threatens to Block NATO's Baltic Defence Plan over YPG. (2019). Aljazeera. Accessed December 18, 2020. <https://www.aljazeera.com/news/2019/12/turkey-threatens-block-nato-baltic-defence-plan-ypg-191203083651527.html>
366. Turkey urges Russia not to escalate tension in Syria. (2015). Hürriyet Daily News. Accessed December 18, 2020. <https://www.hurriyetdailynews.com/turkey-urges-russia-not-to-escalate-tension-in-syria--89408>
367. Turkey warns Russia not to 'play with fire' over downed jet. (2015). BBC. Accessed December 18, 2020. <https://www.bbc.com/news/world-europe-34941093>.
368. Turkey, Russia determined to raise bilateral trade volume with new initiatives. (2019). Daily Sabah. Accessed December 18, 2020. <https://www.dailysabah.com/economy/2019/07/27/turkey-russia-determined-to-raise-bilateral-trade-volume-with-new-initiatives>.
369. Turkey's energy profile and strategy. (2020). Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. Accessed December 18, 2020. <http://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa>.
370. Turkey's Erdoğan heading to Brussels to discuss refugee crisis. (2020). Al Jazeera. Accessed December 18, 2020. <https://www.aljazeera.com/news/2020/03/turkey-Erdoğan-discuss-migrant-issues-eu-brussels-200308134256598.html>.
371. Turkey's role in the European energy security. (2009). In Russia and EU at crossroads. The role of the Black Sea region in the European Energy Security. Trieste. Accessed December 18, 2020. <https://core.ac.uk/download/pdf/41172151.pdf>
372. Turkey's Erdogan decries Merkel for 'Nazi measures', as row thunders on. (2017). DW. Accessed December 18, 2020. <http://www.dw.com/en/turkeys-erdogan-decries-merkel-over-nazi-measures-as-row-thunders-on/a-38015707>

373. Turkey's first nuclear power plant Akkuyu to be operational by 2023. (2017). Daily Sabah. Accessed December 18, 2020. <https://www.dailysabah.com/energy/2017/02/04/turkeys-first-nuclear-power-plant-akkuyu-to-be-operational-by-2023>.
374. Turkish Foreign Policy, Research on Public Perceptions. (2019). Kadir Has University. Accessed December 18, 2020. <https://www.khas.edu.tr/en/haberler/research-public-perceptions-turkish-foreign-policy-2019>
375. Turkish PM calls PYD, YPG Russia's "hired soldiers". (2016). Anadolu Agency. Accessed December 18, 2020. <https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkish-pm-calls-pyd-ypg-russias-hired-soldiers/522040>.
376. Turkish PM slams AKP member for 'new state' remarks. (2017). Hürriyet Daily News. Accessed December 18, 2020. <https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-pm-slams-akp-member-for-new-state-remarks--116405>
377. Turkish Prime Minister Ahmet Davutoğlu in conversation with Richard Falk. (2004). Open Democracy.
378. Turkish Statistical Institute. Accessed December 18, 2020. <http://www.turkstat.gov.tr>.
379. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2015). Dışişleri Bakanı Sayın Mevlüt Çavuşoğlu'nun Die Zeit Gazetesine Verdiği Özel Mülakat. Accessed December 18, 2020. http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-mevlut-cavusoglu_nun-die-zeit-gazetesine-vermis-olduklari-mulakat_-12-subat-2015.tr.mfa.
380. Türkiye'nin güvenlik stratejisi. (2018). Anadolu Ajansı.
381. TurkStream gas pipeline officially launched in grand ceremony. (2020). Gazprom. Accessed December 18, 2020. <https://www.gazprom.com/press/news/2020/january/article497324/>.
382. U.S. Official on Obama's Foreign Policy Priorities. (2014). Washington Foreign Press Center July 1, 2014. Accessed December 18, 2020. <http://translations.state.gov/st/english/texttrans/2014/07/20140702303143.html#axzz3PAaDdLTW>

383. Uğur, H. (2016). Türk Boğazlarının önemi ve Montrö Sözleşmesi ile sağlanan denge rejimi. Accessed December 18, 2020. https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=sosyal&Id=AWZYRBXqHDbCZb_mQz9m
384. Ukraine's Plans for LNG Imports Face Turkish Resistance. (2013). Reuters. Accessed December 18, 2020. <https://www.reuters.com/article/ukraine-turkey-lng/ukraines-plans-for-lng-imports-face-turkish-resistance-idUSL5N0B65Y320130206>
385. UN High Commissioner for Refugees appeals for safety for civilians trapped in Idlib. (2020). The UN Refugee Agency. Accessed December 18, 2020. <https://www.unhcr.org/news/press/2020/2/5e4e51d04/un-high-commissioner-refugees-appeals-safety-civilians-trapped-idlib.html>.
386. Under the waves: Turkey's Black Sea gas discovery and relations with Europe. (2020). European Council on Foreign Relations. Retrieved from Accessed December 18, 2020. https://ecfr.eu/article/commentary_under_the_waves_turkeys_black_sea_gas_discovery_and_relations_wi/
387. United States Senate Committee on Foreign Relations. Bipartisan Leadership of Senate Foreign Relations and Armed Services Committees Condemn Turkey S-400 Acquisition. (2019). Accessed December 18, 2020. <https://www.foreign.senate.gov/press/ranking/release/bipartisan-leadership-of-senate-foreign-relations-and-armed-services-committees-condemn-turkey-s-400-acquisition>.
388. Unver, A. (2015). Clash of Empires: Why Russia and Turkey Fight. *Foreign Affairs*. Accessed December 18, 2020. <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2015-11-29/clash-empires>.
389. Vuković, S., D. Bernabei. (2019). Refining Intractability: A Case Study of Entrapment in the Syrian Civil War. *International Negotiation* 24:3: 407-436. doi:10.1163/15718069-24031191.
390. Walker, J. (2008). Reexamining the U.S.-Turkish Alliance. *The Washington Quarterly* 31:1: 93 – 109.

391. Washington-based research shows more than 70 pct in Turkey see US as major threat. (2017). Daily Sabah. Accessed December 18, 2020. <https://www.dailysabah.com/politics/2017/08/02/washington-based-research-shows-more-than-70-pct-in-turkey-see-us-as-major-threat>
392. We don't plan to go to war with anyone, Putin says, amid Syria-Turkey tensions. (2020). CNBC. Accessed December 18, 2020. <https://www.cnbc.com/2020/03/02/putin-says-russia-doesnt-want-war-as-turkey-syria-tensions-rise.html>.
393. Weitz, R. (2010). Proposed NATO Reforms Worry Moscow. Accessed December 18, 2020. <http://www.worldpoliticsreview.com/articles/5598/global-insights-proposed-nato-reforms-worry-moscow>
394. Weitz, R. (2010). The NATO Summit's Unanswered Questions. Accessed December 18, 2020. <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/7130/global-insights-the-nato-summits-unanswered-questions>
395. Weyland, K. (1999). Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe. *Comparative Politics* 4: 379-401.
396. Wezeman, S. T., A. Kuimova. (2018). Turkey and Black sea security. Stockholm international peace research institute. Accessed December 18, 2020. <https://www.sipri.org/publications/2018/sipri-background-papers/turkey-and-black-sea-security>
397. Why did it take Turkey just 17 seconds to shoot down Russian jet? (2015). The Guardian. Accessed December 18, 2020. <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/26/russia-turkey-jet-mark-galeotti>
398. Winrow, G. (2007). Turkey and the Greater Black Sea Region, 130-131. In N. A. Guney (ed.). *Contentious Issues of Security and the Future of Turkey*. Ashgate Publishing: Farnham.
399. Yalınkılıçlı, E. (2017). Turkey's "Near Abroad" in the Black Sea: Ankara's Predicament between Kiev and Moscow. Daily Sabah. Accessed December 18, 2020. <https://www.dailysabah.com/op-ed/2017/10/16/turkeys-near-abroad-in-the-blacksea-ankaras-predicament-between-kiev-and-moscow>

400. Yeldan, E. (2007). Patterns of Adjustment under the Age of Finance: The Case of Turkey as a Peripheral Agent of Neoliberal Globalization. PERI Working Paper Series 126. Amherst: University of Massachusetts.
401. Yeni bir devlet kuruyoruz, lideri de Erdoğan. (2017). Accessed December 18, 2020. <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/yeni-bir-devlet-kuruyoruz-begenin-yada-begenmeyin-son-dakika-haberleri-1959731/>
402. Yeşiltaş, M. (2013). A Dictionary of Turkish Foreign Policy in the AK Party Era: A Conceptual Map. Accessed December 18, 2020. http://sam.gov.tr/pdf/sam-papers/SAM_Papers-No.-07.pdf
403. Yetkin, M. (2015). Lone wolf syndrome in Turkish foreign policy. *Hürriyet Daily News*. Accessed December 18, 2020. <http://www.hurriyetdailynews.com/opinion/murat-yetkin/lone-wolf-syndrome-in-turkish-foreign-policy-83078>
404. Yetkin, M. (2016). The end of the “precious loneliness?”. *Hürriyet Daily News*. Accessed December 18, 2020. <http://www.hurriyetdailynews.com/opinion/murat-yetkin/the-end-of-turkeys-precious-loneliness-100622>
405. Yıldırım, D. (2009). AKP vs Neoliberal Popülizm. In *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, edited by İ. Uzgel and B. Duru, 66-107. Ankara: Phoenix Yayınevi.
406. Yılmaz, Z. (2013). AKP vs Devlet Hayırseverliği: Minnet Ekonomisi, Borç Toplumu ve Siyasal Sermaye Birikimi”. *Toplum ve Bilim* 128: 32-70.
407. Yılmaz-Bozkuş, R. (2019). Turkey’s Relations and Energy Cooperation with the BSEC. *Insight Turkey*, 21(3), 177-194. Accessed December 18, 2020. <https://www.jstor.org/stable/26776109>
408. Zamikula, M. (2018). Security policy and defence of the Turkish republic and its impact on safe situation in the region of the Middle East and the Black Sea. *Strategic Priorities*. Accessed December 18, 2020. <https://niss-priority.com/index.php/journal/article/view/47>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список публікацій здобувача за темою дисертації*Статті у наукових фахових виданнях України:*

1. Паюк К. А. (2014). Україна і Туреччина: на шляху до реалізації стратегічного партнерства. Вісник ОНУ. 19:1: 111 – 117.
2. Паюк К. А. (2016). Україна і Туреччина: співпраця у розвитку стратегічного союзництва. Вісник ОНУ. 21:2: 43 – 54.
3. Паюк К. А. (2019). Взаємовплив «м'якої сили» Туреччини та Російської Федерації на початку ХХІ ст. Політичне життя. 4: 123-129.
4. Паюк К. А. (2019). Популізм у зовнішній політиці Туреччини у ХХІ ст. Міжнародні відносини. 20. Доступ 18 грудня 2020 р. http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3894/3549

Статті в іноземних виданнях:

5. Паюк К. А. (2021). Чинники ЄС та США у турецькій зовнішньополітичній стратегії. Evropský politický a právní diskurz. 8:1: 17-23. DOI: 10.46340/eppd.2021.8.1.3

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Паюк К. А. (2015). Україна і Туреччина: нові кроки на шляху реалізації стратегічного партнерства. Вісник ОНУ. 20:1: 96 - 101.
7. Paiuk K. A. (2015). Changing Turkey: Political Paradigm. Вісник ОНУ. 20:2: 118 – 123.
8. Paiuk K. (2017). Post-Crimea Black Sea: Changing Geo-Politics and Strategies. In V International Blue Black Sea Congress Proceeding / Eds. Aleaddin Yalcinkaya, Arzu Al, Nakan Mehmetcik. Marmara University Press: 383-386. E-ISBN: 978-975-400-407-6.
9. Паюк К. (2015). Роль пропаганди в умовах інформаційних війн на початку ХХІ століття: вимір Турецької Республіки. В Комунікація і дискомунікація в умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства: зб. наук. праць за

матеріалами Всеукр. наук-практ. конф. 24 квітня 2015 р., м. Чернівці / Відп. ред. В. П. Фісанов. Чернівці: Чернівецький національний університет: 174 - 177.

10. Паюк К. (2019). Міграційна політика Туреччини в контексті світової міграційної кризи. Альманах науки. 3:6: 16-17.

11. Raiuk K. (2017). Refugee crisis in Turkey: issues to be addressed. In XIV European Conference on Social and Behavioral Sciences. Abstract book / Eds. Hasan Arslan, Mehmet Ali Icbay, Mehmet Ulutas. Çanakkale: International Association of Social Science Research: 153.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Всеукраїнська науково-практична конференція «Комунікація і дискomuнікація в умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства» (Чернівці, 2015). Форма участі: доповідь, тези.
2. Літня школа політичних наук та міжнародних відносин «Olympia Summer Academy 2016» (Нафпліон, 2016). Форма участі: доповідь.
3. V Blue Black Sea International Congress «The Black Sea Political Economy and Regional Security» (Стамбул, 2016). Форма участі: доповідь, тези.
4. Школа міжнародної аналітики «UA: Ukraine Analytica» (Одеса, 2017). Форма участі: доповідь.
5. 7th International Neighbourhood Symposium “Changemakers in the Eastern Neighbourhood and the Mediterranean South” (Одеса, 2017). Форма участі: доповідь.
6. Літня школа «Безпека в небезпеці» (Київ, 2017). Форма участі: доповідь.
7. XIV European Conference on Social and Behavioral Sciences (Одеса, 2017). Форма участі: доповідь, тези.
8. Summer University for Young Professionals 2018 (Банска Бистриця, 2018). Форма участі: доповідь.
9. International Congress of Science, Education and Research (Одеса, 2018). Форма участі: доповідь.
10. Обговорення дисертаційного дослідження на засіданні кафедри міжнародних відносин (протокол № 4 від 25 січня 2021 р.). Форма участі: доповідь.